

SPOLEČNOST PŘÁTEL HISTORIE MĚSTA CHRASTAVY

RUDOLF SCHWERTNER

KRATZAU – SCHICKSAL EINER SUDETENDEUTSCHEN STADT
(CHRASTAVA – OSUD SUDETONĚMECKÉHO MĚSTA)

PŘEKLAD KNIHY DO ČESKÉHO JAZYKA

2. ČÁST

Chrastava 2026

Předmluva Společnosti přátel historie města Chrastavy ke 2. části

Jestli Chrastavu založili slovanští osadníci, nebo jestli tu alespoň kdysi působili slovanští lovci či kupci, není známo. Důkazy pro to nejsou. Na rozdíl například od Žitavy, Hrádku a Frýdlantska. Pro autory knihy „Chrastava – osud sudetoněmeckého města“ dějiny významnějšího místního osídlení začínají až s německou kolonizací ve 2. polovině 13. století, existence Chrastavy je pak doložena až od poloviny století následujícího. Proto má také další část knihy název „Ze 700 leté historie našeho města“ a popisuje období do odsunu sudetoněmeckého obyvatelstva po skončení 2. světové války v roce 1945.

Tuto kapitulu by bylo možno také nazvat „Dějiny Chrastavska do roku 1945 v kontextu evropských událostí očima místních sudetských Němců 20 let po válce a vyhnání“. Této charakteristice také odpovídá autorské pojetí místní historie. Mějme to při čtení knihy, a zvláště této části, na mysli.

Do roku 1989 byl oficiální náhled české strany i odsunutých sudetských Němců na historický vývoj bývalých sudetských území nesmírně vzdálený. Dnes se již interpretace velmi sblížila, díky dostupnosti ověřených informací, práci historiků, publicistů i laické veřejnosti. Historie je jen jedna, ta, která odpovídá pravdivému popisu stavu a událostí. A požehnaná je doba, kdy se s takovou historií můžeme seznámit nebo ji objevovat. Kniha Rudolfa Schwertnera a jeho spolupracovníků je jistě jedním z významných pramenů, které k tomu (nejen v případě našeho města) přispívají.

Přejeme vám příjemné a zajímavé čtení.

Petr Medřický

Chrastava, leden 2026

Překlad: Marta Berglová, Jiří Hladík, Kristina Knoblochová, Petr Medřický, František Vydra
Sestavil: Petr Medřický
Korektury: Ivan Vydra, Jana Zahurancová

Podpořeno z prostředků Města Chrastavy (Grant na podporu rozvoje kulturní, sportovní, spolkové činnosti a cestovního ruchu) a soukromých dárců.

Vaše poznámky, připomínky a upozornění na případné nedostatky či nepřesnosti překladu prosím zasílejte na e-mail: sphmch@volny.cz

RUDOLF SCHWERTNER

CHRASTAVA

Osud sudetoněmeckého města

(KRATZAU – SCHICKSAL EINER SUDETENDEUTSCHEN STADT)

Kniha o vlasti
s kresbami Otto Thiela

1966
Vydáno Kratzauer Gilde

Všechna práva vyhrazena
Kompletní výroba: Vereinigte Offsetdruckereien Mannheim

Věnováno
těm, co přijdou po nás,
na památku těch,
kteří byli před námi.

Obsah

Není krásnější země.....	15
Poloha je osud	15
Ověčena horami	16
Městem s „průvodem o půl desáté“	19
Milé staré uličky	26
Hlavní silnice.....	26
Staré i nové ulice a uličky	27
Vizitky slavných mužů.....	27
Staré uličky, cesty a návrší.....	29
Z Hradního vrchu až do Závětří	29
Naše náměstí (<i>Marktplatz</i>).....	30
Od radnice ke hřbitovu.....	35
Radnice	35
Městské muzeum	36
Führichův dům.....	37
Domov mládeže.....	38
Tělocvičny a sportoviště	38
Hřbitov	39
Kamenní svědci německé minulosti	40
Morový sloup.....	40
Barvířská kaplička (<i>Färberkapelle</i>).....	41
Staré náhrobky na hřbitovní zdi u kostela.....	41
Führichův pomník.....	42
Jahnův a Schillerův pomník	42
Pomník vojákům padlým roku 1866.....	42
Památník vojákům 1. světové války	43
Polní kříže na chrastavských nivách	43
Sečteno a změřeno.....	44
Počet obyvatel.....	44
Počet živností od roku 1902	46
Velikost plochy katastru (1905).....	46
Sousední obce	46
Soudní okres Chrastava v číslech	47
Všelijaká „nej“	48

Počty obyvatel soudního okresu Liberec	48
Co o Chrastavě říká lexikon	49
Město a jeho lidé.....	50
Tak mělo naše město jednou vypadat.....	53
Čtyřikrát Chrastava	55
Horní Chrastava	56
Dolní Chrastava	59
Kdo kde bydlel?	62
Hory tu byly dříve než lidé.....	83
O slunečním žaru a přívalech deště.....	85
V lese a na lukách	86
Všechny vody Čech tečou do Německa.....	87
Nisa	87
Jeřice a její přítoky.....	88
Tovární náhony.....	89
Rybníky	89
Údolní přehrady	89
Mosty.....	90
Povodně.....	90
Zapadlé a zapomenuté	92
Hrad Roimunt	93
Halířův hrad (<i>Hellerburg</i>).....	94
Hrad Hamrštejn	95
Růžek (<i>Hoheneck</i>)	96
Hrad v Hrádku nad Nisou	96
Hrad v Chrastavě	96
Kdo chce s radostí putovat	98
Nedělní vycházky	99
V sousedství.....	100
Putování po Jizerských, Ještědských a Lužických horách.....	110
Velká a malá sousední města	121
Ven do dále.....	128
... a 20 let poté	134
Ze 700 leté historie našeho města	137
Tisíc let je jako jeden den	137

Za úsvitu lidského rodu	137
Keltové.....	138
Germáni	138
Slované	139
Období Avarů – Franská říše – Německá říše.....	140
Prvnímu smrt, druhému bídu, třetímu chléb	141
Němečtí osadníci objevují naši vlast	141
Žádné podmaňování.....	142
Období východního osídlování.....	142
Původ osadníků	143
Země před a po německém osídlení	143
Od silniční vesnice k městu Chrastava	144
Výstavba sídel.....	147
V raném světle dějin.....	148
Od bezvládní ke zlatému věku.....	148
Městečko Cratz.....	149
Z názvu Craczaui se stává Kratzau	152
V ohni národnostních a náboženských vášní	155
Od Husa k Žižkovi.....	155
Chrastava vypálena	156
Pod nadvládou husitů.....	157
Obnova v neklidné době	158
Páni z Grabštejna jako mecenáši města	160
Mikuláš z Donína	160
Mehl ze Střelice (<i>Mehl von Strehlitz</i>)	163
Páni z Grabštejna v neklidné době bojů o českou korunu	164
Zoufalství víry a třicetiletá válka.....	165
Období reformace	165
Chrastava se stává protestantskou	166
V hrůzách třicetileté války	166
Protireformace vyhání obyvatele do ciziny.....	168
Když byl postaven morový sloup.....	170
Úděl pohraničí mezi Pruskem a Rakouskem	172
Podpáleno a obsazeno	172
Matka národa a lidový císař	174

Pruská mela	175
Napoleon do Chrastavy nedorazil	176
Nastává nová doba	177
Prapor ústavy vlaje z radnice	177
Národnostní boj, osvobození sedláků a správní reformy	178
Hlad, epidemie, požáry.....	179
Chrastavané se vystěhovávají (emigrují).....	180
Uprostřed válečných událostí roku 1866	181
Napětí mezi Pruskem a Rakouskem	181
Přicházejí Prusové!	182
12 000 vojáků ve městě.....	183
Po bitvě u Hradce Králové	184
Léta mírové výstavby.....	185
Rozkvět umění a kultury.....	185
Stroje dobývají město.....	185
Vzestup národnostního boje	186
Významné návštěvy.....	187
Městská správa za starého Rakouska.....	187
Město roste a vzkvétá	188
V Evropě pohasínají světla.....	190
Propuká 1. světová válka	190
Na frontě u devadesátého čtvrtého	191
Hlad a nouze doma.....	192
Zánik monarchie a konec války v Chrastavě.....	194
Dvacet let národnostního boje.....	195
Právo na sebeurčení pro Němce neplatí.....	195
Noví páni – nové zákony.....	197
Český kapitál na vzestupu	199
Stranický boj o křesla na radnici.....	200
A přesto výstavba	200
Zánik průmyslu a nezaměstnanost.....	208
Obrana národní existence	211
Mezi dvěma osudovými roky.....	215
Nad ČSR se stahují mračna	215
Jak Chrastava prožívala přičlenění	217

Sotva jeden mírový rok v Říši	220
Opět válka.....	223
Cizí řeči ve městě.....	225
Po slezských uprchlících – Rudá armáda	227
Ztráta domova	232
Příprava na vyhnání.....	232
Pod českou krutovládou	234
Vyhoštění Chrastaváků.....	235
Nucené práce v Čechách	238
Po vyhnání	239

Ze 700 leté historie našeho města

Tisíc let je jako jeden den

*To jsou bohové, jejichž jména jsou zapomenuta:
Na stříbrných oblacích, vysoko nad vrcholky a větrem,
V mdlém světle, ani ve dne ani za soumraku,
Mlčky sedí na trůnu, spící a věčně mladí.*

Agnes Miegel

Za úsvitu lidského rodu

Již 50 let člověk létá, již 80 let jezdí automobilem.

Na jak krátké časové úseky dnes měříme průběh dějin! Když zkoumáme pravěkou historii, období, ke kterému se nám nedochovaly žádné písemné prameny, nýbrž jej odkrývají jen nálezy v zemi, dostaneme se brzy do obrovských, jen spoře osvětlených prostor tisíciletí, desetitisíciletí a statisíciletí. Tisíc let je tu jako jediný den.

Během *dob ledových* (500 000 – 10 000 let před Kristem) zasahovalo severoevropské zalednění až na práh středohoří, tady také až k Jizerským a Ještědským horám. Pozůstatky zvířat z doby ledové se nacházejí na obou stranách Lužických hor. U Růžodolu I se našly *kosti mamutů*. Již v průběhu čtyř epoch zalednění přerušovaných teplými obdobími se ve střední Evropě vyskytovali lidé *starší doby kamenné*.

Možná jejich potulující se tlupy přilákal do našich zalesněných kopců lov. Vykopávky z této doby jsou velmi vzácné a nacházejí se většinou blíže k Žitavě. V roce 1922 byl poblíž *Václavic* nalezen *hrot z pazourku*, náleží k moustérienské kultuře. Pochází ze starší doby kamenné a sahá do období poslední doby ledové. Nálezy z vykopávek poskytují (podle Dr. Helmuta Preidla, vynikajícího znalce české prehistorie a rané historie) důkazy o osídlení na území Sudet až v *mladší době kamenné*, kolem roku 3 000 před Kristem. Pro území severních Čech nemáme (podle E. Gieracha) o osídlení žádné důkazy pro období před rokem 1 000 před n. l. To však nevylučuje, že tato oblast byla využívána jako tranzitní nebo při lovu. Zalesnění a horský profil našeho okrajového území bránilo ranějšímu osídlení. Ve velkém pásu lesů, které oddělovaly lužickou nížinu od české pánve, se úzké pruhy luk nepochybně vyskytovaly jen podél řeky Nisy a jejích přítoků. Které kmeny tu tehdy, na úsvitu lidského rodu, mávaly svými kamennými sekerami a vyrývaly páskové vzory do svých hlíněných nádob – to nevíme.

Také archeologové je mohou podle nálezů hlíněných střepů zařadit jen pod souhrnným označením *kultura s vypíchanou keramikou*. Oblast jejího rozsáhlého rozšíření v povodí Labe, Odry a Visly zahrnuje také naši užší vlast. U *Hrádku nad Nisou* byl nalezen děrovaný klín z mladší doby kamenné, který patří ke *kultuře s páskovou keramikou*. Celá Žitavská pánev, jejíž výběžek sahá proti proudu Nisy až k Hrádku a Chrastavě, každopádně byla sídelní oblastí mladší doby kamenné.

Naleziště z *doby bronzové* (ca 1700 – 900 př. n. l.) leží stranou od severočeských hraničních hor. V této době se na horním toku Labe až do vnitrozemí Čech rozprostírá *únětická kultura*

a později po obou stranách středního toku řeky Odry *lužická kultura*. Na konci doby bronzové sem s lužickou kulturou ze severovýchodu přichází *pohřbívání žehem*. Charakteristickým znakem jsou *urnové hroby*. Lidé žijící v tomto období byli zemědělci a chovatelé dobytka. Při rozsáhlých prostorech, které měli k dispozici, by stěží pronikli do neschůdných oblastí zalesněné a hornaté krajiny. Preidel se domnívá, že v té době se již začíná objevovat obchod a řemeslo spolu s určitou specializací a společenským rozvrstvením. Jako dopravní tepny se nabízely říční toky a horské průsmyky. A tak nejspíš již velice brzy hrály průsmyky Lužických hor a údolí řeky Nisy svoji roli.

Při přechodu *k době železné* pak došlo k velkým přesunům v osídlení, jejichž příčina a rozsah nejsou zcela objasněny.

Keltové

Během doby kamenné a bronzové se o konkrétních národech na našem území ještě nehovoří, i když někteří badatelé se domnívají, že nositeli kultur posledního období doby bronzové na území Čech byli *Ilyrové*.

Z doby laténské (jedná o období starší doby železné od roku 450 př. n. l. až do přelomu letopočtu) jsou na sudetském území známy *hrobové nálezy* a *výšinná hradiště*. Jsou připisovány keltskému kmenu, který možná kolem roku 70 př. n. l., aby ustoupil tlaku Germánů, doputoval do Čech: *Bójové*. Podle nich země dostala své jméno, které se vyvinulo z germánského *Bojohaemum* = *Bojerheim* (domov Bójů). Pravděpodobně však ani tento národ neprováděl nějaké významné výpady do okrajových hornatých a nehostinných území, která jsou na římských mapách označována jako velký *Hercynský les*. Ten zahrnoval velkou část německého středohoří, sahal od Durynska až po Praděd a jeho divočina představovala téměř nepřekonatelnou překážku. Centrum keltského osídlení Čech se nacházelo na jihu a na západě země.

Germáni

Je doloženo opakované přemísťování Bójů na jih a jihovýchod, stejně tak jako pronikání *germánských kmenů* ve vícero vlnách, a to již v období posledních staletí před naším letopočtem. Mezitím se na jihu rozšiřuje *Římská říše* stále více směrem k Dunaji. Prostřednictvím keltských obchodníků se na sever dostávalo zboží a jiné výdobytky římské civilizace. V té době se našich rodných údolí již mohly dotýkat *rané obchodní cesty*, jako ta údolím Nisy, a pravděpodobně i spojení napříč naším územím, které později vedlo z Jablonného v Podještědí přes Chrastavu do Frýdlantu.

Asi v době Kristova narození přichází do Čech germánský lid *Markomanů*. Za vlády *krále Marobuda* lze hovořit o jejich samostatnosti vůči Římu a představují jeden z nejstarších germánských státních útvarů a současně první historický stát na území Čech. Po nějakou dobu k němu byly přičleněny také jiné germánské kmeny mimo území Čech. Určitá markomanská kultura se – dle výkladu Dr. Preidela – odtud šířila na celé území svobodné Germánie. Zbylí *Keltové*, kteří zůstali na území Čech, nejspíše dále provozovali svá řemesla a obchodní podnikání, zatímco Markomané se sami zabývali převážně zemědělstvím. V letech 166 – 180 n. l. se utkali s *Římany* ve velké Markomanské válce. Ve 3. až 4. století opouštějí svá domovská území a osidlují coby *Bavoři* (*Bajwaren*) území dnešního Rakouska a Bavorska, kterému tímto dávají jeho název. Nálezy hrobů v Čechách od 3. století ukazují na pohřbívání do země místo dřívějšího zpopelňování. V turbulentním období *stěhování národů* (4. – 6. století) působily na území Sudet také další putující germánské kmeny,

a to *Vandalové* a *Langobardi*. Zdali tam ve 4. a 5. století zůstaly ještě zbytky Markomanů, je však sporné. Prof. E. Gierach tento názor zastává na základě výzkumu jmen. Půdních nálezů je poskrovnu, zdrojů z historických pramenů je velmi málo, zčásti si odporují. Nálezy z vykopávek z doby Markomanů ani z období stěhování národů nejsou pro naši domovinu k dispozici. Bójové a Germáni žili vedle sebe v Čechách pravděpodobně ještě dlouho, možná dokonce ještě s původními ilyrskými obyvateli.

V důsledku čilých vztahů se sousedící Římskou říší se také na území Sudet objevují nálezy *provinční římské kultury*. Neomezují se pouze na zemědělsky využívaná území jižně od hor. Od 2. století se vyskytují také na do té doby patrně neobydleném území na severu.

V jedné publikaci, vydané roku 1951 v Liberci v českém jazyce, se kromě jiných nálezů, jako jsou Hodkovice nad Mohelkou, Český Dub a Hamr na Jezeře, uvádí také Chrastava. Avšak ředitel Severočeského muzea sdělil roku 1964 správci Městského muzea v Chrastavě na jeho dotaz, že se v tomto případě jedná o chybný údaj. Místo Chrastavy muselo jít o Lužec v okrese Frýdlant.

Chrastavské muzeum uchovává dvě *mosazné římské mince*, sestercie, z doby římského císaře Lucia Aurelia Vera (161 – 169 n.l.). Coby spoluvladař Marca Aurelia se účastnil válek s Markomany. Bohužel chybějí údaje o místě a času jejich nálezu.

Slované

Ve změní stěhování národů se poprvé vynořuje jméno velkého společenství národů, které sem různými rodovými liniemi postupně bez bojů proniká z východu: *Slované*.

Někteří prehistorici tvrdí, že nositeli lužické kultury z doby bronzové již byli Slované. Avšak mezi historicky doloženými západními Slovany, kteří v raném středověku osídlovali také sudetská území, a kulturními okruhy doby bronzové, je přibližně tisíc let, takže tyto trochu nacionálně zabarvené teorie při střízlivém posouzení neobstojí.

Rozšiřování Slovanů směrem na západ mohlo nastoupit nejdříve v 5., především však v 6. století našeho letopočtu. Probíhalo v klidu a mělo zemědělský ráz. Kmen *Čechů* zde obsadil otevřenější a úrodné vnitrozemí Čech. Na našem pomezím území se v souvislosti s osídlením Lužice usadil jiný západoslovanský kmen: *Venedové* (*Wenden*), v jiných pramenech uváděný jako *Srbové*.

Poloha a morfologie naší vlasti činí tyto vlivy z oblasti Lužice bez čehokoliv dalšího zcela zřejmými. Proti vnitrozemí Čech se jako závora předsouvá Ještědské pohoří, zatímco údolí Nisy se otevírá směrem k Žitavě.

O státním zřízení Venedů nebo Srbů není z tohoto raného období nic známo. Pro Chrastavu také chybějí jak slovanské, tak germánské archeologické nálezy. Obecně je známo, že Venedové svá sídla s oblibou zakládali podél vodních toků. Celá řada místopisných názvů a jmen obcí a řek je venedsko – srbského původu.

Podél Nisy lze tedy předpokládat řídké slovanské osídlení. Rozšiřovalo se sem pomalu směrem od otevřeného severozápadu, z Lužice, podél údolí řek, avšak asi stěží se tak dělo během prvních staletí příchodu Slovanů, nýbrž (podle Gieracha) nejdříve kolem roku 1000. Je třeba také znovu připomenout, že se v tomto případě nejednalo o *Čechy*, kteří tehdy vedle dalších kmenů, jako byli např. *Litoměřici* (Litoměřice) a *Děčané* (Děčín), žili ve vnitrozemí Čech. Jižně od Ještědských hor se usadil jiný slovanský kmen, *Charváti*. Jejich osídlení pokrývalo oblast od Jizery vzhůru podél toku Mohelky a dosahovalo k linii Šimonovice – Jablonec nad Nisou, zatímco rozšíření Srbů vybíhající z Lužice sahalo zhruba k Vratislavicím a Proseči nad Nisou.

To vše lze vysledovat na základě místních názvů. Zde tak kromě vědeckého bádání s lopatkou a rýčem k objasňování přispívá také výzkum jmen. Přední vědci, jako prof. Erich Gierach a Ernst Schwarz, dokazují, že keltské místopisné názvy, a zčásti dokonce ještě názvy z období předkeltského, byly dále prostřednictvím Germánů předány Slovanům, a že také germánské názvy musely být přímo převzaty do slovanského jazyka. Srovnávací jazykověda může na základě časově přesně stanoveného posouvání a změn hlásek vyvozovat určité závěry. Podle nich tu Germáni, pravděpodobně Markomané, museli pobývat, jinak by názvy a jména nemohly být převzaty. Místy tak museli Germáni až do 9. století v Čechách používat starohornoněmecký jazyk. Gierach se dokonce domnívá, že zbytky tohoto původního obyvatelstva zůstaly ojediněle zachovány až do doby německého znovuosídlení ve 12. a 13. století.

Období Avarů – Franská říše – Německá říše

Slovanské kmeny Čech a Moravy byly pravděpodobně již v době příchodu, s jistotou pak bezprostředně poté, pod nadvládou *Avarů*, polokočovného asijského národa jezdců a chovatelů dobytka. Tento národ vtrhl do Evropy z východu, podnikal nájezdy až do Durynska, a natrvalo se usadil v Maďarsku. Na začátku 7. století následovalo po *povstání Slovanů* pod vedením franckého kupce *Sáma* zřízení slovanské říše (623 – 658) na území Čech. Po Sámově smrti se říše rozpadla a Slované byli opět podrobeni Avary.

Až když *Karel Veliký* v roce 791 a jeho syn *Pipin* v roce 796 Avary s konečnou platností porazili, byli Slované od tohoto jha osvobozeni, byli však za to povinni odvádět Franské říši poplatky. Karel zřídil na jihovýchodě Panonskou marku, mezi řekami Sálou a Labem *Srbskou marku*, coby opevněné hraniční bašty. Čechy se tehdy ještě nerozprostíraly přesně v dnešních hranicích. Za pohraniční zóny byly tehdy namísto hraničních čar považovány široké pruhy lesů na území marky.

Na počátku *christianizace* bylo vlastní jádro Čech ovládáno z Bavorska. V roce 845 se 14 slovanských vévodů z Čech nechalo v Řezně pokřtít. Naproti tomu do naší oblasti se křesťanství šířilo směrem od Labe přes území Lužice.

Slované v žádném případě nebyli pouze mírumilovní zemědělstí sousedé, jak je v romanticky zabarvené filozofii dějin líčil J. G. Herder. Velmi často podnikali loupežná přepadení a dodávali dobytek a otroky až na byzantské trhy. V roce 805 musel Karel Veliký proti nim vytáhnout do pole. V důsledku toho tak opakovaně docházelo k válečným i mírovým kontaktům, k hospodářským a kulturním vztahům, a od Baltského moře až k Alpám sahala široká zóna navzájem se prolínajícího osídlení.

Po skončení období Karolínské říše museli němečtí králové vícekrát zasahovat do bojů mezi slovanskými kmenovými knížaty v Čechách, ti se roku 895 nově podrobili říšské svrchovanosti. Až v roce 1945 tak měla být tato volná, více než tisíc let trvající vazba na západní společenství, přetržena.

Od Labe postupovalo rozšiřování křesťanství dál směrem na východ. Roku 929 založil král Jindřich I. hrad Míšeň, coby obrannou baštu proti slovanskému kmeni *Daleminců* (Glomitů). V Lužici byl rovněž uváděn kmen *Milčanů*, a na východ od Míšně župa *Nisan* (*Niseni*, *Nížané*). V roce 950 musí císař Ota I. táhnout s vojskem proti českému knížeti Boleslavu I., který se mu podřizuje a slibuje věrnost. Roku 955 se české oddíly coby součást říšského vojska účastnily pro západní svět rozhodující bitvy proti Maďarům na řece Lech.

V 10. a 11. století se na severovýchodě začaly vytvářet české hranice za proměnlivých bojů s Polskou říší. Od *Míšně*, která se v roce 966 stala markrabstvím a v roce 968 biskupstvím,

se německé osídlení a s ním také křesťanství šířilo stále dál na území Lužice a přiblížilo se k údolí Nisy. V 11. století bylo území kolem Žitavy, a také kolem Ostritz a Zhořelce, označováno jako *župa Milčany (Milzani)*. Církevně spadalo pod míšeňské biskupství. Venedská šlechta byla postupně stále více nahrazována německou. V roce 1081 patřilo *Ponisi* k východním částem míšeňského markrabství. V roce 1136 a 1157 byly části tohoto území uděleny v léno českému knížeti. Roku 1158 již bylo součástí Čech také Žitavsko včetně našeho území.

Jeho pevná vazba na německou říši však trvala i nadále. Čeští vévodové si často brali za manželky dcery německých knížat z nejvznešenějších rodů. Slovanské šlechtické rody přijímaly německá jména. V 11. století již v Praze žili němečtí obchodníci, ve 12. století byli do země povoláni mniši z kolonizátorských řádů (cisterciáci a premonstráti). Kníže Soběslav II. (mezi lety 1176 – 1178) udělil Němcům v Praze privilegium s často citovanou větou: „Vězte, že Němci jsou svobodní lidé!“.

V roce 1198 získaly Čechy v říši jedinečné postavení, když byla Přemyslu Otakaru I. dědičně propůjčena královská hodnost poté, co již roku 1086 obdržel královský titul Vratislav II. a v roce 1158 Vladislav II. Čechy, již od 11. století coby říšské léno a brzy poté knížectví, zůstávají až do 17. století vedle toho německého jediným královstvím v Římské říši. Po tomto vnějším upevnění moci začíná za vlády Přemysla Otakara I. (1197 – 1230) a poté ještě výrazněji za krále Přemysla Otakara II. (1230 – 1278) vnitřní budování, a sice když do země přicházejí němečtí kolonisté.

Tak začíná ono významné historické období, ve kterém naši předci vstoupili na půdu naší vlasti.

Prvnímu smrt, druhému bídu, třetímu chléb

*Přišli jsme jako zasévači,
do nezaseté divočiny,
rostly úrodné hroudy,
od našeho pluhu.*

*Pokáceli jsme stromy,
světlo dopadlo na mýtiny,
stvořili jsme tuto zemi,
která se nám stala vlastí.*

Wilhelm Pleyer

Němečtí osadníci objevují naši vlast

Ve 12. století, když v Římské říši vládl císař Fridrich I. Barbarossa – ideální postava středověkého rytířství – patřila už naše vlast společně se Žitavskem k *Českému království* a nikoli již k markrabství Míšeňskému. Obě území však byla pevnou součástí „Svaté říše římské národa německého“.

Zatímco její sídelní jádra již byla hustě obydlena, neposkytovala další volnou kulturní krajinu a spolu s rozkvětem měst dosáhla vysoké kulturní a civilizační úrovně, ležela východní hraniční území stále ještě do značné míry ladem a byla jen řídce osídlena Slovany.

Za této situace začíná rozsáhlý proces *německé východní kolonizace*. Od 13. století v této souvislosti začíná také německé osídlování naší vlasti. Malé vesnice Venedů se v krátké době rozplynuly. Na území *panství Grabštejn*, které je ve 2. polovině 13. století v německých rukou, vznikly početné nové rovněž ryze německé vesnice. Výstavba obcí městského typu a rozmach obchodu a řemesel nastaly výhradně zásluhou německých osadníků, stejně jako počátek hornického využívání nerostného bohatství a církevní organizace. Období německého osídlování trvalo kolem dvě stě let a skončilo s husitskými válkami v 15. století. Pak se již žádný další podstatný příliv obyvatel nekonal, nýbrž docházelo jen k průběžnému dosídlování. Česká imigrace v 19. a 20. století nemá žádnou spojitost se staroslovanským – venedským osídlením, nezakládají se žádné nové obce, nýbrž se jen vytvářejí menšiny. Vybudování naší vlasti bylo výhradním dílem německého středověkého osídlování východních oblastí. Výstavba tohoto území, jeho hospodářská a duchovní kultura, byla dílem jeho německého obyvatelstva.

Žádné podmaňování

Němci nepřicházeli jako dobyvatelé a vetřelci. Nikoho nevyštvali. Nebyli to žádní okupanti. Východní kolonizace nebyla žádnou vojenskou ani politickou misí, nýbrž hospodářským aktem, který nebyl centrálně řízen. Nemůžeme ji porovnávat měřítky historického smýšlení formovaného nacionalismem 19. a 20. století. Kolonizace probíhala kontinuálně, téměř skrytě, takže přesné údaje o době osídlování a původu osadníků většinou chybí. Mnohé nám tak může zprostředkovat jen badatelský výzkum místních názvů, jak byl např. vědecky zpracován Erichem Gierachem a Ernstem Schwarzem v jejich knize „Sudetoněmecké místní názvy“ (*Sudetendeutsches Ortsnamen-Buch*).

Knížata a nižší šlechta zvali Němce, aby zúrodnili jejich půdu, aby rozvíjeli řemesla, obchod a hornictví, s cílem zvětšit své bohatství a posílit své postavení a svou moc. Němečtí rytíři v těchto pustých oblastech často získávali své léno, a potřebovali německé sedláky, řemeslníky, horníky a obchodníky, aby spící zemi probudili. Z mrtvého, studeného kamene vykřesala ocel německé práce hřejivý, zářící oheň.

Období východního osídlování

Pokud odhlédneme od toho, že již dříve do Čech přicházeli jednotliví němečtí šlechtici, obchodníci, klerici a mniši, musíme začátek té vlastní velké osídlovací vlny stanovit na polovinu 13. století. Spadá přibližně do období nástupu vlády Přemysla Otakara II. (1253 – 1278). Přesné časové údaje k *založení* jednotlivých sídel jsou dochovány velmi vzácně. Věda uznává pouze písemné doklady, zpravidla oficiální úřední listiny. Je však nutné vzít v úvahu, že první písemné zmínky o nějakém místě s uvedením určitého letopočtu se mohou objevit teprve až řadu let po založení, a závisí na různých náhodách, nemluvě pak o ztrátě bezpočtu písemností způsobené požáry či válečnými událostmi. Letopočet 1255 uváděný někdy jako rok založení Chrastavy není podložen žádnými prameny, leží však v rámci pravděpodobného období. Naše město každopádně patří k nejstarším obcím v libereckém okrese. Vlastnímu založení města jistě předcházela desetiletí existence lesní lánové vsi rozprostírající se v údolí Jeřice. Její základní podoba zůstala zachována v obcích Horní a Dolní Chrastava. Dochované

listinné zmínky jsou k dispozici pro hrad Grabštejn (1277), Oldřichov na Hranicích (1287), Hrádek nad Nisou (1288), Václavice (1326), hrad Raimund (1347) a Chrastavu (1352). Je nápadné, že nejsou dříve než tyto původem německé jmenovány žádné místní názvy, mající slovanský jazykový původ. Podle zeměpisné polohy a postupu osídlování směrem od Lužice lze předpokládat, že místa od Žitavy směrem k Liberci vznikala postupně později. Prof. Gierach uvádí tyto přibližné letopočty založení: Žitava kolem roku 1230, Hrádek okolo 1260, Chrastava okolo 1280, Liberec a Hodkovice kolem roku 1300.

Původ osadníků

Přesné údaje o původu osadníků chybějí. Jisté je, že osídlování naší vlasti probíhalo ze směru od *Horní Lužice*. Příbuznost nářečí s oblastí Lužice je zjevná, posílená samozřejmě také dlouholetou politickou sounáležitostí do roku 1635. Jelikož Horní Lužice byla tehdy sama o sobě ještě mladou kolonizovanou zemí, museli osadníci přijít z jiných historických německých území, pravděpodobně především z *Durynska* a z oblasti *Mohanských Franků*. Je známo, že ve 13. století přes Budyšin a Löbau přišla mimo jiné i vlna osadníků z oblasti kolem Bamberka a Norimberka, a půda jim byla přidělena na Žitavsku a také dále proti proudu Nisy. Jmenné seznamy vznikají teprve od poloviny 16. století. Obyvatelé měst byli bezpochyby Němci. Zda s nimi v Chrastavě bylo i slovanské obyvatelstvo, to nevíme. Každopádně není nikdy zmiňováno. Panské urbáře od roku 1560 uvádějí na celém území už jen německá příjmení, a to také v místech s původně slovanským názvem. Název „Kratzau“ se již od začátku vyskytuje v německém hláskosloví.

Země před a po německém osídlení

Pokud chceme správně pochopit dílo německých osadníků, je třeba porovnat poměry před a po jejich příchodu. V okrajových oblastech Čech se rozprostíralo rozsáhlé zalesněné území, kudy vedlo jen málo cest. Pokud zde byly slovanské osady, tak se jednalo o jednoduché chýše z vrbového proutí nahozené jílovitou hlínou, pokryté kůrou, slámou či rákosím. Dřevěné sruby již byly považovány za obydlí zámožných. Již možné odvození názvu Kratzau z venedského (slovanského, lužickosrbského) „u chroští“ („u chrosču“; křoví, podrost) ukazuje na nehostinné místo v panensky divoké krajině, s jistotou jen velmi řídké obydlené, možná na seskupení chatrčí bez jakékoli formy obecního uspořádání. Pokud připustíme, že přes naše území již vedly primitivní obchodní cesty ve směru sever – jih a západ – východ, jejichž trasy později sledovaly cesty Žitava – Liberec, resp. Jablonné – Frýdlant, tak by snad i býval mohl stát u brodu přes Jeřici na dnešním území Chrastavy nějaký příbytek nebo „zájezdní hostinec“. Lužicko – srbské obyvatelé se věnovali lovu zvěře a ryb a pravděpodobně prodávali bobří a vydří kožešiny. Extenzivní zemědělství se omezovalo na pěstování jáhel, pohanky, ovsa, ječmene, žita a lnu pro vlastní potřebu. Pravděpodobně chovali také koně, hovězí dobytek a ovce. Z řemeslných dovedností si pro potřebu domácnosti osvojili předení, tkaní a hrnčířství. Lze uvažovat o jednoduchých palisádových opevněních, na která snad odkazuje název Hrádku „Grottau“ (Grod = hrad), v nichž se také mohlo v případě napadení ukrýt obyvatelstvo. Na chrastavském Hradním vrchu je existence takové srbské obranné tvrze čirou domněnkou. Pokud vůbec uzavřené vesnické sídlištní útvary již existovaly, představovaly typ slovanských okrouhlíků nebo shlukových vesnic.

Celkový kulturní vývoj v Čechách až do 13. století pokulhával daleko za vývojem v západní Evropě. V Německu mezitím vznikala města jako nová hospodářská, sociální a kulturní

střediska, a vyvíjela se v mocenské aktéry. Měšťanstvo bylo svobodné, stále víc a více se rozšiřovalo peněžní hospodářství a doprava.

A tak přicházející osadníci s sebou do nové země přinášeli tyto vysoce rozvinuté, promyšlené způsoby života a formy hospodářství. V oblasti rolnictví to bylo intenzivnější využití půdy, s tím přichází nový ryze německý typ osídlení – dlouhé komunikační (silniční, ulicové; *Straßendorf*) nebo lesní lánové vsi, současně s mýcením a zúrodňováním dalších lesních území. V oblasti městské to byla nová komunální organizační forma města jako takového, a v rámci ní existence různorodých řemesel, budování obchodu a dopravních cest. A konečně ještě rozmach hornictví a využití nerostného bohatství. „Němci pozvedli kulturu a civilizaci na vysokou západní úroveň, kterou si tyto země od té doby již uchovaly, a která utrpěla teprve po roce 1945.“

Široká nosná společenská vrstva německých měšťanů, sedláků a horníků se od 13. století usídlila v Čechách vedle slovanských kmenů, z nichž se postupně vyvinuli Češi jako dominantní a názvotvorný element. Po dobu sedmi set let spolu oba národy žily v uzavřených sídelních oblastech, jazykových ostrovech, nebo rozptýleni v opačných jazykových územích, ve vzájemném vztahu dávání a brání, a dělily se o osud českého prostoru.

Od silniční vesnice k městu Chrastava

O králi Přemyslu Otakarovi II. je známo, že do Čech zval německé osadníky a prováděl četná *povýšení sídel na město* (zakládal města). Pravděpodobně tím ke stejnému počínání povzbudil také šlechtu. Stejně jako *Biberštejnové* na panství Hamrštejn – Liberec, byli také *Donínové* panským rodem, který přišel do severních Čech již v raných dobách. Rod je zmiňován roku 1127 na hradě Rõtha u Lipska, ale již roku 1286 jsou purkrabí z Donína uváděni coby páni na *Grabštejně*. K jejich panství náležela také oblast Chrastavy, a Donínové se stejně jako všichni vrchnostensští páni snažili o co možná nejlepší využití svého panství prostřednictvím dalšího osídlování. S tím byl spojený nárůst jejich příjmů a jejich moci. Na druhé straně pro druhé a další syny sedláků na starém říšském území již nebylo dost prostoru a půdy, a řemeslníci byli omezováni zkostnatělými městskými cechy. Obchodníky poháněl podnikatelský duch a lákaly je vysoké zisky. A tak se našel dostatek ochotných osadníků, kteří vyslyšeli pozvání do nově zpřístupněných území.

Je možné rozlišit tři proudy osídlování, které probíhaly – samozřejmě mnohdy s překryvem – v časové posloupnosti: osídlení rolnické, městské a hornické.

Podle Gieracha *rolnické osídlování* předcházelo tomu městskému a hornickému zhruba o jeden lidský věk. Podle nařízení obdržel tehdy *lokátor* od vrchnosti či majitele panství pověření přivést kolonisty na přidělený kus země. Lokátoři prováděli nábor osadníků a představovali jim výhodné podmínky na nových územích.

Těmi výhodami bylo zpravidla třináct let osvobození od daní, dřevo ke stavbě domu zdarma, právo lovit ryby a právo pastvy. Následně lokátor přivedl budoucí pospolitost osadníků na příslušné místo. Většinou se jednalo o odlesněné plochy v horských údolích podél potoka. V uvedeném místě byl nejdříve vyčleněn nezastavěný pruh půdy ve vlastnictví obce jako náves. Vesnická ulice vedla podél potoka. Obytné usedlosti se stájemi a stodolami byly seřazeny vedle sebe po obou stranách ulice. Každému osadníkovi byl k založení pole přidělen a přesně vyměřen pruh země, nazývaný lán (*Hufe*) nebo hubl (*Hube*). Probíhal kolmo k hlavní ulici a směřoval až do pralesa, který bylo třeba ještě z větší části vymýtit, aby tím byla získána kulturní krajina; zbylá část zůstala coby lesní držba ve vlastnictví rolníka. Velikost parcel byla

zhruba stejná, podle dnešních výměr měly pozemky okolo 23 hektarů. Při průměrné šířce 120 až 150 metrů tak vybíhaly do lesa do vzdálenosti 1,5 až 2 km. Pozemky byly rozparcelovány tak štedře, že z každého mýcení, které přirozeně trvalo desítky let, mohly žít tři rodiny: osadníci, jejich rodiče a jejich děti. Život osadníků byl tvrdý, plný těžké práce a odříkání. Hovoří o něm staré pořekadlo: „První má smrt, druhý dře bídu, až ten třetí má chléb.“ Skutečně bylo často zapotřebí tří generací, než se podařilo chudou horskou půdu podrobit pluhu.

Lokátor – často býval rytířského stavu – zpravidla získal pro svoji činnost *dědičný rychtářský úřad*, spojený s výčepem, k tomu dva lány půdy, a někdy také právo provozovat vodní mlýn. Příkladem sídla takového rychtáře je rychta v Horní Chrastavě (r. 1945 vlastník Ramisch) spolu s „Thieleho mlýnem“ (v r. 1945 vlastník Funke) bezprostředně pod ní. Tato rychta zůstala až do současnosti jediným typickým příkladem čtyřstranného uzavřeného dvora na území chrastavského sídelního území. Stála jako pevnost na okraji návrší nad údolím. Pečlivě bylo kdysi pro ni vybráno toto místo, ze kterého se dohlíželo na celé dolní údolí Jeřice. Údolí s dravou horskou vodou a jejími záplavami a erozní činností nemohla být zpočátku osídlena. Až později nutila k využití ještě dostupných prostor větší hustota osídlení, a také až když byl k dispozici i dostatek rukou a koňských spřežení, bylo možno společně začít se zajišťováním břehů. Pokud budeme vycházet ze zvykového práva, že dědičnému rychtáři byl přidělen také mlýn, je možné se domnívat, že mlýnský příkop (náhon) oddělující se u továrny „Rotfarbe“ a vedoucí k „Thieleho mlýnu“ vznikl již v nejstarších dobách. Každopádně ukazoval ideálně vedenou trasu a využití terénu. Je známo a doloženo i to, že se v rychtě dříve nacházel také hostinec s tanečním sálem. V zahradě stávaly až do 19. století čtyři mohutné staré lípy. Upomíná to na staroněmecký zvyk shromažďování a rozhodování soudu na venkovním prostranství. Také to, že byl s rychtou spojen velmi rozsáhlý pozemek a k tomu také uděleno právo provozovat cihlářství a hrnčířství, vyzdvihuje tento objekt z množství ostatních selských usedlostí. Rychta tak jistě již od prvopočátku představovala, společně se sousedícím územím kostela a farního dvora, správní centrum osídlení v údolí Jeřice, stejně jako i zaujímal téměř přesný střed oblasti mezi pozdější Horní a Dolní Chrastavou. Možná že dokonce název „Richtrův vrch“, označující návrší vystupujícího za rychtou, by mohl pocházet již z doby osídlování. Z tohoto pohledu se však ústně tradovaná informace, že první kostel v Chrastavě stával na místě či v blízkosti pozdější Střelnice, jeví jako pochybná. Pokud se v období pozdějších husitských válek objevují zmínky o opevnění kolem kostela, musí nás bezděčně napadnout strategická poloha nynějšího Kostelního vrchu. Opevnění kostela někde na dně údolí uprostřed mezi městskými domy by nedávalo smysl. Každopádně pozdějšímu městu v osídlení předcházela ves Chrastava. Měla rozlohu kolem 1 225 ha a byla téměř stejně velká jako sousední Nová Ves s rozlohou 1 233 ha. Kdy došlo k rozdělení Chrastavy na Horní a Dolní Chrastavu nevíme (v písemných pramenech zmíněno až roku 1454). Pravděpodobně bylo vynuceno založením města. Také Dolní Chrastava pak získala svoji rychtu s výčepem a tanečním parketem (r. 1945 vlastník Neunhäuser, dům čp. 25).

Sídelní útvar lesní lánové vsi nebo ulicové (silniční) vesnice se od slovanského okrouhlíku liší velmi zřetelně. Známé jsou dlouhé vesnice kolem Chrastavy, jako Václavice, Vítkov, Nová Ves. V jejich názvech často dále žijí jména jejich zakladatelů. Naproti tomu mnohá příjmení připomínají období kolonizace, např. Hübner, Richter, Kretschmer, Scholze (místo výrazu *Erbrichter* / dědičný rychtář se také používalo označení *Schulze* nebo *Scholze* (šulc), pocházející ze severního Německa, ze staroněmeckého slova „*Schultheiß*“ (šoltés).

Rolnická venkovská sídla se brzy rozvíjela tak dobře, že vyžadovala vytvoření společného místa k prodeji jejich zemědělských produktů a k nákupu řemeslnických výrobků a dalšího zboží. Tato nutnost vedla k plánovitému *zakládání měst* s trhovým právem a s dalšími privilegii. Ta větší z nich se chránila příkopy a palisádovými valy, následně brzy na to kamennými hradbami s věžemi a branami. Menší města zůstala bez ohrazení. Pozemková vrchnost často navzájem soupeřila v zakládání takových měst. Městské právo bylo převzato od velkých měst v říši, např. z Magdeburku či Norimberku. Městská práva a městský způsob života přišly do Čech teprve s německým osídlováním, a byly velmi podporovány králem Přemyslem Otakarem II. K prvním listinně doloženým sudetoněmeckým městům založeným na začátku 13. století patří Litoměřice, Opava a Bruntál.

Je třeba rozlišovat tři druhy měst: královská, komorní neboli vilikační⁴⁴, a patrimoniální (vrchnostenská). Ta poslední – jako např. Chrastava – podléhala duchovní nebo světské vrchnosti. Přesto i v těchto městech měli občané svoji osobní svobodu, vlastní samosprávu, soudnictví a výběr daní.

Chrastava, coby město, se bezpochyby vyvinula ze silniční vsi v údolí Jeřice, jejíž pozůstatky zůstaly zachovány v podobě obcí Horní a Dolní Chrastava. Jako centrum se nabízelo údolí v místě jeho rozšíření, tvořeném propojením mělkých úžlabí při ústí Jílového a Vítkovského potoka s údolím Jeřice otevírajícím se směrem k Nise. Oblast, kde Jeřice ústí do Nisy, se kvůli podmáčení a nebezpečí záplav jevila jako nevhodná. Jedna z nejstarších částí města se nacházela vpravo od Jeřice na vyvýšeném břehu, na straně, kde stála rychta, a nazývala se dříve „Hradčany“ (*Hradschin*), lidově označována jako „Ratschen“. Půdorys našeho města s jeho čtvercovým náměstím se zcela podobá půdorysům jiných měst s trhovým právem, jako Hrádek nad Nisou, Liberec, Hodkovice nad Mohelkou, která nejspíše všechna vznikla v téměř stejnou dobu, a u kterých se uplatnil stejný základní princip.

Na každém panském území bylo zpravidla jedno město coby místo s trhem pro vesnice seskupené kolem něj. Oproti všem okolním panstvím však měl Grabštejn dvě města, Hrádek nad Nisou a Chrastavu. To druhé možná mělo coby hornické město zvláštní postavení.

Narážíme tak zde na třetí typ osídlování, na *hornickou kolonizaci*. Bohatá naleziště rud v českých pohraničních horách dala brzy všude vzniknout dolům a horním městům. Zatímco těžaři se starali o potřebný kapitál, museli vlastní dobývání odborně zajistit zkušení horníci ze starých hornických oblastí Německa. Pro toto odvětví nemohli být přizváni osadníci ze zemědělských oblastí nebo z libovolných měst. Bylo zapotřebí odborníků, např. z pohoří Harz, ze západního Krušnohoří, nebo dokonce až z Tyrolska.

Rozmach hornictví vedl zdá se až k příliš optimistickému zakládání sídel. Na území grabštejnského panství tak v 16. století vznikla ještě hornická městečka Panenská Hůrka, Andělská Hora a Nové Město, a pod hradem ještě *Grafental*. Ta všechna zanikla nejpozději po třicetileté válce.

Na *panství* se kolem poloviny 16. století nacházelo již 23 sídel, mezi nimi 3 města a 3 hornická města. Všechny místní názvy, s výjimkou Chrastavy a Hrádku, dokazují nesporně německý původ díky jejich koncovkám: -dorf, -berg, -wald, -grund, -bach, -hain, -tal, -kirch. Také u Chrastavy a Hrádku naznačuje koncovka -au, snad ze slovanské -ow, jen na to, že na tomto místě mohla stát slovanská osada, jejíž název byl německými osadníky převzatý. Město jako takové je však německého založení. Všechny 44 obcí pozdějšího okresu Liberec bylo

⁴⁴ V epoše feudalismu královské poddanské město, spravované na rozdíl od svobodných královských měst královskou komorou. Komorní města byla vybavena jen některými právy královských měst a v období vrcholného feudalismu nebyla počítána do městského stavu. (pozn. SPHMCH)

v 16. století veskrze německých, mezi nimi i 9 podle jejich názvu pravděpodobně původně slovanských (venedských).

Celé území panství Grabštejn, jakož i panství Frýdlant, bylo již v době před husitskými válkami (na začátku 15. století) téměř kompletně osídlené. V pozdější době k tomu přibýly již jen menší osady. Do té doby bylo území libereckého panství rozvinuto asi jen z poloviny, zatímco osídlování horských území na Jablonecku teprve začínalo. Přirozeně i po ukončení mohutné z daleka přišedší vlny osídlení pokračovalo určité přeshraniční *infiltrační osídlování* ještě další déletrvající období.

Výstavba sídel

Po období kolonizace, při které sem proudili osadníci zvenčí, následovala doba *vnitřního budování*. Při ní byly obyvateli stávajících vesnic zakládány nové osady. Oba procesy ovšem splývaly, neboť i ve starším období mohlo docházet k vlivu sousedních obcí, zatímco v době výstavby také ještě přicházeli noví přistěhovalci.

Období vnějšího osídlování u nás trvá přibližně do husitských válek (1420 – 53), které pro naši vlast představují významný zásah do průběhu dějin. Novou vlnu osídlování je v 16. století třeba připisovat hornictví. Nejedná se však výlučně o běžné dosídlování, nýbrž jde opět o nové přistěhovalce. Traduje se, že sem tehdy měli přicházet horníci ze saské Pirny, kteří chtěli Chrastavu přejmenovat na Novou Pirnu. Pokud je toto líčení pravdivé, mohlo se asi jednat o skutečně početnou skupinu nových přistěhovalců.

Naproti tomu zemědělské osídlování ve druhé polovině 16. století je vyloženě procesem *vnitřního osídlení*: např. obce Novina 1557, Uhelná 1562, Kryštofovo Údolí 1578, Mlýnice 1595, přičemž letopočty znamenají opět jen první dochovanou zmínku. Nikde se však z těchto starých časů nedozvídáme nic o důvodech nebo pohnutkách k těmto novým osídlením. Nová místa zakládala především vrchnost, a to k intenzivnějšímu obhospodařování jejich půdy. Nejpozději kolem roku 1800 tento proces ustal (Bedřichovka 1782, Karlov pod Ještědem 1787). Od té doby se města a vesnice už jen rozvíjely, a příležitostně se spojovaly ve větší sídla.

Domácí řemesla, zpočátku tkaní lnu, později soukenictví, přispívala ke vzniku osad málo. Jediným příkladem *tkalcovského osídlení* v libereckém okrese je obec Kateřinky, která byla roku 1608 založena vrchností pro 24 chudých pláteníků.

Od roku 1560 byly zavedeny vrchnostenské *urbáře*, takže od té doby je možno výstavbu sídel přesně sledovat. Na panství Grabštejn pak už žádná nová sídla nevznikala. Pokud se však podíváme na území pozdějšího soudního okresu Chrastava, následovaly ještě, jak již bylo zmíněno, Kryštofovo Údolí a Novina (panství Lemberk) a Mlýnice (v rámci statku Nová Ves na panství Liberec). Liberecký šlechtický rod *Redernů* ještě vyvíjel značnou aktivitu v budování sídel.

Zvláštní vývojový stupeň v rámci vnitřní výstavby představuje *dělení obcí*. V roce 1615 tak např. byla rozdělena mimořádně velká vesnice Vítkov. Až do současnosti zůstaly zachovány Horní a Dolní Vítkov jako oddělené obce. Třicetiletá válka sice způsobila velký pokles počtu obyvatel, avšak v chrastavské oblasti nezpůsobila úplný zánik žádné obce, jak se to stalo v jiných těžce postižených částech říše. Také nucené vystěhovalectví v souvislosti s habsburskou protireformací nevedlo nikde k zániku či výraznému vylidnění obcí.

Svobodní páni z Redernu

V 18. století již bylo rozšiřování sídel na Grabštejském panství nevýznamné, jelikož využitelná půda byla již většinou rozdělena. Kolem roku 1700 byla založena Chrastavská Nová Víska, v roce 1710 Pekařka, r. 1782 Bedřichovka a 1787 Karlov, všechny čtyři byly nevýznamné osady, které byly po roce 1850 připojeny k větším vesnicím. Na území panského statku Nová Ves vznikla roku 1713 osada Růžek a 1730 Nová Víska. Ve srovnání s tímto byla činnost při zakládání sídel na panství Liberec mezi roky 1650 a 1800 stále ještě velmi čilá. Vzniklo 10 nových vesnic.

V 19. století se rozvíjely již jen nové místní části. Přírůstek obyvatel vedl už jen k další zástavbě na již rozdělených obecních pozemcích.

V raném světle dějin

*Kam vedou cesty, pochopíme, když poznáme, odkud přicházejí.
Coby průkopníci západního světa šli naši otcové na východ
a stvořili v Čechách, na Moravě a ve Slezsku kus Německa,
kus Evropy. Dnes je to zničeno. Jednou to bude muset
být vybudováno znovu.*

Emil Franzel

Od bezvládní ke zlatému věku

13. století, ve kterém příchod našich předků probíhal, představovalo vskutku neklidné období. Začínající přerod středověkého světa zde můžeme jen naznačit, abychom ozřejmili poměry, za kterých se osadníci vydávali na dlouhou cestu do neznáma směrem na východ: císař a papež se nacházejí v trvalém konfliktu; císař Fridrich II. sídlí na Sicílii; byl zvolen říšský vzdorokrál; vpád Mongolů (Tatarů). Ti roku 1241 porážejí v bitvě u Lehnice německé rytíře. Jejich vojska pronikají až k Míšeňské marce, pak se ale obracejí směrem do Maďarska a Sedmihradska, a vracejí se kvůli sporům o dědické nástupnictví zpět do Asie, ačkoliv před nimi střední Evropa leží otevřena a téměř nechráněna.

Když císař Fridrich II. Štaufský roku 1250 zemřel, začíná „bezcísařské, strašlivé období“, tzv. interregnum (období bezvládní). Poslední z rodu Hohenštaufů Konradin umírá roku 1268 v Neapoli pod sekerou kata, a sen o velkém středověkém císařství, který je pro nás spojován se jménem Barbarossa, se rozplývá. Rytířství se rychle rozvrací, nekonečné spory pustoší celé kraje, cesty se kvůli loupeživým rytířům stávají nebezpečnými, respekt k právu upadá.

Jako dědictví křížových výprav zůstává obchod s Orientem; němečtí kupci bohatnou, stávají se mocnými, a obchodují po celé Evropě. Bohatství už nepředstavují hrady a území, nýbrž vlastnictví povozů, obchodních lodí, kupeckých a celních privilegií a práv, ale také ložiska rud, a peníze. Dochází k rozkvětu měst.

A uprostřed všeho toho chaosu se na východě vynořuje nová naděje: Německý rytířský řád spěje u Baltského moře k dosažení vrcholu své moci.

V Čechách se v období interregna Přemyslovec, král Otakar II. (1230 – 1278), stává nejmocnějším knížetem Římskoněmecké říše. Dvakrát přichází německému rytířskému řádu na pomoc (1254 a 1255), zakládá město Královec (Königsberg, Kaliningrad), zve do Čech německé osadníky, a získává ke svému království ještě Moravu, Rakousko, Štýrsko, Korutany a Kraňsko. A tak se může odvážit postavit se v roce 1273 konečně zvolenému a období bezvládní končícímu císaři Rudolfu Habsburskému. V roce 1278 však prohrává v bitvě na Moravském poli a přichází o život. V této době je naše vlast osídlována.

Ani 14. století, z něhož jsou dochovány první listinné doklady o našem městě a jeho nejbližším okolí, nezačalo dobře: Po smrti Rudolfa Habsburského v roce 1291 spolu coby vzdorokrálové v Říši zápolí Adolf Nasavský a Albrecht I. Habsburský (zemřel roku 1308).

V roce 1309 se německým vládcem stává Jindřich VII. Lucemburský. Bere si za ženu sestru posledního Přemyslovce, Václava III., zavražděného v roce 1306, a přináší tak dosud málo zámožným Lucemburkům území Čech a Moravy jako bohaté rodové državy.

Ale teprve po „mezihře“ v podobě císařství Ludvíka IV. Bavora a prolomení habsburské moci v bitvě u Mülhedorfu (1322) získává korunu Českého království i Římskoněmecké říše onen významný panovník z rodu Lucemburků, který toho pro naše země nesmírně mnoho vykonal: *Karel IV.*, Otec vlasti. Období jeho vlády v letech 1347 – 1378 je nazýváno „*Zlatým věkem*“ království českého. Jeho státnická moudrost mu umožnila dosáhnout možného, a neusilovat o nemožné. Za jeho panování byla nastolena řádná správa země a jurisdikce, zavládlo dlouho trvající období míru. V roce 1348 zakládá v Praze první univerzitu Německé říše. Petr Parléř mu zde staví gotický zázrak, chrám sv. Víta, a mohutný Karlův most. V roce 1356 vydává „*Zlatou bulu*“, nový říšský zákon, ten nejdůležitější v dějinách německého práva, platný až do zániku Svaté říše římské národa německého v roce 1806. Bez válek rozšiřuje svoji rodovou moc, v roce 1353 a 1368 k Čechám připojuje velké části Horní Falce a Slezska, roku 1374 také Braniborskou Marku, kromě toho řadu menších panství středního a jižního Německa. Čechy se stávají centrem Říše, Praha jeho hlavním městem.

Uvnitř státu podporuje rozvoj řemesel a obchodu, jakož i příchod dalších Němců, buduje síť cest a jejich bezpečnost zajišťuje výstavbou hradů. Poblíž Lückendorfu vzniká hrad Karlsfried, v roce 1347 Roimund, roku 1357 je uváděn Hamrštejn. Karel IV. rovněž pečuje o využívání vodní síly k pohonu mlýnů a vodních pil, jakož i hamrů, nechává zřídit první mlýny na papírovinu, těžit nerostné bohatství našich hor a zpracovávat je v hutích, tavírnách a slévárnách. Čechy se proslavují díky bohatým nalezištím rud a svým stříbrnickým a zlatnickým uměním. Ve zdejších horách se nacházejí polodrahokamy, v místních lesích se taví sklo, rozvíjí se zemědělství a zavádí se řízené lesní hospodářství.

Městečko Cratz⁴⁵

V této době vzkvétají vesnice a města německých přistěhovalců, a rovněž naše rodné město *Chrastava* v roce 1352 poprvé vstupuje do světla dějin, a to uvedením v listině „*Registra decimarum papalium*“, v soupisu *papežských desátků*. Není zde sice uváděna výslovně jako město, nýbrž jako farnost, jelikož se jednalo o odvody církevních poplatků, a je zde zapsána jako *Craczauia*. Tento desátek činil tehdy 7 grošů. Ve stejné době odváděl Liberec dva groše, což umožňuje udělat si představu o tehdejší velikosti obou sídel.

Z roku 1355 je doloženo, že purkrabí Jan z Donína převzal patronát nad chrastavským kostelem. Chrastavským farářem je v té době jistý Johannes. V roce 1356 je zdokumentována změna na postu faráře a také navýšení desátku na 14 grošů. Zdá se, že se Chrastava v krátké době výrazně zvětšila, z čehož lze usuzovat na další příliv přistěhovalců.

Chrastava je ve 14. století v písemných pramenech zmíněna celkem sedmákrát, a sice v letech: 1352, 1355, 1356, 1367, 1369, 1380, 1383, 1384 (dvakrát), 1385, 1391, 1392, 1393 (dvakrát), 1395, 1397 a 1399 (podle Gieracha).

Zatímco Čechy za vlády Karla IV. jsou považovány za nejlépe spravovanou zemi své doby, v říši panovala na mnoha místech bída a utrpení. V letech 1347 – 1350 řádil morová

⁴⁵ „Stettlin Cratz“ („Städtlein“ = městečko)

epidemie a vylidnila půlku Evropy. Jelikož se hledal viník za tento boží trest, došlo na kruté pronásledování Židů. Zemí táhli zbičovaní krví zalití flagelanti⁴⁶. Začal strašný hon na čarodějnice. Nástrojem spravedlnosti se stalo mučení. Všude se projevovaly náboženské reformní snahy a duchovní kvas. Šířily se žebravé mnišské řády Františkánů a Dominikánů. Německá mystika v učení mistrů Eckharta a Suseho odhalovala nejhlubší vnitřní zbožnost, zatímco církev byla prolezlá nemocemi od hlavy až k patě a potácela se v nešťastném schismatu (1348 – 1417), kdy v ten čas vládli dva, dokonce i tři papežové, a navzájem spolu bojovali.

Chrastavský kostel 1300 – 1468

V Anglii se proti mocenským nárokům církve postavil reformátor John Wycliffe (1325 – 1384). Jeho učení se prostřednictvím studentů z Oxfordu dostalo do Prahy a stalo se duchovně náboženským základem husitského hnutí. Jeho válečná pochodeň měla brzy sežehnout vzkvétající německou pospolitost, mezi ní také naše město.

15. století, které přinese naší vlasti celá desetiletí nejtěžších osudových zkoušek, začíná sesazením krále Václava IV. řečeného „líného“ (1378 až 1400), neschopného syna Karla IV. Byl to on, kdo dal ve Vltavě utopit *Jana Nepomuckého* (Jana z Pomuku), daleko za hranicemi Čech z mostů známého světce, generálního vikáře pražského arcibiskupství. Poté opět vládli dva vzdorokrálové, oba z rodu Lucemburků, až se nakonec německým císařem v roce 1411 stává Zikmund, rovněž syn Karla IV. Vládne až do roku 1437, svolává Kostnický koncil a ukončuje období schismatu. Provází jej však výčitka – ať už z pohledu jurisdikce plným právem či nikoliv – že porušil slovo, které dal Janu Husovi. Tomu byla zaručena nedotknutelnost, byl však v Kostnici upálen. Tady je počátek husitských válek (1419 – 1434, resp. 1453).

Chrastava je v 15. století v listinách uvedena celkem 29krát, a to v letech 1401, 1405, 1406, 1407, 1409, 1411 (třikrát), 1413 (čtyřikrát), 1414, 1416, 1417, 1422 (šestkrát), 1424, 1426, 1428, 1430, 1441, 1449, 1453, 1454 (podle Gieracha a Seeligera).

Ještě před vypuknutím války je v roce 1406 a 1411 uváděn Albrecht Magkrisch (někde také jako Mokres, nebo Mackros) jako donínský hejtman v Chrastavě. Již v roce 1387 je zmiňován jako „milý a věrný muž pánů z Donína“. Možná byl už tehdy chrastavským městským

⁴⁶ Flagelant (z lat. „flagellans“ – bičující), česky sebemrskáč nebo mrskač, označuje přívržence exaltovaného asketického hnutí ve středověku, kteří se na veřejnosti bičovali a chtěli tak pohnout své spoluobčany k pokání před nadcházejícím soudem světa. (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Flagelant>)

hejtmanem. Kde měl své sídlo, není však známo. Že by to mohlo být na Hradním vrchu, zůstává s ohledem na dosud dostupné zdroje pouhou domněnkou.

Další představitel nižší šlechty, Jindřich z Gersdorffu, který předtím se svým bratrem Friedemannem působil jako vazal pánů z Biberštejna na Hamrštejně, měl roku 1426 své sídlo v Chrastavě. Pravděpodobně zde vlastnil statek.

Rovněž v roce 1411 osvobozují Albrecht z Donína a jeho syn Jindřich jednu louku a jednu zahradu, které přecházejí do vlastnictví církve, od „úroků, roboty, berní, daní, výpomoci, odvodů a všech ostatních zátěží“.

Z téhož roku pochází nejstarší zpráva z celého libereckého okresu o městské správě a jejích zásadách. Při vzniku církevní nadace je zde jako svědek uveden starosta Langehancz. Měl za úkol spolu se „Schöppen und Gemeinen“ (místopřísežnými / porotci a farníky) dohlížet na zachování vloženého jmění. Jako správce chrastavského církevního majetku vystupuje Siffrid Kunnezl. V souvislosti s tím je rovněž poprvé uváděna chrastavská městská pečeť, jejíž podoba však zůstává neznámá.

V roce 1411 zakoupil chrastavský farář louku u řeky Nisy „u měděné huti“ („*auf die Kupferhütte zu*“). Tímto získáváme první písemný důkaz o chrastavském hornictví, byť je těžba v Ještědském pohoří doložena již v polovině 14. století. V letech 1407 až 1414 působí ve městě Nikolaus Lehy jako sedmý jmenovitě a zcela přesně časově datovaný farář. Název obce v té době zněl většinou Cracze, Cratz, také latinsky Craczaui a nebo Kraczawia, kolem poloviny 15. století též s přívlastkem „Stettlin“ nebo „Stedtlein“. Je to ryze německá forma názvu, stejně jako již v předcházejícím století.

Z těchto chudých listinných dokladů, které se většinou týkají právních úkonů, si můžeme vytvořit jen neúplný obrázek o životě a dění v našem „městečku“. Naše čtyřstranné náměstí určitě již tehdy mělo svoji podobu; srovnání s Hrádkem nad Nisou a Hodkovicemi ukazuje, že tato města byla již při svém vzniku zakládána plánovitě. Také průběh hlavních cest ve směru na Žitavu a Liberec byl pevně dán. Podél nich se řadily domy a rozšiřovaly se od centra také do dalších stran, ve směru ke Kostelnímu vrchu a ke Střelecké zahradě, a mezi Hradním vrchem a rychtou. Horní a Dolní Chrastava zůstaly v údolí Jeřice nadále zachovány jako silniční vesnice.

Města byla v osídleném území zakládána především jako tržní místa pro okolní rolnický venkov. Ve dnech, kdy se konaly trhy, tu jistě panoval čilý ruch. Městské hradby a zděné brány nemělo žádné město libereckého okresu, ani Chrastava ne (jen Frýdlant, Český Dub a Jablonné v Podještědí). To mělo na jednu stranu výhodu, že plocha pro výstavbu domů nebyla měšťanům nijak omezována a nevznikly příliš úzké a těsné uličky. Město tak bylo již od prvopočátku založeno s určitou velikostí a velkorysostí. Na druhé straně chybějící opevnění představovalo nevýhodu v tom, že byl umožněn volný přístup jakémukoli nepříteli. Město si tedy můžeme v jeho půdorysu představit jako dnes, jen si musíme odmyslet průmyslové a obytné čtvrti, které se do všech stran rozšířily později. V čem však obraz města ve srovnání k dnešku především působil zcela odlišně, byly nízké, malé a tmavé roubené a hrázděné domky, které se krčily podél nedlážděných hrbolatých ulic.

Mnoho měšťanů ještě hospodařilo. Ve většině domů se choval nějaký dobytek. Ale počet řemeslníků byl již také docela významný. Několik domů mělo právo vařit pivo. Určitou část obyvatel jistě tvořili horníci. Našeho města se také týkal tranzitní obchod směrem od Frýdlantu, Žitavy a Jablonného, a dál nahoru údolím Nisy. Panovala tu vzkvétající a pilná pospolitost měšťanů, v nichž stále ještě dřímal průkopnický duch osadníků.

Z názvu Craczauia se stává Kratzau

Jméno našeho města, respektive zdejší farnosti, je poprvé zmiňováno v roce 1352. Již tehdy určitě znělo jako dnes: „Kratzau“. Pouze tehdejší způsob zápisu se lišil. Namísto K bylo použito C, místo tz se psalo cz. Jak bývalo zvykem, u latinských tvarů názvů zemí a měst se užívalo tvarů ženského rodu s koncovkou -ia, takže v soupisu papežských desátků žitavského děkanátu z let 1352 – 1405 nacházíme tvar „*Craczauia*“.

Písemný tvar tohoto názvu se ve 14. století měnil pouze nepatrně: 1384 Craczouia, 1385 Croczouia, 1397 Kraczauia. Namísto u se také objevuje w: 1355 „czur Craczow“ (RBM VI 43 a 90), 1367 „in Craczaw“ (LC I 90), 1380 „Versus Craczhaw“ (CL III 57), 1393 „Craczawia“ (LC I 16).

V roce 1391 se poprvé objevuje tvar *Kratze*, i pro nás běžný v nářečí („Cratze“ – Městský archiv Görlitz), a ve stejném nebo podobném tvaru se často opakuje v 15. a 16. století: 1401 „by der Kracze“ (CL III 400), 1405 „der hauptmann von der Cracze“ (CL III 439), 1424 „uf dem Bergwerk gelegen bei der Kracz“ (Městský archiv Jihlava), po roce 1428 „die Cratcz“ (Guben 58), 1430 „bein den Cratzen“ (CL III 2, 153), 1431 „als man uff die Cratze zoch“ (CL III 2, 221).

Teprve v roce 1453 se v textech nachází označení „*das Stettlin Cratz*“ (HLT 52,12); potom 1454 „*das Stedtlein Cratze mit einem freien markht*“ (AMV. 1. 20.), 1549 „*Städtlein Cratze*“ (HLT 62, 666), 1562 „*Stettlein Cratzs*“ (Urbář panství Grabštejn 38), 1568 „*des Stadtleins Cratze*“ (Privilegium cechu pekařů, městské muzeum Chrastava).

Stejně jako dnešní pravopisný tvar „Kratzau“ čteme v roce 1527 „*daß städtlein Cratzau*“ (MJJg 17, 30), potom opět v roce 1567 „*zur Cratzau*“ (Chrastavská soudní kniha 10 aj.), 1598 „*zur Cratzaw*“ (kniha místopřísežných z Reichenau v Sasku – Bogatynia, I, 915 aj.).

Nakonec se název našeho města ustálil na „*Kratzau*“ v roce 1790 v díle „*Topografie Českého království*“ (Schaller) a v roce 1834 v díle „*Království české*“ (Sommer).

Názvy *Ober- a Unter-Kratzau* (Horní a Dolní Chrastava) se poprvé objevují roku 1454: „*die dorffer Ober-kratz und nider kratzen*“ (AMV 1. 20), pak roku 1500 „*in der Nyder Cratze*“, „*zu Niederkratze*“ (MJJg 5/109), 1549 „*in der niderkratzen*“, „*Dorf ober Cratze*“ (HLT 62/666, 657 a 682), před rokem 1562 „*Nider Kratze*“, *Ober Cracze*“ (Urbář Grabštejn 19, 21, 23), 1567 „*in der Nider Cratzau*“ (chrastavská soudní kniha), 1786 poprvé *Unter-Kratzau* (podle Gieracha), 1790 *Unter-Kratzau*, *Ober-Kratzau* (Schaller IV/281), 1834 *Nieder-Kratzau*, *Ober-Kratzau* (Sommer II/285), od roku 1850 opět *Unter-Kratzau*. Úprava z *Nieder-* na *Unter-* se jinak v celém okrese Liberec nevyskytla (srov. *Nieder-Wittig* – Dolní Vítkov, *Nieder-Berzdorf* – Dolní Suchá, *Nieder-Hanichen* – Dolní Hanychov).

Nářeční tvary místních jmen znějí „*Krotze*“ (výslovnost se širokým, „a“ se přibližujícím „o“), *Eaberkrotze*, *Niederkrotze*. V nářečí se *Unter-Kratzau* nikdy nezdomácnělo. Je pozoruhodné, že od samého začátku má název města tvar ženského rodu: *Craczauia*, *von der Cracze*, *by der Cracze*, stejně jako v nářečí „*de Krotze*“, *ei dr Krotze*“. Podobně nářečí nakládá také s názvy sousedních měst se stejnou koncovkou: *Zittau* = *de Sitte*, *ei dr Sitte* (Žitava), *Grottau* = *Groote*, *ei dr Groote* (Hrádek).

Český tvar se poprvé vyskytuje v roce 1428 ve zprávě o husitské bitvě u Machnána: „*uderili sú na ne u Krastavy*“ (podle Profouse), potom ale až – skoro o celé století později – v roce 1515 „*miesteczko chrastawa*“ (grLT 1 C 1). Od 16. století je v českých listinách (např. také vždy v českých zemských deskách) k dočtení *Chrastawa* nebo *Chrastava*, zatímco ještě v roce 1453 se v dvorních lenních deskách (*Hoflehentafel*) *Království Českého* (52, 13) psalo „*miesteczko Cracz*“. Český název se sice odvozuje z lužickosrbského (hornosrbského) slova „*khrost*“

(= chrastí, křoví), prosazoval se ale teprve v husitských válkách, příp. později, jak potvrzují všechny listinné doklady z této doby.

Horní Chrastava se v českých pramenech v r. 1542 nazývá „ves horzeyssy Chrastawa“, Dolní Chrastava v témže roce „ves dolny chrastava“ (grLT), 1553 „mezi horni Chrastawu“, „ze vsi horni Chrastawy“, „z horeyssy Chrastawy“ (AC 30/203 a 208), 1562 „ves dolnij Chrastowa“ (HLT 63/339), „ves Dolnij Chrastawa“, „w Wrchnij Chrastawie“ (Profous). Pro rok 1563 zaznamenávají Gierach-Schwarz pro Dolní Chrastavu výjimečně a překvapivě jméno Rokytnicze, což by snad v překladu znamenalo pastvina nebo vrbina („*Weidenort*“). Profous (1949) toto podání přejímá (AMV – M 119/1 st. mun.). Avšak už v roce 1936 Seeliger prokazuje, že toto jméno spočívá na omylu v podkladech - českých listinách z let 1563 a 1566: „Německé návrhy kupních smluv ze 7. a 28. srpna 1562, na kterých se ony listiny zakládají a které se nacházejí v muzeu zámku Grabštejn, jmenují jako společné jmění Albrechta a Kryštofa z Donína čtyřikrát Dolní Chrastavu, bez dalších přívlastků; jako výhradní vlastnictví Kryštofa uvádějí obec Rokytnici (Rokytnicze) a rychtu (Kretschan) v Rokytnici; míněn je Eckersbach⁴⁷.“

Původ a význam názvu Kratzau není jistý. Ve „Vlastivědě libereckého okresu“ z roku 1905 píše Kumpert: „Podle názoru historiků Dr. J.G. Hermann, Antona Hoffmanna a Fr. Bernaua pochází dnešní město Kratzau nesporně z malého sídliště Wenedů *Khroscawa*“. Zůstává tak přijetí bez důkazů. Výraz „pochází“ v žádném případě není správný.

Vedoucí městského muzea v Chrastavě v poválečném období, český ředitel školy na penzi Bohumil Honsa, v roce 1963 uvádí, že ve školní kronice chrastavské chlapecké školy je název města uveden takto: „Nedaleko soutoku Jeřice a Nisy stával kdysi dávno zájezdní hostinec s názvem „U Khroscu“. V jazyce Lužických Wendů (Srbů) znamená výraz „khrosc“ něco jako listnatý les. Když se tu později usídlili další rolníci, říkalo se zde „Khroscava“ a z toho vzniklo české označení Chrastava.“ A pokračuje: „Je zajímavé, že ruské „Chvorost = nizkij kustarnik“ v češtině znamená „chrást“. Osídlenci z Míšně název pak změnili na „Krotze“ a z tohoto tvaru vznikla psaná podoba Kratzau.“ Samozřejmě, českému výzkumu názvů a historickému bádání jde ve starém sporu o to, „kdo byl v Čechách dříve“, o to prokázat, když už žádné české, tak alespoň nějaké slovanské jazykové kořeny. A to je ze všech sídel na horním toku Nisy nejspíše možné u Žitavy, Hrádku a Chrastavy.

Výzkumníci přes názvy obcí Gierach a Schwarz k tomu v publikaci „Sudetendeutschen Ortsnamenbuch“ (Sudetoněmecké místní názvy, H. 1/II/33) píší: „Hlásková podobnost názvů Kratzau a Chrastava leží blízko, oba mají stejný původ. Vychází z hornosrbského khrost = křoví, chrastí, houští (česky „chrást, hojné jako místní název obce nebo role). Koncovka –ava a tvarosloví je společné s místním (hornosrbským) názvem Khrostava (Chrostau u Schirgiswalde⁴⁸), s českým Chrastava (osada u Kosovy Hory u Sedlčan, něm. Amschelberg).“ Nicméně ohlašují následující pochybnosti: „Díky srbskému základu by se i u nás dal očekávat název Krostau, a ne Kratzau. Stejně jako v případě Hrádku (Grottau) „o“ ze slova grod, mělo by zde být zachováno „o“ ze slova khrost.“ „Zůstává nápadné, že při vzdálenosti 10 km se jednou usadilo „o“ podruhé „a“. Vytyčit mezi oběma sídly srbsko – českou jazykovou hranici je nepřípustné.“ Také změna ze „st“ (khrost) na tz (Cratz) není jasná. Seeliger k tomu uvádí: „Jestliže se Kratzau objevuje jako Chrastava teprve v jednom českém záznamu v zemských deskách v roce 1515, poté co byla bez výjimky jeden a půl století – také v listinách z české jazykové oblasti – označována jako Kratzau, bude těžké v tom něco jiného rozeznat,

⁴⁷ Eckersbach = Rokytnice, dnes součást Kryštofova Údolí, jeho dolní část. (pozn. SPHMCH)

⁴⁸ Dnes Crostau.

než úmyslné přizpůsobení v českém prostředí obvyklému místnímu názvu chrast. Jestli se název odvozuje od tohoto slova nebo od hornosrbského khrost, tak by se přece mezi ca 40 staršími vydanými listinami přinejmenším jednou musela vyskytnout forma se „st“. Také Gierach-Schwarz docházejí k závěru, že odvozování názvu Kratzau od Khrostawa nemůže být považováno za jisté.

Uvádějí ještě hláskově možné, ale rovněž nejisté odvození z němčiny: „Kratz(beer)au“ (druh ostružiny), a souvislost s příjmením Kratzmann, které se v naší oblasti vyskytuje.

Konečně by mohla být ještě zmíněna přihlouplá lidová pověst, která navazuje na někdejší hornictví v našem okolí a na škrabky („kracle“, „Kratzen“) neboli hornické motyky patrné v chrastavském městském znaku z roku 1581: Dva horníci spolu pracovali před obcí a jeden z nich poranil druhého svou motykou a ten zařval Au! (*Kratz + Au*). Zdá se zbytečné přičítat této verzi nějaký význam.

Souvislost mezi vyobrazením na městském znaku a názvem obce je možná jen v tom smyslu, že vzhledem k již 2 – 3 staletí známému názvu obce a tehdy ještě vzkvétajícímu hornictví byly v roce 1581 do znaku zakomponovány dva kusy nářadí, které bylo možno označit jako „Kratzen“. Jako chybné také Gierach-Schwarz odmítají Schallerovo tvrzení, že se Chrastava také kdysi jmenovala Pirna.

A tak zůstávají název našeho města a jeho význam přinejmenším v šeru a nelze očekávat, že by se vyjasnily.

Vysvětlivky:

Soupis papežských desátků = Registra decimarum papalium, vydáno: W.Tomek, Praha 1878

RBM = Regesta diplomatica nec hon epistolaria Bohemiae et Moraviae, Praha 1855

LC = Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per dioecesim 1354 – 1436, Praha 1867 – 1889

CL = Codex diplomaticus Lusatiae superioris

Guben = Jahrbücher des Zittauischen Stadtschreibers Johannes von Guben, Görlitz 1839
(Ročenky žitavského městského písaře Johana von Guben)

HLT = Hoflehentafel des Kgr. Böhmen (Dvorské desky Království českého)
(Archiv ministerstva vnitra, Praha)

AMV = Archiv ministerstva vnitra, Praha

Mjgg = Mitteilungen d. Vereines f. Heimatkunde d. Jeschken – Isergaues, Reichneberg 1907 ff. (Zprávy Spolku pro vlastivědu Ještědsko – jizerské župy, Liberec 1907 a násl.)

gr. LT. = größere Landtafel d. Kgr. Böhmen (větší Zemské desky Království českého)
(Archiv ministerstva vnitra, Praha)

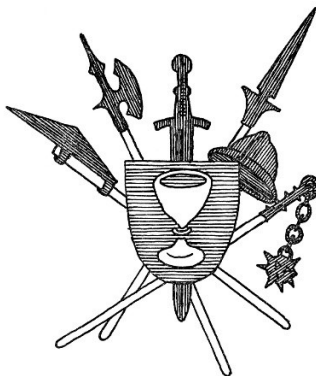
AC = Archiv český

V ohni národnostních a náboženských vášní

*Dokud budou dějiny vyprávět,
zločin nikdy natrvalo nevyhraje;
otázkou je jen čas a to,
co leží mezi začátkem a koncem.*
Adalbert Stifter

Od Husa k Žižkovi

Další rozvoj našeho města byl bohužel přerušen husitskými válkami (1419 – 1434, resp. 1453) a byl zbržděn o celá desetiletí. Ze všeobecné duchovně – náboženské krize evropského Západu vzniklo v Čechách husitské reformní hnutí. Navazovalo na *Wicliffovo* učení, které v té době již bylo prohlášeno za kacířské. Na Pražské univerzitě z něj Mistr *Jan Hus* vytvořil do jisté míry české národní učení, a dosáhl tak mj. také odchodu německých profesorů a studentů z Prahy. Z původně náboženského hnutí, se kterým sympatizovalo také mnoho Němců, se mávnutím ruky stala otázka národnostní. Před Kostnický koncil byl však Hus pozván jen kvůli církevním otázkám. Jelikož odmítnul odvolat některé body svého učení, byl roku 1415 coby kacíř upálen, a stal se tak českým národním hrdinou. Jeho přívrženci následně shromáždili reformátorské náboženské zastánce (fanatiky) s nacionálně politickými požadavky Češství a se sociálními představami. Jelikož mimo jiné požadovali také přijímání podobojí, nesly jejich prapory symbol *kalichu*. Roku 1419 odepřeli císaři Zikmundovi českou korunu a po první *Pražské defenestraci* téhož roku začali své názory prosazovat násilím. Jejich sedlácké pěší oddíly, vedené vynikajícími vojevůdci Žižkou a oběma Prokopy⁴⁹, byly zformovány v mocné vojsko, které se osvědčilo jak v boji proti rytířům, tak i v dobývání řady opevněných měst. V mimořádně krvavých a s krutostí vedených bitvách vícekrát porazili říšské vojsko, stejně jako i křížovou výpravu, vyslanou papežem Martinem V. Husitské hordy doprovázené průvodem vozů včetně žen a dětí, jimž k obraně jako vozová hradba sloužily k sobě sražené povozy, podnikaly bezpočet loupežných tažení také hluboko do zemí sousedících s Čechami. Do Lužice a do celého území Saska, do Slezska a Braniborska, Bavorska, Rakouska a Maďarska, plenili kvetoucí města a vesnice. Jejich předvojem byly strach a zděšení, po nich zůstávala smrt, hrůza a zpusťování. Zvláště německé měšťanstvo v Čechách utrpělo v těchto letech nejtrpčí ztráty, neboť nenávist a zhoubné násilí husitů postihovalo nejčastěji v jedné osobě majetné a zámožné obyvatele měst, Němce a katolíky.

Husité (Kališníci)

⁴⁹ Prokop Holý a pravděpodobně Prokop Malý (pozn. SPHMCH)

„Příliv německých osadníků každopádně po jednu generaci ustal, a nejspíše celkově zeslábl na celá další desetiletí.“ (Gierach).

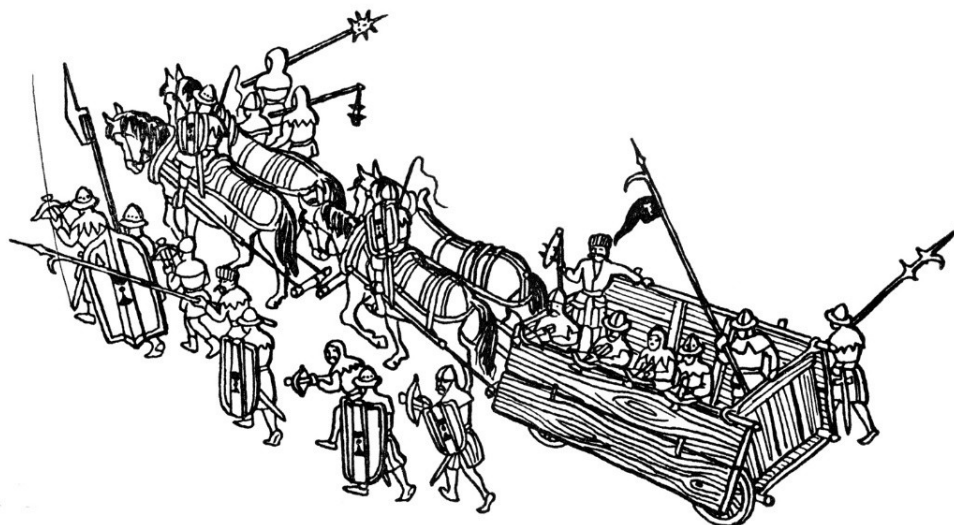
Svůj pád nenašli husité v žádném vnějším nepříteli, ale v jejich vnitřní nejednotnosti. Umírněnější *utrakvisté*, jejichž symbolem se stal kalich, roku 1434 drtivě porazili radikální *tábority*. Roku 1438 je porazilo také německé vojsko. Zbytek zařídil až v roce 1453 Jiří z Poděbrad. Husitské období má pro oba národy v Čechách zásadní význam a hraje v povědomí českého národa velkou roli.

Toto je pozadí válečných událostí v dějinách Chrastavy, popsanych dále.

Chrastava vypálena

Naše město v oné době ze všech míst libereckého okresu utrpělo možná nejvíce. Až do roku 1424 v našem okolí panoval poměrně klid; poté však husité dobývali více a více území, a táboritské křídlo získalo převahu. Do Chrastavy dorazily první hrozivé zprávy. 25. ledna 1424 byli v průsmyku u Jablonného pobiti Žitavští. Hrad *Karlsfried* padl do rukou husitům a jeho posádka byla, i přes záruku ušetření, spolu s dalšími zajatci upálena. Po tři dny slídili nepřátelé po okolí, a zvláště pak Olbersdorf, Hartava a Hrádek byly postiženy loupením a vypalováním. 10. března 1424 padl do rukou kališníků Turnov, v červnu 1425 vypálili johanitský klášter v Českém Dubu. Obyvatelé Horní Lužice byli před novými husitskými válečnými taženími varováni a posílili posádku nejvíce ohroženého města, *Žitavy*. Také Řád německých rytířů tam vyslal 150 svých členů. 10. května 1427 nastal dlouho očekávaný útok. Táborité se 14 000 muži se přiblížili přes průsmyk u Jablonného a dva dny neúspěšně obléhali město. Zpustošeno bylo opět celé okolí Žitavy až hluboko do grabštejnského panství. 12. května mordýři odtáhli po proudu Nisy. Popelem lehly Hirschfelde, klášter Mariental, Ostritz, Bernstadt, Radoměřice, Tauchritz a Kuhna (Kunov). 16. května pak řádili v *Lubani*, která poskytla 300 ozbrojenců na obranu Žitavy. Obyvatelé byli pobiti, řeholnice předtím zneuctěny, farář byl čtyřmi koni roztrhán na kusy, město vypáleno.

Téhož roku pronikli husité poprvé do horní části údolí Nisy. Dostali se také do *Chrastavy*, jak vyplývá ze zprávy zemského správce Hanse von Polenz, který uprostřed září ze Žitavy píše, že se kacíři z Chrastavy měli opět stáhnout zpátky k Českému Dubu. Tehdy se mnozí šlechtici, také němečtí, přidali na stranu stále mocnějších husitů, ve snaze uchránit si své majetky. Viděli v nich již budoucí vládce země.

Husitský válečný povoz

Také Jan z Vartenberka, kterému tehdy patřil hrad Raimund, přešel na stranu husitů. K němu se však nepřidal jeho příbuzný, Friedrich z Hakenbornu, hradní hejtman na Raimundu. Ten hrad předal Lužičanům, kteří tam usadili svou posádku.

6. listopadu roku 1428 dostihl naše rodné město jeho osud. Pět husitských oddílů, vedených Janem z Kralovic (Janem Královcem z Hrádku) a Václavem Koudelníkem, vypálilo *Chrastavu* a *Frýdlant*, a zamířili ještě k Ostritz a Löbau. Všude „páchali nesmírné škody, vraždili, loupili, pálili a ničili vše, co tu bylo“. 14. listopadu se utábořili u *Hrádku nad Nisou*. Tady se večer příštího dne spojily vojenské oddíly hornolužických měst k rozhodujícímu protiútok. Nočním pochodem se přesunuly z Löbau přes Žitavu a ihned vyrazily k Hrádku. V jejich čele stál žitavský hejtman Wanko von Monchaw a Leuther von Gersdorf z Příbuze (*Priebus*). Husité zde museli zanechat velkou část svých vozů a byli Lužičany zatlačeni zpět přes Chrastavu až k *Machnínu*. Oba husitští velitelé v boji padli⁵⁰. U Machnína se lužická pěchota spojila s předsunutou jízdou a teprve zde došlo k vlastní bitvě, která byla z obou stran vedena nelítostně a s urputností. Ve vsi a v okolních lesích našly smrt stovky husitů, další utonuli v Nise, nebo byli upáleni ve stodolách. Pronásledování husitů nejspíš pokračovalo ještě daleko za Machnín. Sami nepřátelé uváděli ztráty kolem 1 300 mužů. Zprávy o vítězství u Machnína se rozšířily po celé říši, a vítězství bylo oslavováno, jelikož to bylo poprvé, kdy se podařilo zdánlivě neporazitelného nepřítele přemoci v otevřené polní bitvě.

Avšak bylo to ještě předčasné jásání! Hned o rok později táhly zfanatizované české oddíly vícekrát do Lužice, a také až do Slezska. Hrad Oybin, Žitava, Ostritz, Zhořelec a Budyšin útokům odolaly, Boleslavec (Slezská Boleslav, Bolesławiec, Bunzlau) padl.

Pod nadvládou husitů

Nešťastný zvrat pro Chrastavu představovaly události roku 1429. Venč (Wentsch) III. z Donína, pán na Grabštejně, provdal sestru zesnulého Jindřicha z Donína Margaretu (Markétu) za muže pocházejícího z nižší slezské šlechty, *Mikuláše z Kajšperka* (*Nikolaus von Keuschberg*). Jako věno obdržela Chrastavu. Kajšperk nechal opevnit chrastavský kostel. Široký a hluboký příkop spolu s vysokou hřbitovní zdí zůstaly zachovány až do nové stavby kostela roku 1864. Kajšperk byl zpočátku ještě věrný císaři, brzy však přešel na nepřátelskou stranu. V roce 1430 si uzurpoval Grabštejn, odkud Venče z Donína vyhnal. Téhož roku dorazily do lužického svazu *Šestiměstí* (jednalo se o spolek šesti měst zastoupených v Hornolužickém zemském sněmu, založený roku 1346 – Žitavy, Löbau, Budyšina, Lubáně, Zhořelec a Kamence) zprávy o tom, že se v Chrastavě shromažďuje kacířské vojsko se 150 koňmi. Naše město, stejně jako Grabštejn, se stalo základnou husitské vojenské operace proti Horní Lužici. Odtud kališníci ještě téhož roku vpadli do Bogatynie (*Reichenau*) a Bernstadtu v Sasku. Poté se roku 1431 přes Frýdlantsko dostali do Gryfowa (*Greifenberg*) a po spojení s druhým vojenským oddílem dobyli Löbau, které drželi obsazené. Aby byla tomuto řádění učiněna přítrž, proniklo v dubnu roku 1431 do Chrastavy zhořelecké vojsko a město vypálilo, aniž by jej však obsadilo. Již o necelý měsíc později město opět poskytlo prostor husitským jednotkám. O svatodušním týdnů přitáhl do Chrastavy oddíl od Jablonného a pod vedením pověstného vojevůdce *Prokopa* (Holého) zde zřídil vojenský tábor, aby tak připravil tažení do Slezska.

⁵⁰ Dle https://cs.wikipedia.org/wiki/Jan_Kr%C3%A1lovec_z_Hr%C3%A1dku Jan z Kralovic zemřel r. 1430 v Žitavě.

Také z roku 1432 pochází zpráva o vojenském ležení táboritů v Chrastavě. Mikuláš z Kajšperka kromě toho na vlastní pěst průběžně podnikal další loupeživé výpravy do Horní Lužice. Náboženské či národní zájmy už zde sloužily jen jako záminka. Šlo prostě o kořist.

V lednu roku 1433 pronikli Zhořelečtí přes Frýdlant znovu k Chrastavě, zaútočili na „posetke“ (posádku, opevnění), vypálili „dvůr“ (panské sídlo), zajali čtyři kacíře a předali je katovi. V únoru téhož roku (Mikuláš) Dachs z Hamrštejna, který byl již jednou v roce 1431 husity zajat, ale za poskytnutí záruky (jistiny) opět propuštěn, požádal hornolužické o pomoc proti kacířům, kteří zaplavili celé území a sužovali jeho poddané loupežemi, vražděním a vypalováním. V březnu musel nakonec Hamrštejn vydat husitům, kteří jej drželi až do roku 1435. V dubnu 1433 pochodovali přes Frýdlant a Zawidow (Seidenberg) až do Gdańska, aby tam společně s polským králem bojovali proti německému rytířskému řádu. Až v roce 1434 stáhli část své posádky z grabštejnského území a vydali se do vnitrozemí, kde vypukla rozhodující bitva mezi oběma křídly husitského hnutí.

Přesto ještě žádný klid nenastal. „Vartenberský spor“⁵¹ se Žitavou a Zhořelcem, který vypukl již roku 1433, se dotkl také grabštejnského panství. Teprve roku 1435 se podařilo polapit Mikuláše z Kajšperka. Byl nejdříve uvězněn na jednom hradě v Lužici. O jeho dalším osudu není nic známo. Grabštejn však zůstal nadále v rukou husitů pod velením hejtmana Stefana Flacha. Až roku 1438 jej znovu do vlastnictví získal Jan Hlaváč z Donína a roku 1439 opět Venč III., poté co jej dobyl a držel Zikmund z Vartenberka.

Obnova v neklidné době

Můžeme jen tušit, jaké hrůzy, kolik bídy, hladu a strádání museli obyvatelé našeho města v oněch desetiletích prožít. Jak často byli nuceni prchnout před přibližujícími se vojenskými oddíly do okolních lesů, bloudit mezi doutnajícími rozvalinami svých domovů, a znovu svá obydlí z nouze zbudovat. Kolik mužů bylo donuceno sloužit ve vojsku na straně husitů, kolik lidí zemřelo trýznivou smrtí, nebo ztratilo své rodinné příslušníky, o tom nejsou zprávy v žádné kronice. Jen velmi pomalu se znovu vracely poklidné časy, zatímco okolí bylo ještě dlouho sužováno loupeživými bandami potulujícími se krajem na vlastní pěst, a tak strach zůstával stálým průvodcem lidí ve spánku i na cestách a obnova postupovala jen velmi nejistě.

⁵¹ https://cs.wikipedia.org/wiki/Zikmund_D%C4%9B%C4%8D%C3%ADnsk%C3%BD_z_Vartenberka

1449

Každopádně již od roku 1449 je listinně doložen starosta a „konšelé“ (*Ratmanne*), jakož i pečeť města Chrastavy. Výše zmínění stvrzují smlouvu, kterou uzavřel Venč z Donína na Grabštejně s Albrechtem Berkou z Dubé na Tolštejně. Pečeť se dochovala úlomkovitě, a uprostřed je na ní zobrazen jelení paroh, který se zřejmě odvozuje od erbu Donínů. V latinském nápisu je čitelné slovo „Cracawie...“.

Další válečné události se našeho území dotkly poté, co byl roku 1466 český král Jiří z Poděbrad papežem vyobcován z církve. Vytáhli proti němu Slezané, Lužičané a panská katolická jednota. K jednotě patřili také Donínové na Grabštejně, stejně jako Bibrštejnové na Frýdlantu a Hamrštejnu. Roku 1467 vtrhl na rozkaz svého pána, svobodného pána Bedřicha z Biberštejna, násilně do Chrastavy Heinz Dachs z Hamrštejna, aby si přisvojil oltářní daň. V září téhož roku zpustošilo královské vojsko okolí Žitavy. Jeho protivníci shromáždili v srpnu roku 1469 před městem na 4000 pěších vojáků a 750 jezdců. Táhl proti proudu Nisy, tedy znovu také přes Chrastavu, aby osvobodili některé obléhané hrady patřící panské jednotě. Vojenský tábor měli u Stráže nad Nisou. Toto válečné tažení mělo nešťastný průběh. Králův syn vedl v září 1469 vojsko přes Lužické hory. Liberec, Frýdlant, Hejnice a Zawidów (*Seidenberg*) byly vypáleny. O osudu Chrastavy není nic známo, jistě ale také při průchodu vojsk nebo průzkumných jednotek utrpěla škody.

V letech 1440 – 1493 vládl jako německý král Fridrich III. (od roku 1452 také jako císař), po vymření rodu Lucemburků tedy opět zástupce Habsburků. V roce 1467 sice nechal vyhlásit všeobecný pětiletý zemský mír (*Landfrieden*), o Německou říši se však příliš nestaral. Až do začátku 16. století byly cesty v Čechách považovány za nebezpečné. Loupežná přepadení tu byla na denním pořádku. Svědčí o tom také písemná zmínka z 16. srpna 1483. Tehdy zhořelečtí v Chrastavě a Hrádku polapili a pověsili tři loupežníky, čtvrtého zastřelili.

Nakolik utrpěla újmu podstata katolické víry německého obyvatelstva v husitském období, se dá jen těžko odhadnout. Jistě i v tomto ohledu byl v době nepřátelského obsazení vyvíjen tlak na obyvatele. Chrastavský kostel byl během některého z požárů v letech 1428, 1431 a 1433 nejspíše zničen. Lze předpokládat, že při tom přišel o život farář Petrus, který zde sloužil od roku 1423. V jinak téměř nepřetržité řadě chrastavských duchovních zeje mezi 15. a 16. stoletím více než stoletá mezera.

Když odhlédneme od velkého počtu mrtvých, tak ale nebyl německý národnostní stav v údolí Nisy husitskými válkami změněn. Když cizí vojenské oddíly odtáhly, byla Chrastava stejně jako předtím německým městem. Těch několik málo příjmení, která jsou z tehdejší doby doložitelná, zní německy. Období husitství má však v Čechách za následek nepřátelské chování vůči německému jazyku. Spousta místních jmen, pro která byla dosud používána pouze německá forma, byla najednou v českých úřadech českými písaři počesťována.

Těžkou ránu utřil hospodářský život města. Statky a pole sedláků byly zpustošeny, dobytek odehnán, dílny řemeslníků byly zničeny, obchodování kvůli nebezpečí na cestách znemožněno. Jistě i dolování bylo téměř úplně přerušeno, i když z let 1425 a 1427 pocházejí zprávy, že Zhořelečtí v Žitavě nakupovali olovo pro odlévání kulí do pušek, které pocházelo z dolů na Panenské Hůrce.

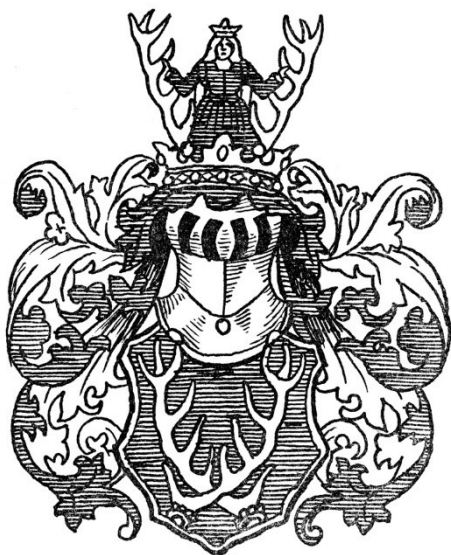
A tak pro naše území měly husitské války téměř stejně zásadní dopad jako třicetiletá válka.

Páni z Grabštejna jako mecenáši města

*Když nenávidíte lakotu, bude k vám proudit bohatství.
Nevažte naň své srdce, ale naslouchejte moudrosti;
pak ve vás spočine síla panovníka.*

Císař Karel IV.

Mikuláš z Donína

Naše město se z těžkého zpuštění a zdecimování svých obyvatel během husitských válek a následných svárů jistě zotavovalo jen velmi pozvolna. Nejsou však o tom k dispozici žádné zprávy. Přesto však tradovaná informace o tom, že Mikuláš z Donína nechal město znovu zbudovat až roku 1516, musí být považována za nepravdivou. Je vyvrácena již ve „Vlastivědě“ z roku 1905. Z písemné zmínky o starostovi a radnících z roku 1449 lze usuzovat, že Chrastava po husitských válkách nebyla pustá, nýbrž že tu zůstala zachována městská správa a že město mělo také přiměřený počet obyvatel. Mýlka vznikla tím, že Mikuláš z Donína v jedné ztracené listině z roku 1516 nařídil, aby byly staré „usedlosti“ (*Hofstädte*) a zahrady v Chrastavě znovu obnoveny a obsazeny hospodáři. Z toho pak mohl vzniknout dojem, že byla zničena

všechna obytná stavení. Pojmy „Baustadt“ nebo „Hofstadt“ se však rozumí jen staveniště pro domy s právem várečným v centru města, z nichž některé asi ještě až do 16. století ležely ladem. Naše rodné město vůbec vděčí Mikuláši z Donína za mnohé. Grabštejnské panství mu připadlo v roce 1491, když jeho bratr Johann zemřel v Budíně (*Ofen*). Vypravil se tam za uherským králem Matyášem, aby jej požádal o pomoc ve sporu Donínů se Zhořelcem. Johann a Mikuláš byli oba vnuci toho Venče III. z Donína, kterého v roce 1430 Kajšperk vyštval z Grabštejna, a v jehož vlastnictví byl hrad znovu od roku 1439.

O Mikuláši z Donína nepanuje v historických pramenech zcela jasná shoda. Historici Carpzov⁵² a Knothe⁵³ rozlišují dvě osoby – Mikuláše I. a Mikuláše II.; naproti tomu Bernau⁵⁴ a Seeliger tvrdí, že existoval pouze jeden Mikuláš z Donína. Poprvé se v listinách objevuje roku 1483 spolu se svým bratrem Johannem. Zemřel v roce 1542. Na grabštejnském panství zavedl přísný pořádek. Podle Carpzova vyčistil okolní hory od lupičů na hradech Raimund a Falkenberg a oba hrady nechal strhnout. Na jeho příkaz a na žádost Chrastavských byl 29. 12. 1500 jistý Jakob Smyd (nebo Kirchner) ve Zhořelci lámán kolem, protože v chrastavském kostele ukradl pozlacený kalich a mince. Mikuláš z Donína se také projevil jako významný podporovatel hornictví, založil několik hamrů a povýšil Panenskou Hůrku a Nové Město na horní městečka. Roku 1527, ve čtvrtek po svatodušních svátcích, udělil Chrastavě nejstarší známá privilegia. Uspořádal chrastavská městská práva do 24 článků,

⁵² https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Benedict_Carpzov_III.

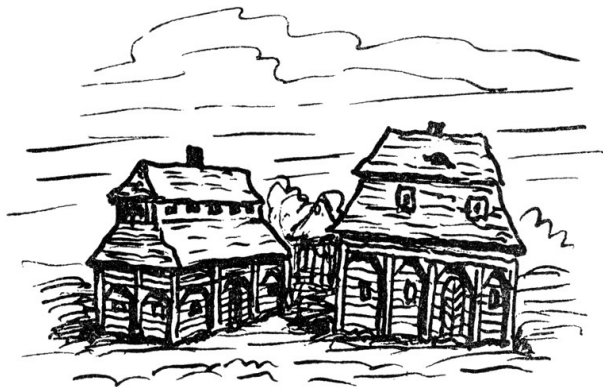
⁵³ https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Knothe

⁵⁴ Snad: https://cs.wikipedia.org/wiki/Bed%C5%99ich_Bernau

propůjčil městu také znak, na němž je vyobrazen „jeden bílý jelení paroh šikmo v malém modrém štítu“. V té době se městská rada skládala z 12 radních a ze 2 obecních stařešinů (starších). Starostou byl Gallus Thiele. Jako rychtář a fojt (*Vogt*, panský správce) je doložen Anton Heintze.

Z privilegií vyplývá, že Chrastava musela mít městská práva a městskou radu již delší dobu. Jednotlivá nařízení určovala mj. následující: Panství Grabštejn ustanovuje starostu, radní a soudce (rychtáře). Každý nově přistěhovavší obdrží za poplatek 30 grošů měšťanské právo. „Jeden z obce (z obecního úřadu, případně radní) má za úkol dohlížet na výčepy piva, zda dodržují správnou míru.“ Pekaři, kteří napečou „malý chleba“, budou potrestáni. Kdo nakládá (straší) s olověnými kulemi, musí na tři týdny do vězení. Pokutu dvanáct grošů musí městské radě zaplatit ten, kdo někomu uštedří facku, kdo hází cínovou konvicí, kdo v noci nakládá (obchází) s ohněm nebo pochodní, kdo na kuželkové dráze hází koulí nebo udeří kuželkou. Když u někoho propukne požár, má být popraven mečem. Když někdo jde na pivo, má se mu odebrat „zbraň“ (myšlena je jakákoli zbraň) a předat hostinskému; kdo tak dobrovolně neučiní, má měsíc sedět ve vězení. Nikdo nesmí v domě vybírat nájemné bez vědomí starosty nebo městské rady. Kdo chce bydlet v Chrastavě, musí mít rodný list (rodný dopis).

V roce 1535 bylo ve městě 50 hostinských (domácích), kterými byli míněni „*právozáreční měšťané*“. Sladovat museli v panské sladovně, slad mlít v panském mlýně, za každou várku museli zaplatit jeden tolar (*Schlüsselgeld*; pravděpodobně za využití sladovny) a odvést 3 větele (*Viertel*) sladu. Ročně bylo uvařeno na 156 várek piva. Z tohoto počtu lze usuzovat, že odbytiště bylo omezeno pouze na samotné město. Jmenovitě jsou uváděni právozárečníci: Schräer, Geißler, Schwarzin a Franzin.

Pivovar roku 1595

Město samotné získalo roku 1536 od Mikuláše z Donína Pivovarský urbář (*Brau-Urbar*)⁵⁵, který v roce 1595, poté co byly při povodni zničeny pivovar a sladovna, vrátilo Hoffmannovi z Grünbühlu⁵⁶, a získalo za to obecní les. Jako odškodnění za zbývající pivovarská práva byla rozparcelována pole na Šibeničním vrchu a byla přidělena vlastníkům domů, resp. právozárečným měšťanům. Ne všichni tyto pozemky sami obhospodařovali. Kvůli velmi nízkému pachtovnému bylo

mnoho těchto pozemků později předáno zpět městu, které je pak samo znovu propachtovalo (tzv. „*Pachtfleckl*“). Městský pivovar stával na břehu Jeřice. Od něj vedl do Malé Kostelní ulice můstek, který se ještě dlouho nazýval „Pivovarská lávka“ (*Bräusteg*).

Mikuláš z Donína měl zvláštní zálibu ve *střelectví*. V roce 1539 založil spolek Chrastavské střelecké bratrstvo (*Kratzuaer Schützenbruderschaft*) a jako stálou památku na to mu věnoval stříbrného ptáka se zlatou korunkou a granátovými očima, který se v jeho vlastnictví

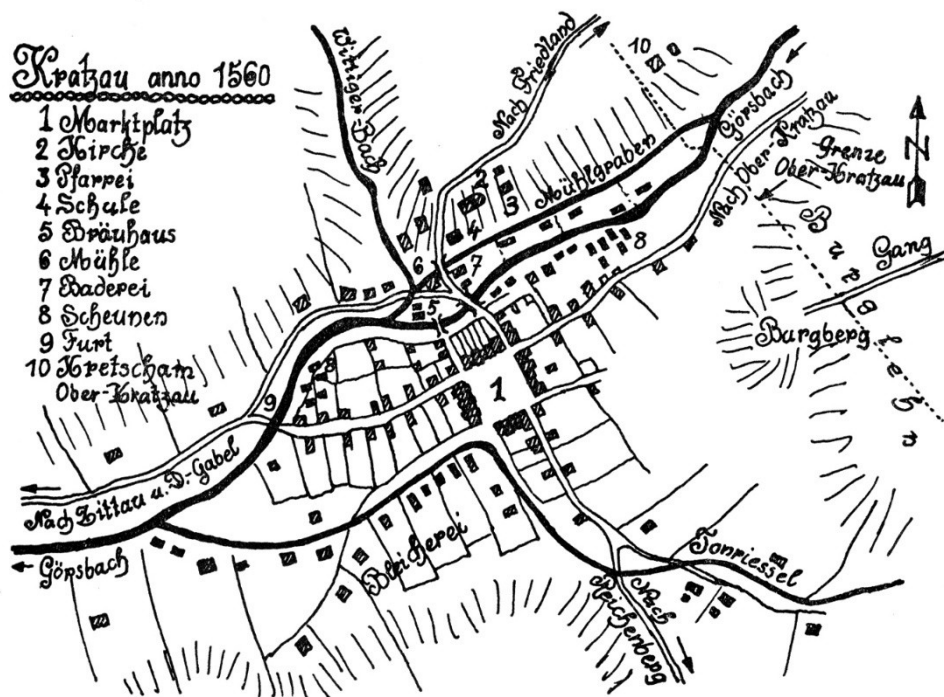
⁵⁵ Zde se pravděpodobně jedná o právo na výnosy z měšťanského pivovarnictví, které často tvořily podstatnou část příjmů města. Význam ale může být i jiný – písemné privilegium, registr nákladů a výnosů z vaření piva, sdružení právozárečníků. (pozn. SPHMCH)

⁵⁶ Ferdinand Hoffmann z Grünbühlu, tehdejší vlastník grabštejnského panství. (pozn. SPHMCH)

nacházel až do roku 1765. Téhož roku městečku odkázal osm prutů⁵⁷ země pro pasení dobytka, pozemek v Dolní Chrastavě a Andělské Hoře nazývaný jako „Ackerfleckl“. V darovací listině nazývá radu a pospolitost města Chrastavy, ať chudé či bohaté, „moji milí věrní“.

Ještě před rokem 1542 také vydal *cechovní řád* chrastavských řezníků, nejstarší známý cechovní řád v celém libereckém okrese. V roce 1549 je na kraji města doložena vrchnostenská valchovna, takže tu tehdy již také museli působit soukeníci. Roku 1542, před svou smrtí, požádal ještě zhořeleckou (městskou) radu o pomoc (příp. podporu, právní zastoupení) pro své poddané, Andrease Richtera a Matze Behmera.

Poté vznikl mezi dědici dlouholetý právní spor. V roce 1543 získal purkrabí z Donína na Königsbrücku právo koupit si nebo postavit v Chrastavě dům. V roce 1559 byly Chrastava a Václavice dány do zástavy Samsonu Kříneckému z Ronova kvůli nezaplacení 900 kop grošů. Roku 1561 musí Albrecht II. z Donína město znovu zastavit za dluh ve výši 750 kop grošů Arnoštu Bryknarovi z Bruckštejna (*Ernst Brückner vom Brückstein*). V roce 1562 odvedly pivovary v Chrastavě vrchnosti roční poplatek ve výši 3 grošů. Ve stejném roce měl Kryštof z Donína v držení třetinu Chrastavy. Na 30 majitelů připadalo 23 dvorů. Pokud bychom předpokládali, že všechny tři části byly přesně stejné, tak by se v Chrastavě nacházelo 69 dvorů („hovestat“). Jedná se o přímočaře ohraničené, úzké a dlouhé stavební parcely. K nim by mělo patřit 90 měšťanů. Když počet obyvatel v nějakém městě rostl, byly dvory rozděleny, a s nimi také závazky a práva. Proto je řeč o celých a polovičních dvorech. Chrastava musela Kryštofovi z Donína za pastvinu, za 3 díly pole a za robotu platit 19 ½ kop grošů.

Chrastava v roce 1560

1 (tržní) náměstí	5 pivovar	8 stodoly
2 kostel	6 mlýn	9 brod
3 fara	7 lázně	10 rychta Horní Chrastava
4 škola		

⁵⁷ Stará délková míra: <https://de.wikipedia.org/wiki/Pr%C5%Aft> (Rute)

Mehl ze Střelic (*Mehl von Strehlitz*)

Nakonec Albrecht a Kryštof z Donína roku 1562 celé a silně zadlužené panství prodali slezskému šlechtici Dr. Mehlovi ze Střelic. Albrecht z Donína si ponechal jeden volný dům v Chrastavě, který vlastnil ještě v roce 1566. Také Mehl byl městu příznivě nakloněn a v roce 1565 mu udělil hrdelní právo. Šibeniční vrch (*Galgenberg*) nebo Šibeniční kopec (*Galgenkippe*) získaly své označení podle tehdejšího popraviště. Rozsudky z let 1565 až 1765 jsou zaznamenány v „Černé soudní knize“⁵⁸, která byla zavedena na příkaz majitele panství, a je uložena v chrastavském muzeu.

U sedláků byl však nový pán nanejvýš neoblíbený. Aby byly zpustlé usedlosti opět co nejvýnosnější, započal s rozsáhlými melioracemi. K provádění prací byli povoláni sedláci a také byly navýšeny odvody. Již po čtyřech letech od začátku jeho panování mu vypověděli poslušnost a zaslali stížnost císaři Maxmiliánovi. Ještě téhož roku 1566 vypuklo v panství *selské povstání*. Jelikož se ho však nezúčastnili chrastavští měšťané, obklíčili rozhořčení sedláci městečko a chtěli je zapálit. Střelecký spolek tomu dokázal zabránit. Mezitím dorazil císařský dopis, který stížnosti zamítl a vzbouřence volal k zavedení pořádku. Hlavní viníci byli uvrženi do vězení.

Mehl ze Střelic projevil městu za prokázanou věrnost svou vděčnost. Potvrdil dosavadní privilegia, povolil stavbu radnice, v ní čepování piva a pálenky, potvrdil právo na dva výroční trhy a na pořádání týdenního trhu vždy ve čtvrtky. Střeleckému bratrstvu, které je třeba si představit jako občanskou stráž, propůjčil jeho první prapor a různá privilegia. Slíbil do budoucna obnovu a vylepšení městského znaku. To roku 1574 uskutečnil císař Maxmilián. Svou konečnou podobu však znak a pečeť dostaly až v roce 1581. Hornictví majitel panství zpočátku moc nepodporoval. Když získal grabštejské panství, prohlásil „Andělohorskou horní svobodu“ z roku 1547 vydanou na 14 let za promlčenou a žádnou novou vydat nechtěl. Dokonce vydal zákaz tavení, protože k němu bylo třeba příliš velké množství palivového dřeva. Až když mnoho horníků opět začalo rubat ve starých šachtách a štolách, vydal roku 1584 novou horní svobodu, která se v podstatě shodovala s tou předchozí.

Ve 2. polovině 16. století došlo v naší oblasti k velkému rozvoji plátenictví (tkaní lněných látek), které bylo jistě rozšířené také v Chrastavě. Písemné záznamy o tom však chybějí, stejně tak i o v té době provozovaném soukenictví. Také záznamy o hornictví jsou velmi skromné.

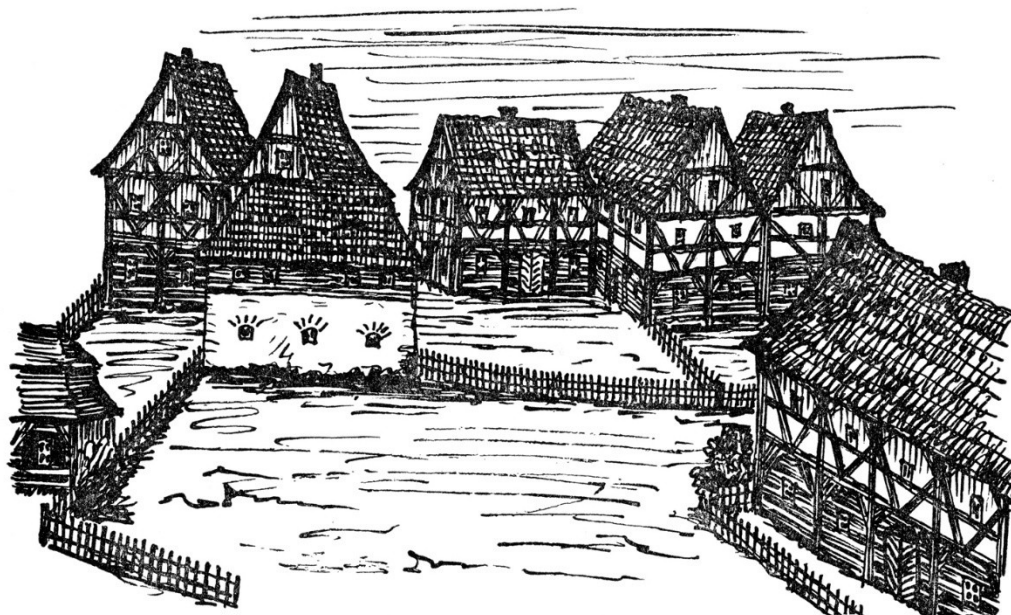
Jak se naše město v oněch desetiletích rozvíjelo, ozřejmuje jedno dochované číslo z roku 1586. Podle něj během uplynulých 50 let se počet majitelů domů více než zdvojnásobil: v Chrastavě bylo 130 měšťanů s právem vařit pivo.

Dr. Jiří Mehl ze Střelic

⁵⁸ Též Smolná kniha (https://cs.wikipedia.org/wiki/Smoln%C3%A1_kniha)

V letech 1586 – 1588 dostal kostel místo původní dřevěné kamennou věž, jejíž základ je dochovaný dodnes. Tento rozvoj náhle přerušil mor, když byl do města zavlečen roku 1590 a vyžádal si 160 obětí.

*Stará tvrz (Fronfeste, šatlava) v Chrastavě,
postavená roku 1565 za Jiřího Mehla ze Střelic*

První Mehlova manželka se dne 12. dubna 1578 cestou do Machnína utopila v rozvodněné Nise. Poručila vzpírajícímu se kočímu přejet po starém dřevěném mostě. Ten se prolomil a povoz spadl do řeky. Zatímco se obě dcery a kočí dokázali plaváním zachránit, paní byla stržena proudem a později nalezena mrtvá v křoví na břehu řeky u Hamrštejna. Mehl pojal podezření, že most byl naříznutý, a nechal zahájit vyšetřování. Během něho bylo zatčeno několik machnínských a také starosta Hilger z Chrastavy, dokud se neprokázala jejich nevina. Bratr Dr. Mehla, Mikuláš, vlastnil roku 1599 svobodný statek v Dolní Chrastavě a spolu se svou manželkou jsou v Chrastavě pochováni.

Také další vrchnost, která na panství Grabštejn následovala po Mehlovi ze Střelic, byla městečku velmi nakloněna: Hofmann z Grünbüchlu⁵⁹, svobodní páni z Černous⁶⁰, hrabata z Trauttmansdorffu⁶¹, a hraběcí rod Clam-Gallasů.

Páni z Grabštejna v neklidné době bojů o českou korunu

Na závěr kapitoly k tomuto období by ještě měly být objasněny politické poměry v Čechách a v Říši, v jejichž širším rámci se odehrávaly místní události.

Matyáš Korvín se v roce 1458 stal uherským králem. Z území, která patřila k Čechám, si vybojoval Moravu, Slezsko a Lužici. Roku 1485 dokonce vyhnal císaře Fridricha III. dočasně z Vídně a vládl do roku 1490. K němu se odebral, jak již bylo zmíněno, náš grabštejský pán Johann (Jan) z Donína kvůli sporu o jeho državy v Radoměřicích, a zemřel tam. V Čechách byl po Jiřím z Poděbrad králem zvolen Polák Vladislav Jagellonský (1471 – 1516). Také za jeho vlády v Čechách pokračovaly vzájemné spory šlechtických rodů a tvrdé utlačování sedláků.

⁵⁹ https://cs.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_Hofmann

⁶⁰ <https://de.wikipedia.org/wiki/Tschirnhaus>

⁶¹ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Trauttmansdorffov%C3%A9>

„Vladislavské zemské zřízení“ z roku 1500 znevýhodnilo sedláky a měšťanstvo a bylo také nepřátelské k Němcům. V roce 1517 bylo trochu zmírněno. Tomuto králi Vladislavovi podléhal Jan z Donína se svým grabštejským panstvím, zatímco jeho hornolužická država byla lénem od uherského krále Matyáše. S oběma vycházel dobře, získal si však mimořádnou přízeň Vladislavovu: roku 1485 dal král dodatečně jemu a jeho bratru Mikulášovi v léno volnou cestu z Jičína přes Liberec do Žitavy, a v roce 1487 panství Hamrštejn a hornolužické statky Bibrštejnů, kteří upadli v nemilost.

Když Ludvík, poslední Jagellonec, za jehož vlády byly Čechy a Uhersko sjednocené, padl v roce 1526 v bitvě s Turky u Moháče, získali obě země jako dědictví Habsburkové. Ve Svaté říši římské byl nástupcem po Fridrichu III. císař Maxmilián I., a po něm dále Karel V., který byl zároveň španělským králem. Jeho bratr Ferdinand jej zastupoval v Německu a v roce 1531 byl zvolen českým a uherským králem. Tím vzniklo 400 let trvající spojení sudetských zemí s jejich jižními sousedy, rakouskými alpskými zeměmi. Po nepříteli šťastném spojení s Polskem a Uherskem se nyní naše vlast opět pevně začlenila do přirozeného svazku s Německou říší. Od 16. do 18. století také platila zásada, že římská koruna patří na korunu českou; to znamená, že držba Čech byla předpokladem pro získání německého královského titulu a císařské koruny Svaté říše římské národa německého. Čechy tak pro německé císařství získaly podobný význam, jaký kdysi o staletí dříve měla Itálie.

Obě koruny od té doby zůstávají v držení rodu Habsburků. Po Ferdinandovi I. následuje onen Maxmilián II. (1564 – 1576), kterému Chrástava vděčí za vylepšený městský znak a pečeť.

Zoufalství víry a třicetiletá válka

*Bůh má mnoho podob.
Ernst Wiechert*

Období reformace

V Evropě v 16. století mezitím další vývoj v oblasti náboženství – reformace Martina Luthera (vyhlášení tezí roku 1517) – způsobil revoltu a dotkl se také naší vlasti.

Předpoklady pro tyto snahy byly v Čechách mimořádně vhodné. Již od 13. století zde našli útočiště *Valdenští*, příslušníci laického náboženského hnutí, které vzniklo ve Francii a Římem bylo odsouzeno. Byli početně zastoupeni zvláště v západních Čechách, později v 15. století silně sympatizovali s *husity*. Také toto náboženské reformní hnutí našlo, i přes jeho silný nacionálně – český ráz, stoupence dokonce i mezi Němci, a to nejen v Čechách. Například jsou zprávy o tom, že se husitské vojsko pod vedením Prokopa Holého vrátilo po jednom tažení do Německa silnější asi o 25 000 mužů. O hnutí „*Českých bratří*“ (*Jednota bratrská*), které z husitů později vzešlo, hovořil Luther s velkou úctou.

A tak je pochopitelné, že luteránská reforma také na sudetském území přerostla v silné náboženské hnutí. Římskou katolickou církví uznané umírněnější křídlo husitů, *utrakvisté*, kteří oltářní svátost (svaté přijímání) podávali s chlebem a vínem, se nyní rozštěpili na katolickou a evangelicko – luteránskou skupinu, ze které se ještě oddělilo kalvinistické křídlo.

Čechy platily hned od začátku období reformace v Německé říši za kacířskou zemi. Německá šlechta v Čechách se většinou přiklonila k Lutherovi, avšak často nejspíš – stejně jako i jinde – kvůli materiálním výhodám, které s sebou přinášely výnosy z klášterních a kostelních majetků.

Na panstvích *Frýdlant* a *Liberec* se od počátku o šíření luteránství horlivě starali Redernové. Ostatní šlechta na severu Čech nacházela oporu v sousedním Sasku. Také panství *Grabštejn* bylo v té době protestantské, a spolu s ním podle zásad Augšpurského konfesního míru (z roku 1555) i jeho poddaní. Zcela tak záleželo na horlivosti příslušného majitele panství, jak rychle a důsledně na svém území zavede to vyznání, pro které se sám rozhodl. V každém případě byl majitel panství po zavedení reformace nejen světskou, nýbrž i duchovní vrchností. A grabštejský pán pečoval o obsazení svých farností luteránskými kazateli.

Chrastava se stává protestantskou

Chrastava měla roku 1578 v pastrovi Lukáši Mentzelovi svého prvního známého evangelického duchovního. Po něm následovali další čtyři. V roce 1624 musel poslední z nich kvůli šíření protireformace město opustit. Můžeme se domnívat, že i obyvatelstvo našeho města novou víru více či méně ochotně přijalo. Přibližně 80 let zřejmě byla Chrastava převážně luteránským městem. Kromě luteránských duchovních byli usilovnými šířiteli reformačních myšlenek také skoro všude dosazení učitelé a kantoři, jakož i městští písaři. Jako první řídící učitel vůbec je v Chrastavě před rokem 1550 doložen evangelický kantor Paulus Gaessener. Dr. Jiří Mehl ze Střelice, od roku 1562 pán na Grabštejně a tím také v Chrastavě, byl protestant, stejně jako jeho nástupci Hofmann z Grünbüchlu a David Jindřich z Černous (*David Heinrich von Tschirnhaus*). Po roce 1550 byla skoro všechna česká města luteránská. Ze 34 měst, která byla v roce 1518 ještě katolická, přešla polovina z nich hned na začátku období reformace k luteránství. „Sudetští Němci byli spolu se Sedmihradskými Sasy hlavními šířiteli luteránského učení v Habsburské říši“ (P. Paulus Sladek).

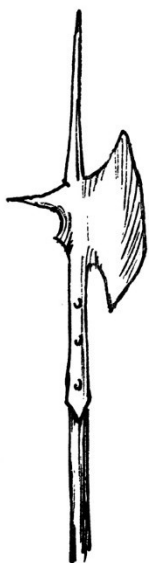
V období reformace došlo k dalšímu přílivu Němců do Čech. Hornictví a výroba plátna a sukna ožívaly a přilákaly mnoho přistěhovalců, takže bylo možno pozorovat opětovné silení německého vlivu po ztrátách z období husitských válek.

I přes katolická protiopatření se luteránství dále šířilo. Tato opatření začala založením Klementinské koleje v Praze jezuitů v roce 1555 a obsazením opuštěného pražského arcibiskupství v roce 1561. Císař Ferdinand I. (1556 – 1564), již od roku 1526 král český a uherský, sice posílil katolický prvek, usiloval však také o vyrovnání s reformovanou protestantskou církví. Jeho pokus získat pro všeobecné zavedení laického kalichu, který již předtím byl přiznán českým husitským utrakvistům a který také opět požadoval Luther, též katolickou církev, ztroskotat. Snad v tom bylo možno spatřit výchozí body k řešení, které by bývalo mohlo zabránit pozdějšímu neštěstí.

V roce 1575 dosáhly protestantské stavy potvrzení České konfese císařem Maxmiliánem II. Za Rudolfa II. (1576 – 1612) se Praha opět stala hlavním říšským městem, a sudetské země „jádrom Německé říše“. Tento nadaný, avšak mystickým myšlením ovlivněný panovník, bohužel brzy povolil politické otěže. Roku 1609 přinesl jeho „*Majestát*“ (*Majestätsbrief*, Rudolfův majestát) protestantům rovnoprávnost. Právě porušení zde přiznaných práv mělo za následek druhou pražskou defenestraci v roce 1618, která stála na počátku třicetileté války.

V hrůzách třicetileté války

Napětí mezi protestantskou a katolickou šlechtou vedlo k nejdelší válce, jaká se kdy na německém území vedla, a která zpustošila říši jako žádná jiná a zdecimovala její obyvatelstvo. V Čechách byla zažehnuta jiskra v sudu střelného prachu, když 23. 5. 1618 „malá skupina rozhodných habsburských nepřátel“ (Schreiber) zosnovalo pražskou

defenestraci. To znamenalo otevřenou roztržku s Vídní, kde v té době nosil říšskou korunu Ferdinand II. (1619 – 1637).

Již v květnu téhož roku táhly nedisciplinované hordy vojáků Libereckem. 8. září roku 1620 se markrabě Jan Jiří Krnovský (*Johann von Jägerndorf*) se svým vojskem zmocnil zámku *Grabštejn*, který tehdy patřil protestantskému svobodnému pánu z Černous a Bolkenhainu.

Po vítězství jednotek císařské Katolické ligy v bitvě na Bílé hoře u Prahy dne 8. listopadu 1620 se hlídkující jednotky obou bojujících stran opakovaně objevovaly v našich končinách.

Z roku 1621 máme také dochovanou první zprávu o velkém *požáru* našeho města. Ohni padla za oběť radnice včetně domů na náměstí. Patrně to však nesouviselo s válečnými událostmi. Všechny obyvatele postihl jeden z obvyklých doprovodných jevů většiny válek, a to *znehodnocení peněz* v roce 1621.

Když v dalším průběhu války přišli svým německým souvěrcům z „Unie“ na pomoc *Švédové* a spojili se také s protestantským Saským kurfiřtstvím, přesunula se císařská vojska z Čech do Horní Lužice. V roce 1631 udeřil švédský král Gustav II. Adolf na vojevůdce „Ligy“ Tillyho v bitvě u Breitenfeldu. Bezprostředně po vítězství se *Sasové* pokusili vtrhnout do Čech, ale na hranicích byli odrazeni. Pouze několik hodin měli v rukou *Grabštejn*. Císařský generální polní maršál hrabě Tiefenbach se jim postavil s 20 000 Maďary a *Chorvaty*, z nichž přibližně polovina ve dnech 18. - 22. října tábořila v Chrástavě. Sasové však přesto v zimě 1631/32 mohli zaútočit ze severozápadu, když jim nehrozilo nebezpečí ze strany Valdštejnova vévodství, obsadili Čechy a v roce 1632 se zmocnili Prahy. Císař musel vojevůdce *Albrechta z Valdštejna*, roku 1630 ze služeb propuštěného, opět spěšně povolat, aby území Čech od vetřelců osvobodil. Valdštejn se roku 1624 stal vévodou frýdlantským a roku 1628 vévodou meklenburským a v jeho držení byla mimo jiné panství Frýdlant a Liberec. Hospodářsky a organizačně byl mimořádně nadaný, u svých vojenských jednotek udržoval železnou kázeň. Ze svých rozšiřujících se severočeských držav si vytvořil zbrojnici pro své vojsko. Vyráběly se tu zbraně, součásti výstroje a munice. Svůj majetek si dobře chránil před tím, aby se tu ubytovala vojska. *Grabštejn* k němu nepatřil, a byl koncem roku 1632 Valdštejnovými jednotkami obsazen. Po jeho zavraždění v únoru roku 1634 a následném rozdělení jeho vévodství nastaly pro naši oblast těžké časy. Saské jakož i císařské oddíly tudy vícekrát procházely a v létě 1634 sem vtáhli *Švédové*. 11. července vydrancovali *Chrástavu*. Až do podzimu se tu střídala vojska, a zvláště Maďaři a Chorvati vynikali zvrhlostí. Uzavření *Pražského míru* mezi císařem a saským kurfiřtem roku 1635 ukončilo naše spojení s Lužicí. Obě lužická markrabství byla až dosud spojena s Čechami, a nyní byla přiřknuta Sasku. „Byla to první územní ztráta pro země koruny České, pro Němce ze sudetských území první osudné početní oslabení dosud převažujícího německého živlu v zemích václavské koruny.“ (Franzel).

Také v letech 1635/38/39 pobývali Švédové v údolí Nisy, což bylo vždy spojeno s drancováním a utrpením obyvatelstva. V lednu 1640 opět jeden švédský oddíl pod *Torstensonovým* velením táhl ze Žitavy na Liberec a utábořil se u Machnína. Již v únoru však bylo švédské vojsko zatlačeno zpět a vystředáno vojskem *Císařských*, kteří nebyli v řádění o nic lepší. Procházející *Chorvaté* v roce 1642 v Chrastavě vypálili 28 domů. Také v dalších letech městem stále procházela vojska. Kostelní věž sloužila jako pozorovatelna. Vystrašení lidé často se svým posledními věcmi prchali do lesů a zakopávali peníze a cennosti. V roce 1645 Švédové pod velením generála Christiana *Königsmarcka* znovu pronikli přes Žitavu do Čech. Chrastava byla vypleněna, soldateska ve městě strašlivě řádila a dopouštěla se ohavných zvěrstev. Švédové zůstali po dlouhá léta pány v celém našem okolí. Teprve když v říjnu 1648 třicetileté krveprolití ukončil Vestfálský mír, začali se pomalu stahovat, jako poslední odcházel zásobovací regiment⁶². Ještě z listopadu roku 1649 pocházejí zprávy o tažení menších vojenských oddílů. Země byla zničena, pole neobdělána, počet obyvatel zdecimován na jednu třetinu; ve městě stálo již jen několik málo domů. Z dřívějších 2 miliónů obyvatel na území Čech žilo už jen 600 tisíc.

Podobně jako po husitských válkách před 200 lety, začala namáhavá obnova. Zpráv z této doby je však poskrovnu. Roku 1646 byla vybudována kamenná radnice. Roku 1671 obdrželo město od hraběte Trauttmansdorffa, který vlastnil grabštejnské panství od roku 1651, právo vyrábět pálenku a obchodovat se solí. Téhož roku vyhořely čtyři domy. Z roku 1679 pochází zpráva o napadení hejnem kobylek, které zpustošilo naše pole. V roce 1683 způsobil velké škody rozvodněný Vítkovský potok. Na radnici byla postavena dřevěná věž. Roku 1684 bylo velké sucho, zapršelo pouze dvakrát. Pole a louky byly tak vyprahlé, že dobytek musel být krměn listím a za jednu krávu se platily jen 4 guldeny. 25. února 1686 hrabě Trauttmansdorff potvrdil cechovní práva tesařů na grabštejnském panství a privilegia kovářů a zámečníků v Chrastavě. Roku 1690 vylekalo obyvatele našeho města zemětřesení. V roce 1691 a opětovně 1692 postihla velká povodeň Jeřici a její přítoky.

Protireformace vyhání obyvatele do ciziny

Částečně již v období třicetileté války a v plné síle po jejím skončení započali Habsburkové ve svých zemích se znovuzaváděním katolického vyznání. Císařský výnos z října 1621 vyžadoval uzavření protestantských kostelů a vyhoštění evangelických *duchovních*. Byl však naplňován teprve v následujících letech. Chrastavský pastor Hennig Arndt musel město opustit roku 1624. Chrastavský rodák Christoph Lichtner, který od roku 1621 působil jako evangelický farář v Mimoní, musel odejít do exilu v roce 1627. Roku 1624 opustili duchovní Michael Leubner Vítkov, Paul Hartmann Bílý Kostel, Nikolaus Abrode Václavice a Jakob Bojemus Kryštofovo Údolí. Výnosy evangelických farností byly zkonfiskovány již v roce 1623, katoličtí duchovní byli dosazováni komisí – v těchto letech však pouze v Liberci, Frýdlantu a v Hrádku. Reformační komise, sestávající z několika jezuitů a mušketýrů, chodily od obce k obci, aby protestantské obyvatelstvo obrátili zpět na katolickou víru. Až do současnosti dochované rčení: „Dich warn mr schun katholsch machen!“ („Z tebe už katolíka uděláme!“)

⁶² Stock'sche Regiment – význam nedohledán, snad zásobovací regiment / pluk (pozn. SPHMCH)

a jeho výhrůžný tón ještě připomínají násilné metody té doby. Kde poučování a přemlouvání ze strany jezuitů nemělo patřičný úspěch, byla návštěva kostela vynucována mušketýry, a v případě tvrdohlavců se vojáci nastěhovali do jejich domů. Jestliže generální patent z roku 1624 nutil k rekatolizaci *obyvatele měst*, tak ten z roku 1627 se vztahoval na *šlechtu*. Kdo se nechtěl stát katolíkem, musel opustit vlast a svůj majetek prodat. V evangelických zemích se postupovalo odpovídajícím způsobem. Začala velká revoluce ve vlastnických poměrech, stejně jako výměna obyvatelstva. Protestanté odcházeli do středního a severního Německa, mezi nimi také Češi. Katolíci se stěhovali z jižního Německa do Čech. Z celkového pohledu tak německý element v sudetských zemích nebyl oslaben. V zásadě však došlo k větší orientaci směrem na jih, zatímco vymezení proti protestantskému Sasku bylo stále citelnější. Čechy v té době opustilo asi 30 000 rodin. Kvůli válečným událostem se však protireformace nemohla uplatnit v plné šíři. Narazila také na velmi silný odpor obyvatel. Spousta jich ještě navštěvovala evangelické bohoslužby v sousedním Sasku, a někteří vykázaní evangeličtí pastoři také v našem hojně zalesněném okolí tajně působili coby „lesní kazatelé“ (*Buschprädiger*). Těch několik málo nově ustanovených katolických kněží nemohlo zvládat své velké farnosti, stěžovali si na prázdné kostely a setkávali se u obyvatelstva s otevřeným nepřátelstvím. Liberecký farář Andreas Stomäus byl dokonce v roce 1631 zavražděn. Vévoda Valdštejn nato vzteky bez sebe poručil, aby bylo město vypáleno a obyvatelé pobiti. Jen jeho kancléři můžeme děkovat za to, že tento rozkaz zůstal nevykonaný. Vrazi hned po činu uprchli do Žitavy a nepodařilo se je dopadnout. Chrastava dostala roku 1636 znovu katolického duchovního, faráře Baltazara Nieringa.

Vpád Sasů a Švédů do Čech po zavraždění Albrechta z Valdštejna však pozici katolické strany změnil v její neprospěch. V tomto stádiu války již dávno nešlo o náboženské otázky, nýbrž jen o zájmy mocensko-politické a o drancování a odírání lidí na vlastní pěst, prováděné na obou stranách se stejnou bezcitností a bez ohledu na náboženské vyznání trpících obyvatel.

Po ukončení války protireformace důsledně pokračovala. Základem byl patent císaře Ferdinanda III. (1637 – 1657) z roku 1650 a výnos o českém místodržitelství z téhož roku. Ten se týkal nejvyšších představitelů mladoboleslavského kraje a nařizoval obrácení protestantů do začátku března. Čísla ozřejmují celou situaci nejlépe: z více než 1000 obyvatel Liberce bylo jen 28 mužů katolíků. V Chrastavě byly poměry nejspíš obdobné. Podle záznamů v církevních knihách našeho města opustilo v roce 1651 posledních 149 protestantů svou vlast kvůli víře. Náboženské nesnášenlivosti muselo do té doby ustoupit celkově 557 lidí. To současně znamená, že zůstalo jen 77 rodin. Počet obyvatel města nyní, po už tak strašných ztrátách za třicetileté války, znovu klesl minimálně na polovinu, možná až o dvě třetiny.

Poddaní *sedláci* v okolních vesnicích neměli volbu mezi vlastí a vírou, neboť jim z podstaty nenáleželo právo svobodného vystěhování. U mnohých to mělo to za následek jen zdánlivý obrat ve víře. Ještě dlouho byly německá hornická města a pohraniční vesnice dle pražské arcidiecéze považovány za „kacířské“. Tyto poměry se jen pomalu měnily podle toho, jak narůstal příliv katolického obyvatelstva, jež v protestantských zemích postihl stejný osud; jak byli všude postupně dosazováni katoličtí kněží; jak nakonec vyrostla nová generace; jak bylo školství a vzdělávání vynikajícím způsobem vedeno a podporováno jezuitským řádem. V roce 1675 se v Chrastavě objevuje první katolický učitel, kantor a varhaník Daniel August Tippolt. Avšak ještě v roce 1683 odchází z pohraničních obcí větší počet protestantských poddaných. Hranice grabštejnského panství musely být v té době hlídány vojáky, aby exulanty zadrželi, a žitavská městská rada rozhodla, že již nebude přijímat další vystěhovalce, k čemuž také vyhlásila příslušný zákaz usídlování.

Protestantský majitel grabštejského panství, svobodný pán z Černous, sice roku 1637 dostal svůj majetek právně zpět, jelikož však nechtěl ve své víře konvertovat, byl přinucen jej prodat. Roku 1651 ho následuje hrabě Hartvík z Nostic a ještě v témže roce hrabě Trauttmansdorff, a v držení jeho rodu zůstal Grabštejn až do roku 1704.

Ještě v roce 1711 bylo podle hrdelního soudního řádu Josefa I. přihlášení se k nekatolickému vyznání pod trestem smrti. Karel VI. většinu takto odsouzených omilostnil a uložil jim nucené práce. I přesto byli ještě v západních Čechách, zvláště v Krušných horách, až do 18. století němečtí protestanté. Teprve roku 1735 ustalo stíhání jinověrců ze strany státu, a rekatolizace byla ponechána čistě na církvi. „Toleranční patent“ Josefa II. z roku 1781 přinesl konečně zbývajícím 4 000 německých luteránů v Čechách a na Moravě svobodu víry, a až císařský patent z roku 1861 plnou občanskou rovnoprávnost.

Hejnice, kostel Navštívení Panny Marie

Když byl postaven morový sloup

Po skončení třicetileté války bylo naší vlasti „darováno“ téměř celé jedno století míru (1648 – 1740). Velké válečné události té doby – francouzské loupežné války na západě, turecké války na jihovýchodě, španělská válka o dědictví – se území Čech bezprostředně nedotýkaly. V té době jsme se připojili k velké evropské *barokní kultuře* katolických zemí.

Započala velká vlna stavitelství, která na celá staletí zformovala tvář země: kostely, kláštery, zámky, radnice, sloupy svaté Trojice a morové sloupy, sochy na mostech. Jeden z nejvýznamnějších rakouských barokních stavitelů, Fischer von Erlach, vybudoval tehdy v Praze Clam-Gallasův palác, a vypracoval také stavební plán pro poutní kostel v Hejnicích. *Matyáš Braun*, sochař pocházející z Tyrolska, vytvořil nádherný portál Clam-Gallasova paláce, sochy na Karlově mostě, a dokonce možná i ty na našem chrastavském *morovém sloupu* z roku 1732. Kamenné postavy svatých na tomto cenném uměleckém díle přinejmenším pocházejí z jeho školy.

V roce 1734 se v Hrádku nad Nisou narodil Johann Josef *Kuntze*, který si v Liberci získal pověst vynikajícího stavitele. Jeho hlavní díla jsou Křížový kostel a přestavba zámku. Za podstatného vlivu jezuitů tehdy katolická liturgie získala svůj dodnes zachovaný ráz. Záliba lidí barokní doby v okázalosti, svátečnosti a teatrálnosti, se neprojevovala jen v bohatě zdobených prostorách kostelů, nýbrž také ve skvostných mešních rouších. Procesí a poutě byly velmi oblíbené a církevní hudba zažívala mohutný rozmach. Kolem roku 1750 v Chrastavě jako varhaník působil vynikající hudebník Franz *Posselt*. Později byl kantorem a sbormistrem v Liberci a tajemníkem Clam-Gallasů.

Do této doby (1729) spadá také svatořečení Jana z Nepomuku. Všude se jako svatý začal objevovat na oltářích a na mostech. Chrastavská socha Jana Nepomuckého na místě zvaném „*Gehanse*“ (U Jána), která původně zdobila andělohorský most přes Nisu, pochází z tohoto období, stejně jako socha sv. Josefa v polích severně od města, či Barvířská kaple (1715) u staré liberecké cesty a četné polní kříže, které lemovaly polní cesty, kudy procházela procesí. Byla to doba, ve které žije „Hockewanzl“⁶³, na něhož upomíná mnoho veselých historek, a také doba, kdy Mozart († 1791) píše v Praze svého „Dona Giovanniho“ a operu „Titus“.

I když lesk knížecích dvorů zářil do daleka a umožňoval rozvoj mnohých uměleckých génů, tak se přece jen nesmí přehlédnout to, že obrovské množství prostředků, které na to vše bylo vynaloženo, bylo neúprosně ždímáno z poddaných. Jejich úděl byl tvrdý, jejich život skromný a plný práce.

Šlechta hrála také hlavní roli v říši, kterou třicetiletá válka zanechala zcela rozvrácenou. Císařství bylo zbaveno moci. Namísto Prahy se oficiálním hlavním a rezidenčním městem stala Vídeň.

Z roku 1737 jsou známy následující *ceny potravin*, které byly zaznamenány na listině, uložené 9. května 1738 do schránky ve věžové hlavici chrastavské radnice: 1 strych (korec) té nejlepší pšenice za 3 floriny (fl, zlatka), menší pšenice za 2 floriny a 18 krejcarů (kr), žito za 3 floriny resp. 2 floriny a 30 krejcarů, ječmen 1 florin 50 krejcarů, oves 1 florin 6 krejcarů, 1 libra hovězího masa za 3 krejcare a 3 feniky (pf), telecí maso 3 krejcare, vepřové maso za 5 krejcarů a 3 feniky, 1 pinta piva 5 krejcarů, 1 žejdlík rakouského vína 6 krejcarů, 1 žejdlík českého vína 5 krejcarů, 1 pinta kořalky 24 krejcarů.

Město v tomto roce čítalo na 163 hospodářů (majitelů domů) a řemeslníků, celkově 1061 duší. Patřilo, stejně jako dříve, ke grabštejnskému panství, které v roce 1704 koupil hrabě Gallas, a které roku 1757 přešlo na hrabata rodu Clamů.

⁶³ Wenzel Hocke, lidově přezdívaný Hockewanzl, katolický kněz. (pozn. SPHMCH)

Úděl pohraničí mezi Pruskem a Rakouskem

*Tvořila mír! Tam spěje moje věta.
Lidé v ní radost, požehnání viděli,
šla s důvěrou (snad kýžená to byla meta)
vstříc smrti jako váženému příteli.
To nedokáže dobyvatel světa.
Tvořila mír! Tam spěje moje věta.*

Matthias Claudius
(k úmrtí císařovny Marie Terezie)

Podpáleno a obsazeno

I 18. století přineslo do naší vlasti válku. Boje o Slezsko mezi pruským *Friedrichem II.* a císařovnou *Marií Terezií* se označují jako *slezské války*. Boje se z podstatné části odehrávaly na území Čech. (1. slezská válka 1740–1742, 2. slezská válka 1744/1745, 3. slezská válka nebo také sedmiletá válka 1756–1763).

Již v roce 1741 vypálila *pruská armáda* Chrastavu. Ve stejném roce obsadil Prahu bavorský kurfiřt Karel Albrecht, zatímco pruský král vpochodoval na severní Moravu a do severních Čech. V lednu roku 1742 prošly naším městem francouzské, saské, bavorské a pruské oddíly. Po dvou prohraných bitvách musela Marie Terezie v roce 1742 odstoupit velkou část Slezska. V roce 1744 přerušil pruský král mír a jeho vojáci vpochodovali ve čtyřech útvarech přes Žitavu do Čech. Čtyři příslušníci rodu Gallasů sestavili 2 roty

jako českou domobranu. Ještě v témže roce Prusové dobyli Prahu, brzy na to ale museli Čechy zase vyklidit. V roce 1745 se Chrastava podobala vojenskému táboru. Na Tržním náměstí bylo zřízeno 8 pecí, ve kterých se pro pruskou armádu denně musel upéct chléb z 240 korců mouky.

Traduje se, že 4. března 1745 měl být v takzvaném "*Tatrichu*" pohřben jeden vyšší důstojník nepřátelské armády. Zda má tato událost příčinnou souvislost s názvem tohoto malého lesíku, je nejisté.

Po odchodu těchto vojsk přišlo v listopadu 1745 do města 2 400 pandurů pod velením barona Trencka. Když 25. prosince ukončil 2. slezskou válku drážďanský mír, všichni si oddechli.

Pruské jednotky se přes Vysoký stáhly zpátky do Slezska, a ještě po cestě ničily a vypalovaly. Celkové škody obou těchto válek byly v Chrastavě vyčísleny na 22 000 florinů. Marie Terezie se musela s konečnou platností vzdát Slezska, nicméně se je ve spojení s Francií a Ruskem pokusila získat zpět, načež Friedrich v roce 1756 obsazením Saska preventivně započal válku, která trvala sedm let. Tyto události v roce 1757 opět bezprostředně ohrožovaly naše rodné město. V severních Čechách se tehdy nacházela rakouská armáda

pod vrchním velením polního zbrojmistra hraběte Königsegga. Přes zimu vedli na hranicích malou válku husaři a Chorvaté. Předsunutou linii od Hrádku po Nové Město pod Smrkem bránil hrabě Lascy. V Liberci měl na povel asi 10 000 mužů pěchoty a 3 000 jezdců. Protivník pod velením vévody von Braunschweig-Bevern měl ležení s asi 20 000 muži u Žitavy. V Liberci se opevnili Rakušané, v Chrastavě na *Hradním vrchu* rota pěšáků. Na *Richtrově vrchu* poblíž rychty zaujal pozice rakouský plukovník kníže Karl von Liechtenstein s 600 dragouny. 20. dubna se Prusové dali do pohybu a beze ztrát obsadili Hrádek a Grabštejn. U Uhelné se odehrála prudká šarvátka předsunutých hlídek, při které padlo do zajetí 39 rakouských dragounů. Liechtensteinovo jezdeckto nyní zaútočilo na pruské husary, kteří postupovali přes Spálený (*Brandbusch*). U mariánské sochy nad *Kloboučnickovou lípou* se rozproudil lýtý jezdecký souboj, při kterém byl šavlí lehce zraněn kníže Liechtenstein. Protivník se stáhl zpět a Rakušané jej pronásledovali. Mezitím ale pruská pěchota pronikla přes Vítkovský potok a Liechtensteinovi dragouni se zase museli vrátit k rychtě. Rakouská infanterie teď ostřelovala Prusy z Hradního vrchu. Ti umístili u Kloboučnickovy lípy 2 těžké kanóny a opětovali palbu.

Chrastavský řeznický mistr Gregor *Knesche* k této události ve svých vzpomínkách píše: “Když jsem roku 1859 na pozemku, který patřil mému švagrovi a sahal až k vrcholu Hradního vrchu, vykopával starou lípu, našel jsem pod pařezem ještě zcela zachovalou bombu, naplněnou zvětralým střelným prachem. Ta je v současnosti uchována v městském muzeu.”

Hrabě Lascy sice spěchal do Chrastavy, kde Prusové už obsadili *Špičák*, nemohl ale město s málo početnými silami udržet. Rakušané za boje ustoupili a podařilo se jim protivníka na nějaký čas zadržet na machnínském mostě. Pruské jednotky Chrastavu tři dny drancovaly. 21. dubna začal útok na Liberec, a i zde museli Rakušané ustupovat. Během těchto bojů Prusové k ochraně svého doprovodu u Chrastavy zanechali pět eskadron husarů a jeden prapor pěšáků. Tam na ně ze směru od *Jablonného* zaútočil rakouský generál Maquire se dvěma regimenty dragounů a pěšími oddíly. Pruské strážní jednotky se zpočátku dařilo vyhnat. Ale sotva začali rabovat první doprovodné vozy, museli se Rakušané opět stáhnout.

Ještě v dubnu se princ Bevern přesunul dál do Čech, aby se zúčastnil bitvy o Prahu, která vedla k obklíčení města. Prusové však v létě téhož roku museli z celých Čech odejít, když je u Kolína porazil polní maršál Daun. A tak se k nám nastěhovali Rakušané a v *Hrádku* si zřídili svůj hlavní stan. Brzy na to byla ostřelována, poničena a od Prusů osvobozena Žitava.

V dalších letech znovu a znovu procházela Chrastavou rakouská vojska, nebo tu měla svá ležení. V roce 1759 se v okolí opět objevily pruské patroly, a v létě 1760 táhla císařská armáda přes Liberec a Chrastavu do Saska. Když se roku 1761 ve Slezsku spojili Rakušané a Rusové a když Anglie neobnovila smlouvu o vzájemné pomoci s Pruskem, byla Friedrichova situace zoufalá. Pak ale pro něj nastal zázračný obrat kvůli úmrtí ruské carevny Alžběty, po kterém následovalo prusko – ruské příměří, a dokonce dočasné spojení. A tak mohli Prusové roku 1762 pod vedením prince Beverna znovu proniknout ve směru na Liberec. Znovu jim padlo do rukou Slezsko, s úspěchem bojovali v Sasku a Hesensku, Francie se vzdala bojů po boku Rakušanů a ti nebyli schopni sami ve válce pokračovat. Toto zápolení plné změn ukončil Hubertusburský mír roku 1763.

Postavení našeho území zůstalo stejné jako na počátku války, jejíž těžké břímě museli nést sedláci i měšťané. Oběti byly zcela zbytečné.

Pro sudetské Němce byly politické důsledky slezských válek osudné. Se Slezskem ztratilo české území s německým osídlením též podporu velkého německého souseda. Jednalo se o druhou velkou újmu po ztrátě Lužice v roce 1635. Pozice Čechů v národnostním boji významně posílila. Teprve nyní získali Češi většinu ve zbytku Čech a Moravy. “Kdyby v rámci

českých zemí zůstalo celé Slezsko, pak by česká otázka vypadala naprosto odlišně.” (Franzel). Hegemann Friedricha II. nazývá nadneseně, ale pochopitelně “zakladatelem Československa”.

Matka národa a lidový císař

Bylo by chybou posuzovat jedno celé století jen podle válek, neboť ty sice jsou zásadními událostmi, ale nikoli podporou, nýbrž překážkou v kulturním a společenském vývoji.

Za vlády císařovny Marie Terezie a jejího syna Josefa II. nastal duchovní přerod z epochy baroka na osvícenství, a ten se projevil v rozsáhlých reformách v různých oblastech.

Císař Karel VI., který vládl v letech 1711–1740, sice zajistil své dceři Marii Terezii díky značnému diplomatickému úsilí následnictví, nicméně se mu to podařilo jen částečně. Dobu její vlády proto provázely a ztěžovaly různé krize a spory na evropském mocenském poli.

V letech 1745–1765 nese její manžel František I. Lotrinský titul německého císaře, který po jeho smrti má do roku 1790 v držení Josef II. Ten se v Rakousku od roku 1766 stal spolupanovníkem, a po smrti své matky v roce 1780 výhradním vládcem. V letech 1790–1792 vládl jeho bratr Leopold II., a po něm následoval Franz II. jakožto poslední císař „Svaté říše římské národa německého“.

Absolutistická forma vlády byla v Německu díky myšlenkám osvícenství významně změněna. Friedrich II. Pruský se v průběhu své vlády proměnil na “prvního služebníka” státu. Marie Terezie spravovala své země jako správná hospodyně a zaváděla své novoty – na rozdíl od svého syna – umírněně a nikoli uspěchaně, díky čemuž měly také delší trvání.

V oblasti státní správy uskutečňovala *centralizaci* jednotlivých panství do jednotného státu. Přitom musela mnohokrát překonat odpor šlechty, která se dokonce připojila ke znovu probuzenému českému nacionalismu. Roku 1749 panovnice sjednotila českou a rakouskou dvorskou kancelář. Tím pádem byly nyní Čechy zcela spravovány z Vídně. Česká dvorská kancelář byly přestěhovány do Vídně už v roce 1624. Úřady prošly oborovým rozdělením na správní, finanční a justiční. Vznikl centrální finanční úřad, ředitelství obchodu a nejvyšší soud. Nové krajské úřady dohlížely na správu a soudnictví, které ještě vykonávala šlechta. Byla zřízena místodržitelství jako prostředník mezi kraji a dvorskou kanceláří.

V roce 1768 byl uveden nový trestní zákoník, v roce 1776 bylo zrušeno mučení. Z těchto “největších reforem sudetoněmeckých dějin” (Franzel) se vyvinuly základy moderní organizace státu.

Naším příslušným *krajským úřadem* se stala Mladá Boleslav. Tento úřad dohlížel na *vrchnostenský (patrimoniální) úřad* na Grabštejně. Hrdelní soudnictví, které město vykonávalo po 200 let, nyní přešlo rovněž na *krajský soud* v Mladé Boleslavi.

Také *hospodářství* země se dočkalo významných změn. Manufaktury, předchůdkyně továren, existovaly již za Karla VI. A jejich počet nadále rostl. Především po sedmileté válce znovu ožila *výroba tkanin*, a byla omezena činnost cechů. Po skončení války o nástupnictví v Bavorsku se všeobecně rozšířilo *pěstování brambor*. Zdanění sedláků bylo nyní vypočítáno podle nově založených *katastrů*, daňová svoboda šlechty byla omezena. Marie Terezie zmírnila službu rolníků zavedením *regulace roboty* a chránila je před zvlí majitelů panství. V roce 1782 zrušil Josef II. přetrvávající zbytky *nevolnictví*. Oba vládcí velmi usilovali o pozvednutí širokých vrstev národa. V této době nacházíme počátky moderní *péče o chudé*. Především se ale otevřely možnosti hospodářského a sociálního vzestupu díky dobře vybudovanému a všem vrstvám obyvatelstva přístupnému *školskému systému*. Stát se do té doby o školy téměř vůbec nestaral. Pokud někde existovaly, provozovaly je kláštery,

města nebo šlechta. Marie Terezie školy podřídila státnímu dohledu a v roce 1774 je rozdělila podle "Všeobecného školního řádu" zaháňského (*Sagan, Žagan*) opata Ignáce Felbigera, kterého povolala do Rakouska, na normální, hlavní a triviální. Posledně jmenované měly být zřízeny při každém farním kostele, hlavní školy ve větších městech a normální školy v zemských hlavních městech. Tím se Marie Terezie stala zakladatelkou všeobecného školství v Rakousku.

V roce 1775 hrabě Christian Philipp Clam-Gallas zavedl tento školní řád i na svém panství a prosazoval, aby byla v Chrastavě postavena nová škola, k čemuž nakonec došlo v roce 1788. Za vlády císaře Josefa II. pak litoměřický biskup a školský reformátor Ferdinand Kindermann vytvořil základy novodobého školství v rakouské monarchii. Byl významným pedagogem a organizátorem a zakladatelem mnoha obecných škol. Díky němu se do školních osnov dostaly i přírodní vědy. Jakožto opravdový vzdělavatel svých krajanů z Čech jim tehdy poradil, "aby si nejen plnili své předepsané povinnosti, ale také aby využili svou vynalézavost a vyznamenali se zvláště kvalitní prací, aby též něco s láskou k věci vykonali, a nechtěli vše jen za úplatu". Nazval to "průmyslovým duchem", přičemž na původní význam slova průmysl je třeba pohlížet jako na "tvůrčí činnost".

Nejpopulárnějším se Josef II. stal díky úplnému zrušení nevolnictví a tolerančnímu patentu, který umožnil svobodu náboženství (1781). Na celém území Rakouska – Uherska také zavedl jako úřední jazyk němčinu. Nicméně některé jeho uspěchané reformy musely být později zase zrušeny, včetně tohoto nařízení ohledně úředního jazyka. Jeho úsilí o zřízení státní církve vedlo k rozsáhlým zásahům do náboženských pořádků. Mimo jiné ustanovil všeobecný termín církevních svátků, tzv. "Císařského posvícení" (*Kaiserkormst, Kirmes*; pouť).

Ze všech národností monarchie byli sudetští Němci nejupřímnějšími ctiteli a stoupenci "lidového císaře" a jeho idejí. Jeho četné cesty ho k lidem ještě více přiblížily a všude se na jeho počest zřizovaly pamětní desky a pomníky, na jejichž odstranění po roce 1919 svědomitě dbal český stát.

19. června 1778 navštívil císař se svým bratrem Maxem a mnoha generály cestou z Liberce také Chrastavu. Přenocoval v domě čp. 144 na náměstí (rohový dům u Malé Kostelní ulice, Herschelův dům, v roce 1945 textilní obchod Frick).

Památník císaře Josefa v Chrastavě stál na trojúhelníkovém náměstí na začátku Nádražní ulice a později byl nahrazen pomníkem F.L. Jahna.

Pruská mela

O poznání mírněji než zdlouhavé slezské války proběhla *válka o bavorské dědictví*. Friedrich II. Pruský vystoupil proti Josefu II. Rakouskému, který chtěl cestou dědičké smlouvy sjednotit Bavorsko s Rakouskem, aby posílil moc v říši. Lidově se tomuto střetu v žertu říkalo "*pruská mela*", "*bramborová*" nebo "*švestková válka*", neboť se znepřátelená vojska bez krveprolití jen navzájem obírala o zásoby jídla, a plenila pole a ovocné sady.

Prusové vpochozovali do Čech, což se opět dotklo Chrastavy. Z armády prince Jindřicha, který měl hlavní ležení v Mimoni, se 4 000 mužů přesunulo až k Hrádku, Grabštejnu a Chrastavě. Všude se rekvírovali koně a potraviny. V srpnu 1778 projel přes Chrastavu regiment pruských husarů pod vedením generálmajora Podgurského směrem na *Machnín*, kde rozbil tábor, který se rozkládal na jedné straně až k našemu městu a na straně druhé ke Stráži nad Nisou. Tábor byl opevněn a stál zde téměř 6 týdnů.

Odtud vojáci podnikali výpady do širokého okolí, brali úrodu z polí a dobytek ze stájí. Princ Jindřich uložil panstvu z Grabštejna válečný příspěvek ve výši 20 000 říšských tolarů, z něhož

však bylo odvedeno jen 11 259 tolarů. Když Prusové v září náhle odtáhli, odvezli s sebou do Drážďan jako rukojmí za zaplacení zbylé částky chrastavského starostu Weinmanna, kaplana Schindlera, zapisovatele důchodů Josefa Neumanna, zapisovatele daní Franze Knoblocha a hornochrastavského rychtáře Franze Kandlera, kde je drželi v hostinci "U modré hvězdy" až do ledna 1779. Jakmile se Prusové vytratili, celé naše okolí obsadily rakouské jednotky. Švališérský (lehký jízdní) pluk hraběte Kinského zajišťoval předsunutou hlídku u Chrastavy. Ke své posádce se vrátil až po sjednání míru v Těšíně v květnu 1779.

Napoleon do Chrastavy nedorazil

Po francouzské revoluci roku 1789 započal sled *koaličních válek* mezi revoluční Francií a evropskými monarchiemi, které střídavě utvářely různá spojení (koalice). Během těchto válek se Napoleon Bonaparte stal francouzským císařem. Mnoho německých knížat se k němu připojilo v Rýnském spolku. V roce 1806 porazil Prusko a přinutil je ke spojení. Ve stejném roce se císař František II. vzdal římsko – německé císařské koruny, stal se Františkem I. Rakouským a takto vládl až do roku 1835. To byl konec Svaté říše římské národa německého. A tak od této doby ani naše město už nepatřilo k této říši, jak tomu bylo od jejího založení, ale k *Rakouskému císařství*.

V roce 1809 vstoupil Napoleon vítězně do Vídně. Ve stejném roce ale došlo v různých částech Evropy k povstáním proti imperátorovi. Známy je především hrdinský boj obyvatel Tyrol pod vedením Andrease Hofera, stejně jako osud majora von Schilla a jeho jedenácti důstojníků; méně lidový pak byl "černý vévoda" Friedrich Wilhelm von Braunschweig. Ten vedl válku proti Francouzům na vlastní pěst se skupinou dobrovolníků. Pronásledován všude jako rebel táhl Německem, až se v létě roku 1809 objevil v Čechách. Jedna z jeho družin projela 28. května z Jablonce přes Liberec a Chrastavu do Hrádku. Ke svým černým uniformám nosili na vojenské čepici bílou lebku se zkříženými hnáty. O dva dny později došlo k potyčce s pruskými a saskými jednotkami, které postoupily od Žitavy. Brunšvičtí se museli stáhnout ke Grabštejnu a utrpěli ztráty. 30. května 1809 přenocoval vévoda v *Chrastavě*. Tu samou noc podnikla jedna z jeho družin pod velením majora Reichmeistera útok na Žitavu, která byla také ostřelována z několika kanónů. Ačkoliv se vpád do města podařil, museli se "černí" za úsvitu zase stáhnout. Jejich počet byl malý a čas na lidové povstání ještě nedozrál. Sám vévoda mohl o něco později dobrodružnou cestou uprchnout do Anglie a uniknout tak osudu Hofera a Schilla.

Porážka Velké armády v Rusku roku 1812 umožnila počátek *osvobozeneckých válek*. V roce lidového povstání (1813) se v našem městě objevily jednotky nejrůznějších národností. Až do léta zajišťovali službu na hranicích většinou rakouští myslivci a husaři. 2. června 1813 pochodovalo na 1700 nedostatečně ozbrojených Bavorů a Francouzů přes Liberec, Chrastavu a Hrádek dále na Drážďany. Jeden polský armádní sbor pod velením knížete Poniatowského, kterému Rakousko poskytlo volný průchod, se měl v okolí Žitavy spojit s francouzskými jednotkami. V severních Čechách bylo tehdy rakouské vojsko s generálem Neippergem o síle asi 8000 mužů. Rakousko, které bylo zpočátku ve svazku s Napoleonem, přešlo nyní

na stranu Pruska a Ruska. Polské oddíly opakovaně podnikaly výpady přes hranice, čímž u nás trpěla zvláště osada Vysoká. Obyvatelstvo našeho města žilo ve strachu a neklidu.

Napoleon se chystal na vpád do Čech a osobně se vydal do Žitavy, odkud také krátce jako jediný české město navštívil *Jablonné v Podještědí*. 19. srpna Francouzi s asi 3000 muži postoupili k Hrádku, jehož starosta byl povolán do Žitavy k Napoleonovi. Ve stejný den pronikl jeden oddíl až k *Dolní Chrastavě*, kde došlo k prudkému souboji s Rakušany. Kulky se zarývaly do domů ve městě; mnoho obyvatel vystrašeně uprchlo do lesů. *Francouzi* a *Poláci* v Chrastavě a okolních obcích drancovali. Rakušané se stáhli a zaujali postavení na kopci u Bedřichovky, kde velel podplukovník von Derra a které v podvečer navštívil generál Neipperg. Na jeho přání, že chce mluvit s nějakým zajatým vojákem, přivedl myslivec desátník Bankowitz z blízkého nepřátelského stanoviště (předsunuté hlídky) jednoho Poláka. Pozice von Derry byly staženy, když 20. 8. významnější francouzsko – polské síly z různých stran postoupily k Liberci. *Chrastava* zažila nepřetržité průchody vojenských jednotek, mezi nimi též vestfálských husarských regimentů, které bojovaly za Francii. Ty se o několik dní později přidaly k Rakušanům.

Když se hlavní spojenecká vojska Rakouska, Pruska a Ruska obrátila na Drážďany, stáhl Napoleon své jednotky z Liberecka. Jen v Chrastavě a Hrádku ještě zůstaly zajišťovací síly. Jedna francouzská jednotka o síle 300 mužů se opevnila v dolnochrastavském *Poplužním dvoře* (*Meierhof*). Tam byla 29. srpna Rakušany napadena a uvězněna. Při tomto útoku si zlatou medaili za chrabrost vysloužil kavalerista Csernus. Začátkem září se ze severních Čech stáhly všechny francouzsko – polské síly. Velké oddíly procházely Chrastavou především 1. září. Následovali je rakouští pěšáci pod vedením Neipperga, který projížděl městem 3. září, a pak pruské a moravské zálohy. Severněji se nadále zdržovali *Rusové*; Hrádek je ještě musel zásobovat. Teprve když *Bitva národů* u Lipska 16. - 18. října 1813 rozhodla o Napoleonově osudu, skončila doba průchodů a ubytování vojsk a obyvatelé Chrastavy se opět s úlevou mohli věnovat své práci.

V těchto válkách se zvláště vyznamenal jeden Chrastavan, který se z prostého vojáka vypracoval až na generála. Valentin von *Siebeneicher* se narodil 15. 2. 1782 v domě čp. 54 jako syn nemajetných rodičů. V 18 letech nastoupil u 2. dělostřeleckého pluku. Poté co se osvědčil v boji, byl povýšen na důstojníka a vyznamenán armádním (dělovým) křížem. V roce 1833 postoupil do hodnosti kapitána, v roce 1836 ho císař povýšil do šlechtického stavu a v roce 1850 na generálmajora. Byl několikrát vyznamenán, a v roce 1853 odešel do výslužby jako veronský ředitel dělostřelectva. Podzim života strávil v Mariboru, kde 3. 7. 1861 zemřel.

Nastává nová doba

*Stuha je rozervána,
byla černá, červená a zlatá.
A Bůh to strpěl,
kdo ví, co si přál.
August von Binzer*

Prapor ústavy vlaje z radnice

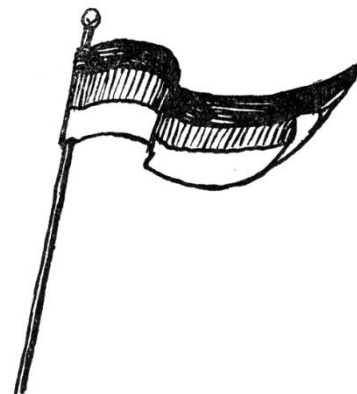
Když se zhroutila Napoleonova moc, usiloval vídeňský kongres o nové uspořádání Evropy. Říšskoněmecká říše již nebyla obnovena. Místo ní byl ustanoven velmi volně uspořádaný

Německý spolek. K němu nyní patřila i naše vlast jakožto součást Čech a s nimi také Rakouska. Naděje lidu na jednotnou říši a na zaručené občanské svobody, které měly být zakotveny v *ústavě* (Konstituci), vzešlé z osvobozeneckých válek, se nenaplnily. Zastaralá státní zřízení s rozličnými nešvary, jakými byly např. přísná cenzura nebo uzavření hranic, byly zachovány v Rakousku i v dalších německých zemích, než se silná nevole lidu vybila v *revolučním roce* 1848.

Pod tlakem těchto událostí musela být i rakouským národům přiznána rozsáhlá práva, a to v ústavě z 13. 3. 1848. Mimo jiné šlo o svobodné volby do národního shromáždění, zrušení roboty, svobodu tisku, školskou reformu, možnost držet zbraně. V největších sídlech se vytvářely tzv. *národní gardy* nebo *domobrana*, jejichž úkolem mělo být udržování místního pořádku.

Za krátkou dobu se přihlásilo mnoho dobrovolníků, kterým byly vydány zbraně a uniformy a kteří si také brzy zorganizovali vlastní vojenská cvičení. Tato obranná společenství se zčásti připojila k národním gardám. Uniformy byly ještě neúplné. Mnozí nosili na svém civilním oblečení jen černo-červeno-zlatou kokardu. Chrástavská národní garda měla zpočátku 4 roty a byla pod velením majora Karla Seidela. Po vyzbrojení a vybavení uniformami zůstalo 90 mužů pod velením jednoho kapitána, jednoho nadporučíka, dvou poručíků a jednoho rotmistra (šikovatele). V roce 1851 musela národní garda své zbraně zase odevzdat. Někteří si je ovšem ponechali a u odzbrojovací komise místo nich odevzdávali černě natřené klacky. Od této doby převzaly pořádkovou službu městská policie a četnictvo.

19. března 1848 vlála z chrastavské radnice dlouhá bílá vlajka s nápisem „*ústava*“. Dosažení nových práv a svobod mělo být oslaveno konstituční slavností. Starosta Schütke vyzval obyvatele, aby v předvečer slavnosti nasvítili své domy. Večer se za přítomnosti městské správy konal pochodňový průvod, kterého se zúčastnili střelci, národní garda a velké množství lidu.

Národnostní boj, osvobození sedláků a správní reformy

Rok 1848 také tvoří významný mezník ve vztazích mezi Čechy a Němci na území Čech. Zatímco ve feudálním státě národnostní aspekty hrály pouze podřízenou roli, nyní se všude, probouzí silné *národnostní uvědomění*, a u Čechů obzvlášť. U nich, na rozdíl od Němců žijících v Čechách, se toto cítění brzy ještě vystupňovalo. Německý básník a kulturní filosof Johann Gottfried Herder (1744 – 1803) ve svých spisech Slovanů vyzdvihoval jako lid budoucnosti a probudil tak sebevědomí zejména malých slovanských národů. Z toho vzešla slavofilie a *panslavismus*. Herderových myšlenek se chopili romantici, sbíraly se lidové písně a lidová poezie, začala vznikat vědecká folkloristika. Friedrich Ludwig Jahn razil pojem „*národní ráz*“. Kromě toho i osvobozenecké války významně oživily národní smýšlení a probudily silné národnostní cítění.

Jako český zástupce byl do Frankfurtského sněmu pozván český historik František Palacký, ten však účast odmítl. Vídeňská vláda do Frankfurtského parlamentu vyslala 33 poslanců za německé Čechy (Deutsch – Böhmen). V době voleb do národního shromáždění v roce 1848 svolali Češi do Prahy Slovanský sjezd. Došlo k nepokojům, při kterých byla zastřelena manželka rakouského velitele města. Rýsovaly se tendence, aby Češi na základě tehdejší

většiny v zemi získali moc do svých rukou. Mezi Němci v Čechách se začaly objevovat první obranné reakce proti české většině a vytvořil se první *obránný spolek*. V Liberci vznikl „Spolek pro zachování německé národnosti v Čechách a ochranu ústavních práv“. Nutnost sloučení všech Němců na území Čech a Moravy, kteří doposud žili ve svých městech či vesnicích pod svou pozemkovou vrchností, se stala zřejmou. To byl počátek tuhé *národnostní boje*, na jehož prozatímním konci stojí vyhnání Němců v roce 1945.

Dalším zásadním a trvalým důsledkem převratu z roku 1848 bylo definitivní *selské osvobození* v rakouských zemích, tzn. osvobození od roboty a plateb za půdu. To neúnavně prosazoval a nakonec v říšském sněmu vybojoval Hans Kudlich, syn sedláka pocházející z moravskoslezského Úvalna. On sám ale musel – jakožto revolucionář, pronásledovaný v *době reakce* po roce 1848 – odejít do Ameriky. Jeho jméno v našem rodném městě připomínal Hotel “Kudlich” v Liberecké ulici (dříve “Říšská koruna”).

Reforma soudnictví, která následovala tato významná sociální opatření, odstranila patrimoniální soudní pravomoc šlechty na jednotlivých panstvích. Následovalo zřízení *okresních úřadů, soudů a daňových úřadů*. Toto vše bylo do té doby zajišťováno v kancelářích jednotlivých panství. Nyní vznikly moderní formy *samosprávy* i v našem městě. Jejich základ tvořily důležité zákoníky vydané německou liberální vládou – o samosprávě obcí a tisku (1862), o právu správy a shromažďování (1867), o vztahu státu a církve (1868), o základním školství (1869), a o pozemkových knihách (1871).

Těmito reformám ukazujícím směr v oblasti státní správy ale předcházely těžké vnitropolitické i mezinárodní otřesy. Během italského povstání vítězil staříčský polní maršál Radetzky, mimo jiné u Custozy a Vicenza. Na těchto bitvách se znamenitě podílel i Eduard hrabě Clam-Gallas. 2. prosince roku 1848 odstoupil v Olomouci císař Ferdinand a jeho nástupcem se stal teprve 18ti letý *František Josef I. Národní shromáždění* ve Frankfurtu rozhodlo o vyloučení všech neněmeckých zemí z Německého spolku. To se týkalo i rakouských zemí, a tím pádem ale také jejich německého obyvatelstva. V *Maďarsku* došlo k těžkým bojům během Kossuthova povstání. V roce 1859 byli Rakušané v Horní Itálii poraženi Italy a Francouzi.

Na *panství Clam-Gallasů* proběhlo revoluční období bez násilností. Také vyvázání z poddanství, zavedení zdanění a přechod z panského vlastnictví na velkostatky zde proběhly v klidu a pořádku.

Hlad, epidemie, požáry

Lid ale tehdy nesužovaly jen války a politické nepokoje. Z 19. století se také dochovaly zprávy o řadě nuzných nebo katastrofických let. Už rok 1805 byl hladový, a velmi suché léto roku 1811 vedlo ke špatné sklizni a v důsledku toho ke zvýšení cen potravin: 1 korec pšenice tehdy stál 13 zlatých (florinů) a 15 krejcarů, – 1 korec žita 7 fl 12 kr, – 1 korec ječmene 7 fl, – 1 libra hovězího masa 16 kr, – 1 libra skopového 20 kr, – 1 libra vepřového 24 kr, – 1 máz piva 10 kr, – 1 žejdlík kořalky 16 kr, – 1 žejdlík soli 8 kr, – 1 libra svíce 48 kr, – 1 libra mýdla 42 kr, 1 sáh tvrdého dřeva 12 fl, 1 sáh měkkého dřeva 10 fl.

Rok 1842 byl také suchý. Kvůli nedostatku vody byly uzamčeny studny a při jejím nabírání docházelo k pŭtkám. Většina mlýnů zastavila svůj provoz a to málo obilí muselo být odváženo do větrných mlýnů v Lichtenbergu v Sasku (Jasna Góra). Za semletí korce žita se platily 2 fl a 30 kr. (Lehký) cent sena (*Zentner*) stál 7 fl 30 kr a cent brambor 6 – 7 fl. Také v roce 1846 byla kvůli suchu *neúroda*, takže všechny ceny vzrostly. Výskyt *chorob u brambor*

navíc způsobil velké ztráty i u této nenáročné plodiny. V roce 1847 šla cena obilí vystoupala na 33 zlatých za 1 korec pšenice a 39 zlatých za žito.

Ve třech letech, a to 1832, 1836 a 1850, způsobil těžké ztráty obyvatelům našeho města *cholera*. V roce 1837 vypukla těžká *epidemie chřipky*, a v letech 1838, 1841 a 1848 tu řádil *tyfus*. Důvody těchto epidemií můžeme s určitostí přičítat i tomu, že obyvatelé byli po letech nouze a hladovění zesláblí a náchylní k nemocem, ale nejspíš ani hygienické podmínky nedokázaly udržet krok s rychle narůstajícím počtem obyvatel. Ten se v průběhu 19. století zhruba zdvojnásobil.

Polovina devatenáctého století přinesla Chrastavě 3 velké katastrofy v podobě *požárů*: v roce 1841 vypukl ve stodolách „na dolní louce“ (Žitavská ulice) požár, kterému padlo za oběť 16 domů a 8 stodol. V roce 1849 shořely budovy na východní a severní straně Tržního náměstí a další v Malé i Velké Kostelní ulici. Bez domova se ocitlo 47 rodin. Škoda činila 60 000 zlatých. Už 6 let nato, v roce 1855, vyhořely všechny domy na západní straně náměstí, a také starý obecní dům. Kominický mistr Pilz zachránil radniční věž a obdržel za to 2 dukáty.

17. června 1847 přivítalo město významného hosta, *arcivévodu Štěpána* (Štěpán Habsbursko-Lotrinský).

Chrastavané se vystěhovávají (emigrují)

Vystěhování skupiny chrastavských rodin souvisí s politickými poměry doby revoluce a reakce na jedné straně, ale také s roky nouze a ústupu tkalcovství mezi roky 1850 a 1860 na straně druhé. Tyto rodiny zkusily štěstí na druhé straně oceánu v Novém světě. Pro mnohé z nich se druhým domovem stalo město *Grand Rapids* ve státě Michigan v USA.

Jako jeden z prvních Chrastavanů se tam usadil lékař *Dr. Blumrich*. Společně se svou paní, která byla známa jako „teta doktorka“ a pocházela ze staré chrastavské rodiny Herknerů, pomáhali radou či skutkem krajanům, kteří je následovali.

Kromě nich vycestovali: rodiny Andersch, Berndt, Lichtner, Petters, Richter, Riemer, Schinkmann, Siebeneicher, Tandler, Vielkind, Werner, Wörfel, Worm, sourozenci Adolf, Eduard, Franz, Wilhelm a Marie Leutelt, bratři Josef, Ferdinand a Wenzel Siegel. Jeden chrastavský občan jménem Schulze se rozhodl pro skok přes velký rybník ještě v osmdesáti letech. Mnoho emigrantů to v Americe dotáhlo k prosperitě a vážnosti. Tak se Valentin Richter stal majitelem hotelu „Ohio“. Zvláště by ale měl být zmíněn *Adolf Leutelt*, který se z prostého řemeslníka vypracoval na majitele továrny. Narodil se 13. ledna 1833 v Chrastavě a vyučil se zámečníkem u svého otce. Ve 21 letech opustil rodné město a 28. září 1853 vystoupil na pevnou půdu v New Yorku. Tam jeden rok pracoval ve strojírenské dílně a poté byl činný jako předák u firmy W. M. Ferry v Grand Rapids a od r. 1860 v Grand Haven. Díky píli a schopnostem mohl brzy v Grand Rapids založit vlastní malou továrnu se 6 dělníky, kterou nazval „Valley City Iron Works“. Podnikání se do konce šedesátých let rozrostlo v rozsáhlou továrnu na výrobu parních kotlů, která ale v roce 1872 vyhořela. Nezlomený Leutelt ale továrnu postavil znovu, rozšířil ji a nakonec zaměstnával 150 dělníků. O jeho velké vážnosti svědčí, že byl v letech 1870, 72, 77 a 79 zvolen do městské rady v Grand Rapids. V roce 1873 byl členem státní komise pro Vídeňskou světovou výstavu. V roce 1878 jej Německo – americký pěvecký svaz jmenoval svým prezidentem. Od roku 1888 byl znovu 5 let členem další státní komise. Zemřel 17. 3. 1897.

Uprostřed válečných událostí roku 1866

*Šťastné poměry mohou nastat,
až když všechny národy dojdou k poznání,
že každá válka, i ta vítězná,
představuje národní neštěstí.*

Helmuth von Moltke

Napětí mezi Pruskem a Rakouskem

Německá revoluce roku 1848 sice změnila absolutistickou formu vládnutí zavedením ústavy a konstitučních monarchií, nicméně všechny snahy o sjednocení německých zemí ztroskotaly, Frankfurtské národní shromáždění bylo rozpuštěno a mnoho jeho poslanců bylo uvězněno nebo uprchlo ze země. Následovalo období *reakce* a *obnovy poměrů*. Německý spolek zůstal zachován jako svazek knížectví, ale byl bez vedení. V rámci těchto událostí se ještě více zостřily rozpory mezi *Rakouskem* a *Pruskem*. Poměry v Prusku nyní určoval Otto von *Bismarck*. Nebezpečí války hrozilo již roku 1850. Na podzim naším městem opět pochodovaly jednotky vojáků. Hranice byly obsazeny. Tentokrát však ještě zůstalo u příprav. Roku 1864 se obě nejmnocnější německé země ještě jednou spojily během akce proti *Dánsku*, které chtělo protiprávně odtrhnout část Šlesvicka. Naše město opětovně zažívalo rozsáhlé pochody a také ubytování rakouského vojska.

Teprve roku 1866 se pomocí zbraní rozhodlo, kdo se má v Německu do budoucna ujmout nadvlády, Prusko nebo Rakousko. Napětí mezi oběma státy vzrostlo na jaře a stejnou měrou rostly i obavy našeho obyvatelstva žijícího u hranice. Když 27. května 1866 dorazila do Chrastavy eskadra rakouských Radetzského husarů, aby zajistili jízdní ostrahu hranice, zmocnily se obyvatel velké obavy. Mezitím se rychle vyostřily politické události uvnitř Německého spolku. Ty země, které se přikláněly k Rakousku (Hannover, Hessenské kurfiřtství a Sasko), byly již 16. června obsazeny pruskými jednotkami. 17. června se objevili první *Prusové* v sousední Žitavě. Následujícího dne hledalo u nás ochranu několik set mladých mužů ze saských pohraničních obcí, protože se obávali nuceného náboru z pruské strany.

19. června jeden z husarů hlásil pohyb nepřátelských jednotek v blízkosti Oldřichova na Hranicích. Železniční doprava na trase Žitava – Liberec byla zastavena už od 16. června, provozní prostředky a personál přesunuty do bezpečí. Jak to v takových dobách bývá, přidávaly lidem ty nejprotichůdnější fámy střídavě jak na strachu, tak na naději.

21. června krátce po sobě Itálie a Prusko vyhlásily válku Rakousku.

Přicházejí Prusové!

Třiadvacátého ráno byli husaři zalarmováni k odchodu. Prusové, jak se proslýchalo, by měli dorazit během hodiny. C.k. úředníci také dostali rozkaz se stáhnout. Někteří vystrašení obyvatelé sbalili to nejnutnější, aby uprchli se svými rodinami. Mnohým poskytlo útočiště lesnaté Kryštofodolské údolí. U Hrádku, Václavic a Vítkova ale stále projížděly hlídky husarů, aby pozorovaly pohyby pruských vojáků.

V devět hodin dopoledne se najednou Žitavskou ulicí nahoru s rachotem přišel vůz, doprovázený 4 rakouskými husary. Na náměstí z něj vystoupil pruský vyjednaváč se zavázanýma očima. Rakouskému veliteli stráže formálně oznámil okamžitý začátek nepřátelské akce. Poté, co se zdvořile rozloučil, zase ve svém povozu odjel k saské hranici. Tehdy se rakouští četníci v doprovodu husarů odsunuli směrem k Liberci. Krátce nato se Václavickou ulicí rozvinutým cvalem a máchaje šavlemi přihnala rakouská husarská patrola a upalovala dál z města Libereckou ulicí. Sotva 200 kroků za nimi je pronásledovali pruští jezdci s připravenými karabinami, někteří se šavlí v ústech. Jiné rakouské hlídky husarů se, jak později vešlo ve známost, vyhnuly válečnému zajetí tím, že je místní nasměrovali na vedlejší cesty, a pak našli své jednotky a připojily se k nim.

Při nepřátelském střetu na hranicích padl jako první oběť války zpočátku neznámý Radetzkého husar. Byl těžce raněn na polích Dolního Vítkova. Byl pohřben v Chrastavě u kostela. Starý válečný památník, který stál až do roku 1946 naproti průčelí kostela, jej uváděl spolu s dalším rakouským a s jedním pruským vojákem, kteří tu také našli místo svého posledního odpočinku. Teprve v roce 1906 bylo zvláštním způsobem zjištěno jméno tohoto husara. Přítel onoho padlého vojáka, nižší úředník maďarského ministerstva vnitra, z obce Tapolcza ve správním okresu (hrabství) Zala, napsal chrastavskému městskému úřadu a zažádal u příležitosti svého odchodu do penze o potvrzení, že 23. června 1866 zachránil zraněného kamaráda. Uvedl jeho jméno jako Josef Czón⁶⁴, se kterým byl na stráži a který měl být zraněn nepřátelskou kulkou. Během následující korespondence se potvrdily všechny jeho údaje. Zraněný husar tehdy zemřel v Šámalově domě (čp. 140). V průběhu stejného dne pak v souboji u Stráže nad Nisou, který svedli Radetzkého husaři stahující se z chrastavského a frýdlantského území s Prušáky, padl velitel hlídky Emerich Berta z Badany, podle jiných zdrojů rovněž uváděný jako první rakouská oběť války.

Kriegerdenkmal von 1866

⁶⁴ Podle většiny pramenů uváděn jako Josef Czom. (pozn. SPHMCH)

Jedna z těchto *bitek mezi předsunutými oddíly* se odehrála také blízko Chrastavy. Rakouský generálmajor Fratricsewics vydal 23. června kolem půl dvanácté ve Stráži nad Nisou rozkaz k útoku proti postupujícím Prusům. Asi 30 husarů zaujalo pozice na Bedřichovce u hostince "Hamburg". Okolo stovky pruských husarů bylo utábořeno nad chrastavskými stodolami v Liberecké ulici. Zatímco se oba oddíly k sobě přibližovaly, přihnulo se z města i okolí množství zvědavců, mezi nimi i děti. Teprve po zásahu důstojníků se tito přihlížející stáhli. Kolem půl druhé pak započala krátká bitva u tzv. *Marxova kříže*. Boj byl zakončen dočasným ústupem Prusů. Rakušané získali dva zajatce. Na obou stranách byli zranění. Večer bylo v obilném poli nalezeno tělo padlého pruského mušketýra a přeneseno do Chrastavy. Odpoledne kolem čtvrté hodiny získali rakouští husaři posily a podnikli další, nicméně neúspěšný útok z "Hamburského kopce".

12 000 vojáků ve městě

Mezitím začal vpád Prusů do Chrastavy. Města se zmocnil kapitán Zelených husarů. Povolal si k sobě starostu Georga Tandlera, ptal se ho na místní poměry, veřejnou kasu a vysvětlil mu, že ve městě musí být ubytováno 12 000 vojáků. To však bylo nemožné, i kdyby to bylo včetně sousedních obcí. V šest večer byl vydán rozkaz, že se jednotky mají utábořit pod širým nebem a zajistit se proti přepadení. Na Tržním náměstí se rozproudil hlučný táborový život. Okolo města vzplály hlídkové ohně. Avšak nepřetržitý déšť nakonec zahnal promočené a promrzlé vojáky do domů.

Pruští husaři se už druhý den ráno odsunuli dál k Liberci. Ještě ten samý den, 24. června, pochodovalo Chrastavou za doprovodu hudby nepřetržitě od půl sedmé ráno do třetí hodiny odpolední asi 70 000 mužů pruských jednotek II., III., IV. a VIII. armádního sboru. Následně se do města nastěhovaly další tisíce mužů. Disciplína pruských jednotek, a částečně i jejich vlastních důstojníků, nebyla podle líčení z té doby vůbec chválena. Vojáci si vůči místním leccos dovolili, vyváděli ze stájí dobytek, poráželi jej a plýtvali masem. Moc nevěděli, co si počít s našimi dobrými uzeninami. Jeden voják řekl, že buřty jsou krmení pro prasata, šel do hostince a po návratu ve světnici u svého ubytovatele tak vyváděl, že se děti ze strachu chystaly skákat z oken. Jiný voják zase zničil 30 vajec natvrdo a půl libry másla. Jednoho dne se proslýchalo, že se 10 pruských vojáků otrávil v městské palírně kořalky. Majitel byl okamžitě postaven před vojenský soud. Zpráva o tomto incidentu se rozšířila rychlostí blesku a obyvatelstvo se obávalo represálií. Lékařská prohlídka naštěstí prokázala, že vojáci, kteří tam leželi jako mrtvoly, se jen vyspávali z kocoviny. Vojsko se potom ale chovalo nedůvěřivě. Hospodáři museli jídlo a pití ochutnávat. Nakonec byly všechny zásoby spotřebovány, všechny skříše vypleněny, a také postříleno dosti divoké zvěře, a tak jeden pruský generál konstatoval: „Inu, je čas se odtud přesunout jinam, protože ani tady už vůbec nic nezbylo“. Jen mezi 23. a 27. červnem musel chrastavský okres ubytovat a živit 87 500 mužů a 22 000 koní. Z toho na samotnou Chrastavu připadlo 15 000 mužů. Zlou krev natropily i obavy ze špionáže. Jako zvěd byl podezírán i syn hornochrastavského mlynáře Thiela, který se vrátil domů z Bogatynie (*Reichenau*), což jeho otce po důkladné prohlídce domu téměř stálo život. 5. července přiložil poručík ženijního vojska, který hlídal obsazené nádraží, starostovi Tandlerovi pistoli k hrudi a osopil se na něj, aby přiznal, kde jsou ve městě ukryti rakouští husaři. Tandler se nenechal zastrašit a popravdě řekl, že se ve městě už nenachází žádný rakouský voják a že je připraven nechat se zastřelit a zemřít za spravedlnost po beztak už prodělaném strádání. Poručík se s pohrůzkami stáhnul a vydal rozkaz vše řádně prohledat.

Kronikář ale připustil, že kromě negativních případů byli mezi Prusy i "ctihodní" lidé. Mezi jednou chrastavskou rodinou a jedním nižším důstojníkem, obchodníkem ze Štětína, dokonce vyšlo během hovoru najevo, že jsou blízcí příbuzní. „Toto zjištění oslavili mnoha polibky, které patřily především roztomilé sestřenici.“

Jednoho dne bylo na nádraží třeba pracovních sil při vykládce. I přes výzvy se ale nikdo z obyvatel nepřihlásil. Tak se pruský velitel města uchýlil ke lsti a nechal na 26. června odpoledne na náměstí ohlásit hudbu. A skutečně několik hodin vyhrávala střídavě kapela jezdeckva a pěchoty, a dostavilo se mnoho posluchačů. Nejednomu z nich však bylo během koncertu lehce poklepáno na rameno a naznačeno, že je čas začít s vykládkou.

Samozřejmě byly střeleckému sboru a úředníkům lesní správy odebrány zbraně, později je ale dostali nazpět.

Po bitvě u Hradce Králové

Také ještě po 27. červnu táhly Chrastavou záložní jednotky, a na zpátečním pochodu Prusů po jejich vítězství u *Hradce Králové* 3. 7. 1866 došlo i na jejich opětovné ubytování. Od 3. do 19. srpna 192 mužů z 14. pomořanského pluku domobrany, 16. - 19. srpna navíc 60 mužů a 58 koní z 10. pomořanského pluku hulánů, 20. srpna až 3. září 220 mužů domobrany s 50 koňmi, 3. - 7. září 181 mužů a stejný počet koní z 2. pomořanského pluku kyrysníků, 7. - 9. září 170 mužů a 181 koní z přepravy. Úředně zjištěné válečné škody činily v Chrastavě 25 027 zlatých a 24 korun, v Horní a Dolní Chrastavě celkem 35 031 zlatých a 32 korun.

V těchto těžkých dobách to byli především městský tajemník Exner, kapitán střelců Knesche a starosta Tandler, kteří nejen opakovaně uklidňovali často zoufalé obyvatele, ale také zabránili mnohým protiprávním zákrokům. Tandler za to po válce obdržel Zlatý kříž za zásluhy.

Rakousko tuto válku prohrálo, vítězně ale vybojovalo bitvy proti Itálii na zemi u Custozy a na moři u ostrova Vis (*Lissa*). Na českém bitevním poli triumfovalo geniální válečné umění německého polního maršála Moltke a technicky promyšlené pruské jehlovky nad vrchním velitelem severní rakouské armády Benedekem a rakouskými předovkami.

Neprávem byl ke spoluodpovědnosti za nezdar hnán velitel I. rakouského armádního sboru Eduard hrabě Clam-Gallas.

Politické důsledky této války byly pro Němce na obou stranách osudné. Znamenalo to konec *Německého spolku*, ze kterého teď Rakousko definitivně vystoupilo. I maďarské požadavky nyní nabyly větší váhy. O přičlenění Čech ale usiloval Bismarck stejně tak málo, jako kdysi Friedrich II. *Okrajové postavení* německého živilu v Sudetech, vyvolané už odtržením Slezska od Rakouska, se nyní ještě vyhrotilo. Po rozumném a umírněném Mikulovském míru se Bismarck zaměřil na sjednocení německých zemí pod pruským vedením. Po úspěšné německo – francouzské válce z let 1870/71 je dovedl k založení říše. Jednalo se o tzv. „maloněmeckou“ koncepci. Rakousko zůstalo stranou, nicméně brzy bylo prostřednictvím smlouvy o vzájemné podpoře s Německou říší spojeno v přátelském svazku.

Roku 1876 musela habsburská monarchie ustoupit *maďarským snahám o nezávislost* a rozdělila se na dvě poloviny: na jedné straně Litavy Uhry se Sedmihradskem a Chorvatskem, na druhé německy hovořící a slovanské země. František Josef I., který vládl od roku 1848, byl v Rakousku císařem a v Uhersku králem; odtud pojmenování c. a k. monarchie, ke které až do roku 1919 patřilo spolu s celými Čechami také naše domovské město Chrastava.

Léta mírové výstavby

*Moje politika je mírová politika.
císař František Josef I.*

Rozkvět umění a kultury

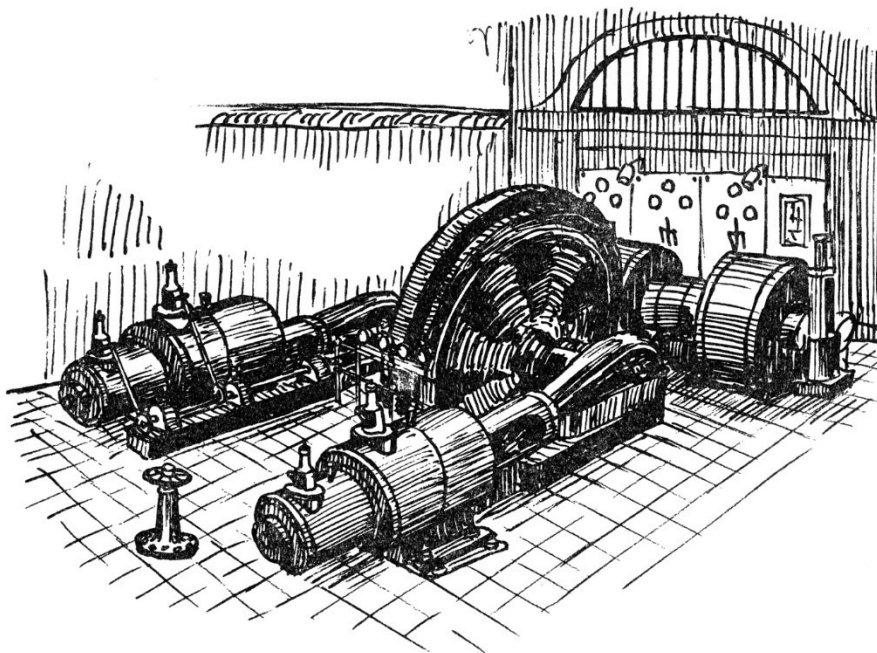
19. století bylo pro Chrastavu obzvlášť v jeho druhé půli, i přes válečný rok 1866, obdobím rozkvětu a přineslo bohaté plody. Když si vyhledáme životní data našich *slavných mužů*, kteří prosluli daleko za hranicemi své vlasti, zjistíme, že téměř bez výjimky žili v této době: malíři Führich (1800–1876), Kandler (1816–1896) a Kratzmann (1812–1902), dvorní operní pěvec Schütky (1817–1893) a jeho bratr, profesor a převor Schütky (1824–1901), farmakolog profesor Schroff (1802–1887) a jeho bratr, také profesor a medik (1799–1856), lékař a profesor Körner (1820–1876). Z životních osudů těchto mužů je však zřejmá určitá tendence, který platí pro celou oblast německých Sudet: výrazné talenty našly možnosti svého rozvoje a uplatnění především ve Vídni a ztrácely tak svoji německo-českou (*Deutsch – Böhmen*) osobitost.

Město demonstrovalo svoji kulturu prostřednictvím reprezentativních *novostaveb*: v roce 1868 byl vysvěcen nový kostel, roku 1881 to byla nová školní budova na Tržním náměstí, 1897 nová chlapecká škola za kostelem. Rakouský zákon o říšském obecném školství z roku 1869 zavedl měšťanskou školu. V Chrastavě byla pro chlapce otevřena roku 1874 a pro dívky v roce 1893.

Stroje dobývají město

Počet obyvatel města nadále stoupal a v roce 1890 činil 3250. Tento přírůstek byl důsledkem *industrializace*. Období založení našich velkých továren spadá mezi léta 1818 a 1908, přičemž největší koncentrace připadá na 2. polovinu 19. století. Krátká válka roku 1866 neměla na tento vývoj žádný zásadní vliv. Většina provozů se mohla brzy dál rozvíjet. Podomácku provozované soukenictví bylo na ústupu, na jeho místo nastoupila tovární výroba, apretura (zušlechťování) a barvení vlněných látek, ale také zpracování bavlny. Ruku v ruce s tímto vývojem docházelo ke změně sociálního složení obyvatelstva v našem městě, díky vzestupu *dělnické třídy*.

Z toho vyplynulo *sociální napětí*, stejně jako v té době ve všech průmyslových zemích. Špatné pracovní a ubytovací podmínky dělníků bez sociálních jistot vytvářely půdu pro rozšíření myšlenek Marxe a Lassalla. Sociálnědemokratická a později komunistická strana se staly zdrojem a nástrojem nespokojeného a zpočátku téměř bezprávného “čtvrtého stavu”. Roku 1870 vídeňský parlament uznal *právo na stávku*. Následně byla pracovní doba v našich továrnách zkrácena z 15 na 12 a 11 hodin denně. Roku 1890 oslavili chrastavští dělníci poprvé 1. máj jako svůj svátek. V roce 1893 byl v Horní Chrastavě založen *Dělnický tělocvičný spolek*, r. 1906 pak místní *Sociálnědemokratická strana*.

Parní stroj se setrvačnickovým generátorem v Textilaně, vybudované v r. 1905

Vzestup národnostního boje

Vedle toho se začaly projevat i *známky národnostního vzbouření*. Češi se cítili zklamáni a znevýhodněni, když byla Maďarsku v roce 1876 přiznána tak rozsáhlá autonomie. Požadovali pro české království stejnou nezávislost, která by však Němce v pohraničních oblastech už tehdy odsunula do beznadějné menšinové pozice. „Národnostní boj v Čechách získal rozsah a sílu, které se stále stupňovaly a ochromily činnost nejen pražského zemského sněmu, ale i vídeňského říšského sněmu.“ (Schreiber). Již tehdy byly pozice zemských a státních úředníků v Čechách obsazovány ne podle podílu obyvatelstva, ale podstatně větší procento zaujímali Češi. Ti v národnostních otázkách projevovali velkou obětavost a cílevědomost, zatímco na německé straně společnému postupu bohužel neustále bránila roztržitost a stranické spory. Jakožto národní obranné organizace se formovaly „*Německý školský spolek*“, později pojmenovaný jako „*Německý kulturní svaz*“ (v Chrastavě byl založen v roce 1881) a od roku 1894 „*Svaz Němců v Čechách*“, jehož chrastavská pobočka zahájila činnost v roce 1898. Německé tělocvičné spolky, často také pěvecké spolky, rozvíjely kromě svých základních cílů i národnostní ideje. Na české straně stálo proti nim, kromě „*Národní jednoty*“, militantní tělocvičné hnutí „*Sokol*“, založené roku 1863.

Čechům příznivé *jazykové nařízení* pro Čechy a Moravu, vydané 5. 4. 1897 polským hrabětem Badenim, který byl ve funkci rakouského ministerského předsedy, rozpoutalo rozhořčený národnostní boj. Čeština se stala po celé zemi plnohodnotným úředním jazykem, a to i v čistě německých oblastech, což si vyžadovalo dvojjazyčnost všech státních zaměstnanců. Proti tomuto nařízení v říšské radě velmi energicky vystoupil poslanec za německou část Čech Karl Hermann Wolf a dokonce se

s Badenim střetl v souboji⁶⁵. Wolf byl rodák z Chebu, mládí ale prožil v Liberci, kde byl jeho otec ředitelem gymnázia. Později se Wolf stal redaktorem listu „Deutsche Volkszeitung“, který vycházel v Liberci. „Badeniho demise, kterou si vynutil silný odpor německých Rakušanů, byla posledním vítězstvím při obraně německví v Rakousku. Zákonnou úpravu úředního jazyka se už i přes několikeré pokusy až do zániku monarchie nepodařilo uskutečnit.“ (Weizsäcker).

Do Chrastavy, stejně jako do dalších, do té doby čistě německých měst, nyní ve větším počtu pronikali Češi jako tovární dělníci. Ukázalo se, že zatímco na jedné straně se mnohým Němcům přechod od soukenických tovaryšů k továrním dělníkům zdál velmi těžký, na straně druhé podnikatelé zaměstnávali levnější pracovní síly z Čech bez ohledu na národnostní zájmy. Česká infiltrace začala už okolo poloviny 19. století. Volnost pohybu nabytá ústavou po roce 1848 umožňovala libovolně si zvolit bydliště a živnost. A tak průmyslově a řemeslně vyspělejší pohraniční oblasti, především severní Čechy, silně přitahovaly obyvatele ze zemědělských oblastí centrálních Čech. Někteří řemeslníci, zvláště třeba krejčí, obuvníci a pekaři, namnoze získávali své pomocné síly v Čechách, a Čechům byla také často nabízena možnost samostatného provozování řemesla. Takových však bylo jen mizivě málo a až teprve vrchol industrializace na přelomu století způsobil, že se v do té doby čistě německých městech, jakým byla i Chrastava, vytvářely významnější české menšiny.

Blahobyt měšťanů tehdy přinášel určitý pocit jistoty, a to i přes veškeré turbulentní události v parlamentech. Nicméně pověst mnohokrát citovaných „starých dobrých časů“ se nám z dnešního hlediska zdá přece jen trochu pochybná.

Významné návštěvy

Na přelomu století poctily naše město svojí *návštěvou* různé vysoce postavené osobnosti.

2. října 1890 si český místodržící, František *hrabě Thun* prohlédl chlapeckou obecnou a měšťanskou školu na Tržním náměstí a kostel, a poté pokračoval do Hrádku. Po katastrofální povodni se o škodách v postižené oblasti 5. srpna 1897 přijel přesvědčit tehdejší místodržící, *hrabě Coudenhove*. Prezident spolku pro údržbu válečných pomníků, *princ Schaumburg-Lippe*, se 25. července 1899 účastnil odhalení památníku padlým ve válce roku 1866. 15. června 1903 navštívil Chrastavu na své inspekční cestě *arcivévoda Rainer*. 21. a 22. června 1905 ve městě při příležitosti cesty generálního štábu pobýval polní zbrojmistr baron Friedrich *von Beck*. Doprovázen eskadronou dragounů velel jezdecké přehlídce. Uvítali ho chrastavští důstojníci v záloze, střelecký sbor a spolek vojenských veteránů. Chrastava se v těchto dvou dnech podobala posádkovému městečku. Odpoledne hrála na náměstí kapela libereckého pěchotního regimentu, večer pak před Cichoriovou vilou, kde byli ubytováni vysocí důstojníci.

Městská správa za starého Rakouska

Rakouské *volební právo* nebylo zpočátku všeobecné, ale bylo omezeno pouze na ty, kdo platili daně, t.j. na majetné občany. Teprve na základě zákona z roku 1882 se rozšířilo i na maloměstské obyvatele platící daně alespoň ve výši 5 fl. (zlatých). V obcích tehdy byly 3 *volební sbory*. První zahrnoval průmysl a velké firmy, druhý středně velké živnosti

⁶⁵ Během rozpravy v září 1897 Wolf předsedu vlády Badeniho označil za polského padoucha. Badeni si u císaře vyžádal souhlas s vyzváním Wolfa na souboj. Ten se odehrál 25. září 1897. Badeni byl při něm raněn do pravé ruky. (https://cs.wikipedia.org/wiki/Karl_Hermann_Wolf)

a úředníky a třetí všechny ostatní řemeslníky a majitele domů a pozemků. Dělníci, kteří neplatili žádné přímé daně, volební právo neměli. Získali je až roku 1907. Chrastava měla 24členné městské zastupitelstvo, na každý volební sbor tak připadalo 8 mandátů. Docházelo k takovým pozoruhodným situacím, že např. v 1. volebním sboru dohromady jen 19 voličů mělo ustanovit 8 zastupitelů a 4 náhradníky. Členové městského zastupitelstva zvolili ze svého středu starostu a 6 radních. V průběhu let bylo zavedeno, že starostu vždy nominoval početně nejsilnější 3. volební sbor.

22. 7. 1904 zemřel starosta Josef Richter. V čele města stál od roku 1885. Úřední záležitosti poté vedl radní Josef Bergmeier, a to až do nových voleb v roce 1905, ze kterých vzešel - po odstoupení Wenzela Neumanna - jako nový starosta. Městskými radními se stali lékárník Karl Gahler, obchodník Franz Herschel, zlatník Wenzel Quaißer, zahradník Robert Meistner, obchodník Josef Scholz a varhanář Josef Riemer. Personál města tvořili sekretář (tajemník), policejní komisař, dva policisté, jeden ponocný a hajný pro správu obecního lesa.

Město roste a vzkvétá

Do roku 1905 spadá založení chrastavské barvírny a úpravny tkanin firmy Feigl a Widrich. Město dalo k dispozici stavební pozemek mezi Andělohorskou ulicí a břehem Nisy, aby zajistilo pracovní místa a zvýšilo příjmy z daní.

V roce 1906 se v Liberci v areálu nad přehradou konala hodně sledovaná "Německočeská výstava" (*Deutschböhmisches Ausstellung*, Sudetoněmecká výstava). Obzvláštní význam tato zemská přehlídka získala díky návštěvě 76letého císaře Františka Josefa I. Protože nebylo možné, aby všichni obyvatelé z širokého okolí přijeli do Liberce, bylo rozhodnuto, že se školy a spolky ze soudního okresu Chrastava mají rozestavit v ulicích ve Stráži nad Nisou. Tudy měl panovník projíždět ve svém kočáru, aby pak na nádvoří Zimmermannovy továrny pozdravil nastoupené starosty a delegace s vlajkami.

Anton Scholze, který se jako vlajkonoš tělocvičného spolku také účastnil tohoto slavnostního setkání, o tom vypráví následující historku:

Vedle vlajky spolku chrastavských válečných veteránů stál jako jeden z doprovodu Wilhelm Ewert, výrobce prádla z Novoveské ulice. Byl to přistěhovalý Prus a pyšnil se řadou válečných vyznamenání. Císař postupoval podél řady delegátů, pozdravil každou vlajku a došel také k chrastavským veteránům. Před Ewertem se zastavil a ukázal na jeden z jeho řádů: „Odkud to máte?“ Ewert: „Veličenstvo, v roce 1864 jsem bojoval za Rakousko ve Šlesvicku – Holštýnsku.“ – „A ten druhý?“ zeptal se císař. Na to Ewert: „V roce 1866 jsem bojoval v pruské armádě proti Rakousku.“ „A ten třetí?“ chtěl vědět císař. „V roce 1870/71 jsem jako Prus bojoval proti Francii.“ Pak letitý monarcha položil svoji pravačku na Ewertovo rameno a řekl: „Byl jste chrabrý voják!“ Poté zasalutoval, zvedaje ruku ke svému klobouku s pérem, a kráčel dále.

Tento zážitek starý Ewert později vyprávěl snad stokrát. Pro prostého muže, jako byl on, bylo něčím zcela výjimečným mluvit s císařem.

Během funkčního období starosty Bergmeiera byl zbudován železný *most přes Jeřici* mezi Velkou Kostelní ulicí a Schroffovým náměstím. Stavba ale nedopadla úplně podle přání, neboť nosníky zasahovaly příliš hluboko do řečiště.

O starostovi Bergmeierovi, který byl od přírody nadán vrozeným důvtipem, se traduje následující historka: U příležitosti šedesátého výročí vlády císaře Františka Josefa, 2. prosince 1908, obdržel Bergmeier zlatý Záslužný kříž s korunou. Při slavnostním předání okresním hejtmanem rytířem von Steffkem se starosta během slavnostní tabule uspořádané v hostinci

„Císařská koruna“ v Chrastavě usmál a řekl: „Ježíš nesl velký kříž, a já nyní nesu malý. Ježíš jej nesl nezaslouženě, stejně jako já ten svůj.“

Jednou si starosta stěžoval na jednoho libereckého okresního komisaře, protože jej nechal příliš dlouho čekat na vyřízení jisté záležitosti. Když starosta příště přijel do Liberce na okresní hejtmanství, přijal ho ten úředník velmi chladně: „Jak jsem se doslechl, stěžoval jste si na moji činnost!“ Bergmeier na to odvětil: „To Vás špatně informovali. Já jsem si nikdy nestěžoval na Vaši činnost; nicméně jednou na Vaši nečinnost.“ Tak Bergmeier zase jednou zachránil situaci svým humorem.

V roce 1908 město postavilo nový *okresní soud*, ve kterém sídlil i daňový úřad.

Nové volby v tomtéž roce nepřinesly žádnou změnu. V této době byly postaveny *Pollackovy činžovní domy* ve Vítkovské ulici, a taktéž první domy na Staré Vítkovské (dnes Sportovní) ulici. Tamější stavební pozemek patřil tesařskému mistru Leukertovi z Nové Vsi, který také stavbu realizoval.

Na základě rozhodnutí okresní správy z roku 1911 následovala stavba *chorobince*, dokončena byla v roce 1912.

Volební rok 1911 učinil hlavou města pekařského mistra a obchodníka Wenzela Neumanna. Čekal na něj velký úkol. *Zásobování pitnou vodou* již nepostačovalo pro rostoucí počet obyvatel. Navíc zdravotní úřady označily vedení z pramenné jímky na Farním příkopě (*Pfarrgraben*) ke kašně na náměstí za hygienicky neúnosné. Město tedy nechalo odborníky provést průzkum pramenišť v kopcích nad Andělskou Horou ve Vřesovém údolí (*Heidegraben*) a pod Panenskou Hůrkou v Hutním koutě (*Hüttengrund*). Tento průzkum prokázal, že při jímání odpovídajícího množství vody by zde město, stejně jako v té době ještě samostatná Dolní Chrastava, mohly pokrýt svoji spotřebu. Poté se do řešení zapojilo okresní hejtmanství s obchůzkami, měřením a biologickými posudky. Obě pramenné oblasti byly prohlášeny za zdravotně nezávadné, i když voda z Hutního koutu měla vysoký obsah železa. Nyní začala vlastní jednání s majitelem pozemků, hrabětem Clam – Gallasem. Byla zdoluhavá, ale nakonec přece jen vedla k dohodě za podmínky, že město bude platit panství Grabštejn ročně 1500 rakouských korun. Tento požadavek byl odůvodněn tím, že odběr vody zpomalí růst lesních porostů, což potvrdili též odborníci lesní hospodářství. Poté, co byla překonána tato první překážka, byla stavbou nového vodovodu pověřena firma Rumpel, Vídeň a Teplice. Vodojem na Ovčí hoře (*Galgenberg* – Šibeniční vrch) nad cestou do Andělské Hory získal dva propojené zásobníky pro Chrastavu a Dolní Chrastavu a byl položen tak vysoko, že bylo možné zajistit tlakové zásobování bez čerpací stanice. Protože vodovodní řad z Vřesového údolí vedl přes území Andělské Hory, požadovala tato obec jisté množství pitné vody. Po dlouhém dohadování byl smluvně potvrzen nárok na 0,5 vteřinového litru z jednoho stáčecího místa ležícího na andělohorské návsi. Podobnou dohodou byl uspokojen též požadavek obce Bílý Kostel pro část obce Závětrí (*Windgebreche*), protože se jí dotýkal přívod z Hutního koutu.

V souvislosti s výstavbou vodovodní sítě, pro kterou musely být tak jako tak rozkopány všechny ulice, se město pustilo také do výstavby kompletní *kanalizace*. Do té doby se odpadní voda prostě vylévala na ulici, aby pak odvodňovací strouhou spolu s dešťovou vodou stékala do nejbližší vodoteče. S tím se stalo aktuálním i *dláždění silnic*. Všechny tyto rozsáhlé práce probíhaly v průběhu let 1911 a 1912 a měly být dokončeny do konce července 1912. Tento termín byl stanoven kvůli konání župního sletu Německého tělocvičného spolku (*Deutscher Turnverein*) v Chrastavě a byl také dodržen.

Kanalizaci pokládala rovněž firma Rumpel, zatímco dlaždičské práce prováděla firma Basler & Söhne z Liberce. Liberecká, Žitavská a Frýdlantská ulice stejně jako všechny čtyři

strany náměstí a diagonála byly tehdy vydlážděny velkými kamennými kostkami. Byly též zřízeny chodníky z těžkých žulových desek. Stará dlažba z „kočičích hlav“ odstraněná z uvedených ulic byla při té příležitosti využita v Mlýnské, Siebeneicherově (Mostní), Schütkyho (Alšově), Schroffově (Družstevní) a Školní ulici, stejně jako v Malé a Velké Kostelní a na Schroffově náměstí s pokračováním až k mostu přes Vítkovský potok. Chrastava díky těmto rozsáhlým stavebním pracím teprve nyní získala zvláště ve svém centru pravý městský ráz, na což byli obyvatelé města také patřičně hrdí, stejně jako s vděčností přivítali bezproblémové zásobování pitnou vodou a odkanalizování.

To, čeho bylo městskou správou dosaženo během těchto dvou let, zvláště díky teprve před krátkou dobou zvolenému starostovi Neumannovi, může posoudit jen ten, kdo měl někdy co do činění se samosprávou obce. Na okraj budiž řečeno, že starosta vykonával úřad čestně (mimo svoje zaměstnání), a že to bylo opravdu považováno za velkou čest takový úřad zastávat. Jeho roční odměna tehdy činila 1000 korun, plat městského sekretáře byl 2000 korun. Další novinkou se ve stejném roce stalo zřízení *expozitory cejchovního úřadu*, který byl situován do přízemní přístavby radnice na Liberecké ulici. Do té doby si živnostníci museli své váhy, závaží a měřidla pravidelně nechat přeměřit na libereckém cejchovním úřadu. Tato cesta jim nyní byla po delším snažení města a živnostenských svazů ušetřena. Stejně prostory sloužily *městské policii* jako strážnice. Policie zde měla noční službu od 22 do 5 hodin.

V roce 1913 byl vzhled města dále zkrášlen a byla vylepšena uliční síť. Břeh *Jílového potoka* už měl v Loudátově (*Tonbachgasse*) a ve Střelecké (*Schützengasse*, Turpišově) ulici kamenné nábrežní zdi, a to až k domu čp. 233 nad Střelnicí. Odtud byl břeh pouze porostlý křovím. Nyní byl břeh opevněn žulovými kvádry až pod pekařství Gustava Schwertnera a potok byl současně zakryt silným železobetonovým stropem. Práce řídil chrastavský stavitel Emil Pietsch. Před Střelnicí tak vzniklo velké volné prostranství, na kterém se při různých slavnostech řadily místní spolky.

Také *soukromá stavební činnost* přispívala ke zkrášlování města, stejně jako k jeho rozšiřování. Další nové domy vyrůstaly v Liberecké, Vítkovské, Andělohorské a Lipové ulici, první také směrem nahoru na Střelecký vrch. Byl to důsledek silné industrializace a známka rostoucího blahobytu obyvatel, jejichž počet vzrostl na 3505. Zpětně se dá říci, že v těchto posledních mírových letech, jejichž náhlý konec tehdy nikdo netušil, bylo pro město a jeho obyvatele dosaženo významných zlepšení.

V Evropě pohasínají světla

*Lidství postavené před děl ústa ohnivá,
bubnů rachot, tmavých bojovníků čela,
kročeje mhou krve, černá ocel oznívá;
zoufalství, noc v mozcích truchlivých se rozestřela.*

Georg Trakl

Propuká 1. světová válka

Když zvony na chrastavské kostelní věži jako vždy oznamovaly přelom let 1913/14, ani v našem rodném městě ještě nikdo netušil, jaká pohroma v tomto novém roce nastane a že, jak to vyjádřil jeden anglický státník, v Evropě pohasnou světla.

V neděli 28. června 1914 padl v Sarajevu za oběť smrtelným výstřelům z pistole rakouský následnický pár. Je historicky prokázáno, že tento vražedný atentát připravilo sousední Srbsko. I když bylo Rakouským ultimátem popohnáno k odpovědnosti, zdráhalo se Srbsko přijmout adekvátní trest, protože mělo za sebou jako spojence silné Rusko. Poté, co Rakousko 28. července 1914 vyhlásilo Srbsku válku, následovala oboustranná řetězová reakce velmocí, které byly zavázány k vzájemné pomoci. Trojspolek (Německo, Rakousko, Itálie) a Trojdohoda (Francie, Anglie, Rusko) se postavily proti sobě, přičemž klíčovou pozici zaujalo Rusko. Poté, co si tamější strana nakloněná válce vynutila na carovi podpis pod rozkaz k mobilizaci, byly veškeré německé a anglické pokusy o zprostředkování odsouzeny ke krachu. Zatímco se ze svých spojeneckých povinností vymanila Itálie, která později dokonce přešla na stranu nepřítelů, na stranu Ústředních mocností se ještě přidaly Turecko a Bulharsko. Je známo, že v pozdějším průběhu války byly téměř všechny státy světa, a od roku 1917 i USA, zataženy do této světové války jako nepřátelé Německa a Rakouska.

I když se naše vlast v tomto čtyřletém zápolení naštěstí nestala dějištěm bojů, byly jeho nepřímé důsledky velmi citelné.

Začaly *mobilizací* 9. severočeského armádního sboru (se sídlem v Litoměřicích), která byla 26. července 1914 též na chrastavském náměstí vyhlášena bubnováním a přečtena městským policistou Antonem Simonem. Všichni vojáci ve výslužbě ve věku do 36 let museli narukovat ke svým oddílům. Druhého dne se jich stovky shromáždily na náměstí, aby pak vlakem ve dvě hodiny odjeli do Liberce. Jejich nálada byla optimistická a doufali, že do pouti budou zase doma. Většina záložníků z našeho okolí patřila k *94. pěchotnímu regimentu*, který byl okamžitě nasazen proti Srbsku, zatímco oba mladoboleslavské regimenty č. 10 (*Landwehr* – zeměbrana a *Landsturm*) odjely na ruskou frontu do Haliče.

Již v srpnu 1914 byli povoláni normálně na jaře k výcviku odvedení rekruti, a taktéž druhý kontingent záložníků do 42 let. Nešťastná dvoufrontová válka si vynucovala stále větší počet vojáků. I potraviny byly už od vypuknutí války pro obyvatele Rakouska na přiděl, nikoli však v Uhrách.

Na frontě u devadesátého čtvrtého

Protože mnoho Chrastaváků sloužilo v řadách 94. pěšího pluku, je zde popis jejich cesty plné hrdinství i velkých ztrát upřednostněn před dalšími válečnými událostmi. Regiment utrpěl v Srbsku mimořádně těžké ztráty. Již v zářijových dnech roku 1914 dorazily první zprávy o padlých. Tyto ztráty byly částečně zapříčiněny také nemoderním způsobem vedení války. Útočné akce naší pěchoty bez dostatečné dělostřelecké přípravy stály proti obratnému využití všech výhod vlastní země, proti partyzánské taktice bez ohledů k válečnými zajatcům i tváří v tvář rozhořčenému boji muže proti muži na srbské straně.

Po těchto bitvách se naši vojáci přesunuli do karpatských bojů plných obětí zimy 1914/15. Náš regiment se úspěšně podílel i na znovudobytí starého haličského hlavního města Lvov (*Lemberg*, 22. 6. 1915). V rámci rakouské ofenzivy se vojáci probíjávali dále směrem na východ Haliče, jednu chvíli sužováni žhnoucím sluncem, jindy zase lepkavou, deštěm rozmočenou jílovitou půdou, a po namáhavých pochodech se dostali k řece Bug. Po dočasné zákopové válce v červenci 1915, při které se celý regiment nakazil cholerou, se v srpnu opět pochodovalo na východ. 31. 8. 1915 položil i mnohý Chrastavák svůj život během ničivé útoku na pevně zbudované a houževnatě bráněné ruské pozice na Bílé hoře u obce Bialy Kamien. Na počátku září pluk překročil ruskou hranici a zaujal pozice u Ikvy, přítoku řeky Styr.

Říjen a listopad tam přinesl další a další boje s vysokými ztrátami, které byly nahrazovány z pochodových praporů. Také v zimě 1915/16 ještě probíhala poziční válka, až pak na začátku června 1916 velká ruská Brusilovova ofenziva vyvolala velice těžké obranné boje i protiútoky. 28. červenec 1916 byl černým dnem pro naše čtyřidevadesátníky. Po těžké dělostřelecké přípravě se Rusům podařil průlom. Od zleva navazující říšskoněmecké jednotky nepřítel odkryl pozice našeho regimentu. I když tento ruský průnik dosahoval hloubky jen asi 2-3 km, zbylo z původních 57 důstojníků a 2200 vojáků našeho pluku jen 15 důstojníků a okolo 400 mužů. Přesto se spolu s dalšími oddíly 29. pěší divize podařilo ruský útok zastavit.

Od srpna 1916 se situace na východní frontě trochu zklidnila. Náš regiment byl nasazen více na sever v bažinaté oblasti Rokytna a usadil se poblíž ruského ležení. Kruté zimy ledna 1917 způsobily vojákům, přebývajícím v zemních jámách a primitivních úkrytech, těžké omrzliny. Koncem září 1917 byl regiment 94 přemístěn na italskou frontu a účastnil se rakouské ofenzivy, která odrazila Italy přes Isonzo a Tagliamento zpátky až na Piavu. Tato 12. bitva na řece Isonzo přinesla nepopsatelné zhroucení italské fronty. Jen zásah Angličanů a Francouzů zabránil úplné katastrofě.

V červnu 1918 se Rakousko ještě pokusilo zahájit další útok na Piavě. Náš 94. regiment, který se spojil se 121. pěším plukem pod velením podplukovníka Tittelbacha (který ale byl z velké části také postaven ze čtyřidevadesátníků), opět udeřil, utrpěl ale těžké ztráty a byl postaven mimo frontu jako záloha, aby byl brzy nato opět nasazen do boje. Nyní se drtivě projevila protivníková materiální převaha. Novým druhem vojska, který se citelně zapojil do pozemních bojů, bylo letectvo. Situace ohledně stravování byla stále horší a složitější. „Menáž“ tvořily káva, polévka ze sušené zeleniny a málo chleba. Zánik monarchie se blížil. 16. října 1918 byla nařízena dovolená do Čech a na Moravu. Současně se také u jednotky začala šířit chřipka.

Říjen 1918 také přinesl nové útoky Italů, Francouzů a Angličanů proti těm úsekům fronty, které byly obsazeny uherskými jednotkami. Tady však sotva našly odpor. Maďarští honvédi se stáhli a drželi své pozice na Piavě jen díky zdecimovaným regimentům 94 a 121. Ojediněle se vzbouřily i české a jiné neněmecké jednotky c. k. armády.

30. října obdržely pluky 94 a 121 rozkaz k ústupu. 3. listopadu bylo na italské frontě dojednáno příměří, které však po vícekrát nebylo dodrženo. Zpáteční pochod našich oddílů kryl zadní voj pod velením podplukovníka Tittelbacha, díky jehož osobním zásahům naši muži mnohdy nepadli do italského zajetí. Ústup se uskutečnil uspořádaně. I Češi zůstali téměř bez výjimek u svých jednotek. V Kraňsku se konečně podařilo nastoupit do vlaku a v půli listopadu proběhlo v Podmoklech vyložení a rozpuštění obou těchto chrabrých sudetoněmeckých regimentů.

Hlad a nouze doma

Na podzim roku 1914 začaly odvody těch, kteří byli předtím shledáni nezpůsobilými vojenské služby. Později byli povoláni i starší vysloužilci do 50 let. Tak jak naše město stále více přicházelo o mužské obyvatele, tak je v jejich práci musely zastoupit ženy, staří lidé a děti. Textilní továrny z valné části vyráběly pro potřeby vojska. Rok 1916 přinesl dramatické zhoršení situace: vstup Itálie a Rumunska do války přinesl nová bojiště. 21. listopadu 1916 navždy zavřel oči neštěstím pronásledovaný císař František Josef I., poslední velký panovník staré Evropy. Sám mocí své osobnosti udržoval pohromadě rakousko – uherský mnohonárodní stát, i když už nebylo v jeho silách jej přebudovat. Především německé

obyvatelstvo naplnila jeho smrt stejně tak hlubokým a upřímným smutkem, jako obavami o budoucnost.

Ve stejném roce došlo k přeložení 94. regimentu z Turnova do Kecskemétu uprostřed Maďarska a tamního 44. pěšího regimentu do Liberce. Matky a manželky často odjížděly do Turnova, aby se s muži rozloučily, než se pochodové prapory vydají na frontu. To nyní nebylo možné.

Rok od roku se také zhoršovala celková situace se zásobováním. Městská správa každé 4 týdny vydávala potravinové lístky – s výjimkou zemědělců coby samozásobitelů. Úřad byl také zodpovědný za distribuci přidělových potravin pekařům, řezníkům a obchodníkům. I uhlí se vydávalo jen na základě soupisu zájemců. Od roku 1917 se už *potravinové lístky* téměř nevydávaly. Příděly na hlavu a obchodní marže prodejen byly tak nepatrné, že už žádné potraviny nevydávaly. To se dělo pouze na radnici. Také samozásobitelské příděly farmářům byly rok od roku kráceny. Ti za určité množství obilí dostávali stravovací lístky. Přebytky, které mohli dodávat, pak ale k zásobování obyvatel chlebem nestačily, takže se musela míchat dohromady ovesná, kukuřičná, ječmenná a fazolová mouka. V posledním hladovém roce, především v pověstné „řepné zimě“, se zásobování chlebem téměř úplně zhroutilo. Z tábora pro válečné zajatce v Hanychově se dokonce nosily slupky od brambor, sušily se a mlely – chléb byl ale téměř nepoživatelný.

Díky přísnému hospodaření a centrálním výdejnám v obcích však zůstala cena chleba až do konce války nízká. Neuvěřitelné ceny se platily jen za ty bochníky, které byly tu a tam propašovány z centrální části Čech.

Hospodaření s mlékem regulováno nebylo, proto nebylo ani možné u sedláků kontrolovat výrobu másla. Cena za 250 gramů másla stoupla z 1 až na 15 korun. Cena masa vyšplhala z 80 haléřů na 25 korun za kilogram. Lístky na cukr měly měsíčně garantovat přiděl 1 kg na osobu. Káva a podobné pochutiny pochopitelně z obchodů zmizely. Náhračka kávy se vyráběla z kořenů čekanky, žaludů a pražených obilných zrn, a používala se také při pečení. Bylo velkým uměním něco během svátků nabídnout návštěvě. Ovesné placičky, buchty ze žitného šrotu a dort z kávoviny byly považovány za laskominy. Hlad lidi brzy donutil, aby si jídlo obstarávali všemožnými způsoby. Za maso, máslo, chleba a mouku z centrálních Čech, kde o ně nebyla nouze, se platily stále vyšší ceny, nebo se směňovaly za cennosti. Mnoho podnikavých *šmelinářů* si tehdy přišlo na pěkné peníze. Z Uher, kde stále ještě nebylo zavedeno řízené hospodaření, se potraviny také snažili vozit vojáci příjíždějící na dovolenou. Každý vlak byl ale na hranici pečlivě prohledán a vše nalezené bylo zabaveno. Hromada zkonfiskovaných balíků sahala v každém vagóně až po střechu. Kromě toho se četníci po celé zemi také pouštěli do kontrol, aby zamezili *křečkování*. Téměř všichni městští obyvatelé přitom museli žebrot o jídlo v přilehlých vesnicích a po žních paběrkovat klasy. Zrna se mlela na kávovém mlýnku. Hrabivci byli nuceni se vyhýbat železnici a silnicím, používat tajné cesty a podnikat noční pochody, které navíc byly dost často zbytečné. Proslýchalo se, že prý „u Prušáků“ – v okolí Zhořelce – jsou na velkých statcích ještě k mání brambory. A tak se jednotlivci nebo malé skupinky vydávaly na tento dlouhý pochod, vraceli se vyčerpaní teprve za několik dní a byli šťastní, když sehnali batoh brambor nebo dokonce libru zrní. Ke cti obyvatel Slezska nutno říct, že nezneužívali nouze svých krajanů z druhé strany hranice a na jejich úkor se neobohacovali, nýbrž jim pomáhali, jak mohli, často dokonce zdarma.

Je třeba podotknout, že tyto namáhavé cesty musely být podniknuty v botách, které málokdy byly vyrobeny z kůže, spíše ze dřeva, plátna nebo podobných náhradních materiálů. Podobně nedostatkové bylo i oblečení. Kvalitní předválečné kousky

už byly obnošené, opotřebované a záplatované. Ty nejkvalitnější látky se samozřejmě musely dodávat pro armádní výstroj. Také naše místní textilní továrny se brzy přeorientovaly na zpracování hadrů, kopřivových vláken a jiných náhradních materiálů.

Zásobování palivy mělo také velké rezervy a každý si musel obstarat dřevo na vlastní pěst. Kuřáci měli obzvláště těžké období, neboť navzdory zavedeným přidělovým kuřáckým lístkům tabákové výrobky ani zdaleka nedostačovaly a byly nekvalitní. I když c.k. Distribuce tabáku (*Tabakregie*) měla státní monopol a v důsledku toho bylo přísně zakázáno jakékoli soukromé pěstování tabáku a produkce tabákových výrobků, tabákovým rostlinám se teď na zahrádkách dařilo.

Veškeré tyto projevy nedostatku a s tím spojené tělesná i duševní zátěž, která se nejsilněji dotýkala německy mluvících oblastí Rakouska, a v nich zase především měst, se ke konci války přenesly i na vojenské jednotky. Všude se začala šířit určitá únava z války. Ta byla využívána socialistickými silami. Mírové snahy mladého císaře Karla, stejně jako jeho plány na vnitřní reorganizaci Rakouska – Uherska, už nevedly k žádnému výsledku. Ani odstoupení Ruska po bolševické říjnové revoluci roku 1917 a brestlitevský mír z března 1918 nevedly k žádnému rozhodujícímu ulehčení, neboť rakouské jednotky už byly dávno oslabeny nejtěžšími krvavými ztrátami, německá vojska vykazovala projevy rozkladu a italská fronta vyžadovala nasazení stále větších útvarů.

Tak se nezadržitelně blížil tragický konec války a s ním i c. a k. monarchie. Strádáním a hladem zesláblí lidé byli navíc zasaženi těžkou *epidemií chřipky*. Začala v říjnu 1918 a protáhla se do roku 1919. Tato nemoc pochopitelně nejhůř řádila v průmyslových oblastech s velkou hustotou obyvatelstva a se špatným zásobováním potravinami. Mezi vyhublými sudetskými Němci si vyžádala obzvláště vysoké oběti. Liberec měl během kulminace této choroby denně 15 mrtvých. Na chřipku zemřelo hodně obyvatel i v Chrastavě. Přesný počet ale není znám. Statistici předpokládají, že celosvětově počet úmrtí na chřipku (21 milionů) nakonec přesáhl počet padlých na bojišti (8,5 milionu). Chrastava v letech 1914 – 18 oplakala 222 válečných obětí, jejichž jména jsou zvěčněna na pomníku u jižní strany kostela.

Mnoho Chrastavanů se ze zajetí vrátilo teprve zdlouho – někteří z Ruska až ve dvacátých letech.

Zánik monarchie a konec války v Chrastavě

Americký prezident Wilson vyhlásil svých proslulých 14 bodů jako základ mírové dohody již v lednu 1918. Mezi nimi bod 10 výslovně požadoval „svobodu autonomního vývoje národů Rakouska – Uherska“. Na národnostním kongresu v Římě v dubnu 1918 požadovali Češi, Slováci a Rumuni *právo na sebeurčení*. Výsledkem zahraniční politiky Masaryka a Beneše bylo uznání samostatného Československa. Když se v červnu 1918 nezdařila poslední velká ofenzíva na italské frontě, rozpustily se německé sbory c. k. vojska. Autonomie udělená císařem Karlem jeho národům 17. října 1918 přišla příliš pozdě. Maďarsko se zřeklo Rakouska. 20. října 1918 Wilson oznámil, že příměří bude možné vyhlásit až po rozpuštění monarchie. Již 21. října se ve Vídni sešlo *Národní shromáždění* německojazyčných oblastí Rakouska, neboť se doufalo, že Wilsonem vyhlášené právo na sebeurčení se bude vztahovat na všechny národy monarchie, tedy i na Němce. Toho dne bylo také poprvé použito výrazu „*Sudety*“ (*Sudetenland*). 27. října 1918 byly splněny všechny podmínky pro vyhlášení příměří, 28. října bylo v Praze vyhlášeno nezávislé Československo. 29. října následovalo odloučení Jihoslovanů (Stát Slovinců, Chorvatů a Srbů) a 30. října

založení *Německého Rakouska*. Německy hovořící oblasti Čech, Moravy a Slezska se prohlásily za součást tohoto nového státu.

3. listopadu bylo uzavřeno příměří, 11. listopadu se císař Karel vzdal koruny a opustil zemi. 12. listopadu vyhlásilo vídeňské Národní shromáždění připojení Německého Rakouska a s ním i Sudet k *Německé říši*. Zdálo se, jako by všechny oběti této války měly smysl, pokud pomohly znovuvybudovat jednotné Německo, o které se tak dlouho usilovalo. Nepočítalo se však s bezpříkladnou nespravedlností následných, nenávistí diktovaných mírových úmluv, jejichž obsah nemohly nikterak ovlivnit ani idealistické, ale realitě vzdálené myšlenkové pochody amerického prezidenta. Pod tlakem sílící *blokády* muselo vyhladovělé Německo podepsat versailleský mírový diktát, zatímco Rakousku byly vnuceny mírové podmínky ze St. Germain. Těmi byl zakázán název Německé Rakousko, stejně jako připojení k Německé říši. A musely být akceptovány další územní ztráty.

V Chrastavě během posledního válečného roku starosta Neumann povolal do městské rady dva zástupce sociálnědemokratického dělnictva: tajemníka odborové organizace Wolf-Schwerdtnera a vedoucího spotřebního družstva Scheffela. Oba dva se již spolupodíleli na stále obtížnějším zásobování obyvatel města. Byli také u toho, když se starosta na okresním hejtmanství přimlouval za zlepšení potravinových přidělů. Tento požadavek však zůstal bez významnější odezvy. Navrátilší se vojáci, stržení „listopadovým socialismem“, svolali do Střeleckého domu shromáždění navrátilců, na které pozvali starostu a městskou radu. Avšak pořadatelé nebyli ani tak vyhladovělí a frustrovaní frontoví vojáci, ale spíš týloví poddůstojníci, kterých se špatné zásobovací poměry příliš netýkaly. Starosta Neumann informoval o bezútěšné domácí situaci posledních dvou let a vylíčil, co všechno udělal, aby ochránil obyvatele před extrémním hladem. Když byl poté ostře napaden, oba sociálnědemokratičtí zástupci se ho statečně zastali, zatímco ostatní radní ho nechali ve štychu. Na druhý den dal roztrpčený starosta svůj úřad k dispozici. Řídil město s velkou vervou a čínorodostí téměř osm let.

Poté, co se ho městská správa marně pokoušela přemluvit, pověřila radního Roberta Meistnera, aby záležitosti města řídil do nových voleb.

Dvacet let národnostního boje

*Proto se domáháme a žádáme
dnes, jakož i včera:
Stejné právo jako občané státu,
nejen před zákonem,
nýbrž i v každodenní skutečnosti.
Z Charty německých vyhnanců*

Právo na sebeurčení pro Němce neplatí

Příslušnost Sudet a tím i našeho rodného města Chrastavy k *Československé republice* v letech 1918 – 1938 je dnes světovou veřejností, jakož i mezi Němci, přijímána za tak samozřejmou, že se jeví jako nutné, podrobněji také na tomto místě vylíčit do značné míry neznámé historické události let 1918/19.

Založení ČSR vycházelo ze šikovné zahraniční propagandy, díky níž byla světová veřejnost mystifikována ohledně skutečných poměrů v tomto prostoru.

Předstírala se vůle vytvořit stát na základě humanistických ideálů. Razil se pojem „československého národa“, který měl zastírat, že 6 milionů Čechů usiluje o nadvládu nad 8 miliony příslušníků ostatních národnostních skupin (Slováků, Němců, Maďarů, Ukrajinců, Poláků).

Odvolávali se na *právo na sebeurčení*, museli se ale přitom státního území nejdříve zmocnit za pomoci ozbrojené síly proti vůli německého a maďarského obyvatelstva. Z tohoto pohledu jsou roky 1918 – 1938 – 1948 ve svých důsledcích úzce propojeny.

28. října 1918 převzal západními mocnostmi uznaný *Národní výbor* v Praze vládní moc. Tento den následně začala ČSR oslavovat jako den vzniku a státní svátek. Toto československé založení státu se podle mezinárodního práva opíralo o prohlášení amerického prezidenta o právu na sebeurčení a mělo zahrnovat pouze *Čechy a Slováky* obývaný prostor. Přesto byl již od počátku zřejmý český požadavek na historické země *Čechy, Moravu a Slezsko* spolu s jejich *německy* obývanými územími.

Němečtí poslanci z těchto území ale 4. listopadu 1918 vyhlásili „*Německé Čechy*“ (*Deutschböhmen*) a „*Sudety*“ (= tehdy oblasti Moravsky a Slezska) za součást Německého Rakouska.

Sídlem zemské vlády Německých Čech byl zprvu Liberec, později Teplice. Zemským hejtmanem Německých Čech byl člen politické strany národoveckých Němců Dr. Rudolf Lodgman von Auen, jeho zástupcem byl sociální demokrat Josef Seliger.

Jelikož rakouské Národní shromáždění pod vedením sociálnědemokratického předsedy vlády Rennera 12. listopadu 1918 rozhodlo o sjednocení zbytkového státu Německé Rakousko s „Německou říší“, staly se „Německé Čechy“ a „Sudety“ právně součástí Německa.

Češi tak museli postupovat *vojensky*, aby státní území, o které usilovali, dostali do svých rukou. Během prosince 1918 obsadili nejdůležitější německá města. 24. prosince napochodovalo do Chrastavy 15 českých vojáků. 2. ledna 1919 byli vystřídáni oddíly 11. československého střeleckého pluku. Protesty německé zemské vlády zůstaly světem nevyslyšeny. Odpor za pomoci ozbrojené síly byl jen ojedinělý, např. v Mostě, na Šumavě a jižní Moravě, a brzy podlehl přesile. Německé obyvatelstvo bylo kvůli hladu a bídě válkou unaveno, rozpadem rakouského státního zřízení zmateno, sváděno vzletnými frázemi vítězných mocností k důvěře v lidská práva a v právo na sebeurčení, a v neposlední řadě také nebylo na vojenský odpor v žádném případě připraveno.

Teprve po *obsazení* německojazyčných oblastí k tomu československá vláda získala souhlas spojenců, a obdržela jej od Francie, Itálie a Anglie, nikoliv však od USA. Proti anektování těchto území tehdy vznesli námitky britský ministr zahraničí, jihoafrický generál Smuts a profesor Coolidge z americké delegace.

Každopádně *mírová konference* se těmito otázkami zabývala. Dr. Lodgman byl sám členem rakouské delegace v St. Germain a hájil právo na sebeurčení také pro německou národnostní skupinu bývalé monarchie. Avšak brzy se ukázalo, že nový pojem *sebeurčení* je velmi mlhavý a jeho uplatnění zcela subjektivní. Český delegát Dr. Edvard Beneš to rychle pochopil a snažil se uklidnit světové mocnosti; to se mu podařilo o to snadněji, když se jednalo o práva poražených Němců, protože nikdo nepocítoval žádnou zvláštní chuť se o ně zasazovat. S nesprávnými statistickými údaji spolu s příslibem daným v memorandu č.3, že se z ČSR vytvoří něco podobného, jako je Švýcarsko, dosáhl toho, že byla německá území na jaře roku 1919 s konečnou platností přiznána Československu.

4. března 1919 statisíce sudetských Němců bez ohledu na stranickost beze zbraně a disciplinovaně demonstrovaly ve všech okresních městech za své právo na sebeurčení. České vojsko do davů střílelo. Tomuto teroru padlo za oběť 54 mrtvých a mnoho raněných.

I přes tento násilný akt se Němci zúčastnili *komunálních voleb*, jelikož jejich prostřednictvím mohla být prokázána skutečná existence uzavřených německých sídelních území, navzdory opačným českým tvrzením. Musela také zůstat zajištěna samospráva obcí. Mírová konference sice ČSR vyzvala, aby podepsala dohodu s menšinami, ale postoj klíčových českých politiků byl již od samého počátku jednoznačný. Na sociálního demokrata Seligera, který chtěl ještě před obsazením sudetských území v Praze jednat, křičel Rašín: „Se vzbouřenci nevyjednáváme!“ Rovněž i ten, který byl v západních zemích tak často veleben coby příkladný demokrat, první prezident Masaryk, se ukázal jako skutečně intolerantní. Dne 23. 12. 1918 označil Němce za „koloniální národ“. V novoročním poselství roku 1919 prohlásil, že právo na sebeurčení má své hranice, a v jednom rozhovoru pro pařížský deník „Le Matin“ z 10. 1. 1919 se vyjádřil o „cizincích v zemi“, pro které by se měl nalézt nějaký „modus vivendi“.

V roce 1920 vyhlášená *Ústava* tento nacionalistický postoj českých vládních kruhů potvrdila. Byla vypracována a přijata bez účasti zástupců národnostních menšin, a jako jediná v nově vytvořených evropských státech nevzešla ze svobodného plebiscitu. Neřídila se také podle principů předložených v Paříži Benešem a byla směřována do tvrdého centralismu, proti kterému se právě Češi v Habsburské monarchii tak urputně bránili.

Také *Slovákům*, kteří se svými 4 miliony představovali o něco větší podíl obyvatelstva než 3,5 milionu Němců, byla upřena samospráva přiznaná *Pittsburskou dohodou*. Německé občanské strany, jakož i sociální demokraté, se proti této diskriminaci bránily marně. V memorandu Německé sociálnědemokratické strany z 21. 5. 1923 adresovaném Internacionále byla Česká sociálnědemokratická strana za tolerování vši té nespravedlnosti pranýřována.

Jako při každém zobecňování by bylo nesprávné svalovat vinu na celý český národ – mnohde, zvláště pak mezi intelektuální elitou tohoto národa, se objevovaly hlasy, které se snažily o narovnání, o soužití s Němci na spravedlivém základě. Bohužel se jim nepodařilo získat rozhodující vliv. A tak „první republika“ nakonec roku 1938 sklídila bouři, protože roku 1918 zasela vítr.

Noví páni – nové zákony

Nová provizorní vláda v Praze vypsala *parlamentní volby*. Zde se již projevil český přístup k demokracii. Zatímco ve volebním obvodu Česká Lípa – Liberec na 120 000 voličů připadal jeden poslanecký mandát, v obvodě „Velká Praha“ jich bylo zapotřebí jen 80 000.

Nový zákon o *komunálních volbách*⁶⁶ zavedl všeobecné a přímé volby s aktivním volebním právem ve věku od 24 let, a s pasivním právem od 30 let, a stanovil volební povinnost ze zákona. Za těchto změněných podmínek byly také v Chrastavě vypsány první komunální volby na jaře 1919. Musely přirozeně vést ke zcela jiným výsledkům než ve starém Rakousku. Volilo se 30 městských zastupitelů. Kromě německých a českých sociálních demokratů kandidovala Německá volební pospolitost (*Deutsche Wahlgemeinschaft*), ve které se spojili ostatní němečtí kandidáti. Představovala 10 zástupců, kteří byli spolu se 17 německými a 3 českými sociálními demokraty zvoleni do městského zastupitelstva. Nejsilnější strana měla nárok na post starosty (klempířský mistr *Wenzel Friedrich* – německý sociální demokrat). Jeho dvěma zástupci se stali Robert Meistner, zahradnický mistr, a Heinrich Scholze, kovářský mistr. Nový volební zákon dále určil, že na každé tři zastupitele připadne

⁶⁶ Zákon č. 75/1919 Sb. (Zákon ze dne 31. ledna 1919, kterým vydává se řád volení v obcích republiky Československé; pozn. SPHMCH)

jeden *městský radní*. Tyto pozice získali čtyři němečtí sociální demokraté, dva zástupci Německé volební pospolitosti a jedno místo připadlo české sociální demokracii.

Byla vytvořena předepsaná oddělení *městské správy*: finanční, stavební, policejní, právní, a zdravotní oddělení, oddělení polního a lesního hospodářství, sociální péče a správa vodovodu. Každé z těchto oddělení mělo 10 členů z řad zastupitelů města a dalších zvolených zástupců jednotlivých stran. Předsedou každého oddělení byl člen rady města, který měl za úkol informovat o rozhodnutích svého resortu na schůzích zastupitelstva a předkládat příslušné návrhy.

Kromě toho ještě zákon stanovil zřízení finanční komise⁶⁷, skládající se ze 7 zastupitelů, 7 členů navržených jednotlivými stranami okresnímu (dohledacímu) úřadu, a předsedy jmenovaného tímto úřadem. Tento orgán rozhodoval o finančních usneseních zastupitelstva města, o rozpočtu, o zvyšování obecních daní, a o zavedení jiných obecních odvodů nebo poplatků.

Vyjma dvou osob se nyní na radnici nastěhovali noví lidé, kteří se ale ve svých úkolech rychle zapracovali. Těžkosti byly zpočátku v *občanské menšině*, která si jen těžko zvykala na to, že musí akceptovat rozhodnutí sociálnědemokratické většiny. To vedlo roku 1920 k tomu, že tři radní za Německou volební pospolitost položili svůj mandát. Tři starostové, všichni provozující svou živnost, spolu i přes rozdílné politické názory dobře spolupracovali. Každé pondělí dopoledne se setkávali na radnici na poradách, a také spolu po večerech rádi sedávali u karetní hry.

Veškerý *majetek* císařského domu a rakouského státu (držba půdy, veřejné budovy, železnice, kasárna, další vojenská zařízení atd.) přešel samozřejmě do vlastnictví nového státu. Naproti tomu stát odmítl splácet dosud neuhrazené platby z *válečných dodávek*. S ohledem na hospodářskou strukturu starého Rakouska připadala největší část průmyslových válečných zakázek na sudetoněmecké hospodářství, u nás na *textilní průmysl*. Toto opatření tak dopadlo hlavně na Němce. Soukromé odhady vyčíslily rakouský státní dluh vůči sudetoněmeckému průmyslu na 4,5 miliardy „mírových korun“⁶⁸.

Přesto, po překonání prvotních zmatků a úpadku, byla situace chrastavských *průmyslových závodů* se zakázkami brzy opět dobrá. Větší část chrastavského obyvatelstva tvořili *tovární dělníci*. Rostoucí radikalizace v socialistickém táboře vedla k *vyhlášení stávk*y ve velké Klingerově továrně v Dolní Chrastavě, trvající od května 1922 do listopadu 1923. Bezprostředním podnětem k tomuto nerozumnému odborářskému boji nebyly ani tak snahy o navýšení mzdy, nýbrž zamýšlené zavedení třetí pracovní směny. Kromě firmy Klinger to bezprostředně poškozovalo dotčené rodiny dělníků, nepřímo pak i město jako příjemce živnostenských daní a jeho celkový hospodářský život.

Spolu se všeobecným zhoršením situace od roku 1929, po stržení Pollackovy továrny v roce 1930, s postupným skomíráním průmyslu a s nárůstem počtu nezaměstnaných se ztrácel někdejší blahobyt města. Velmi nepříznivě se zde také projevilo drastické omezení obecní samosprávy ve finanční oblasti prostřednictvím československého státu. V Rakousku byly státní daně z příjmů, jakož i pozemkové a činžovní daně, předepisovány a vybírány příslušným finančním úřadem. Ostatní poplatky, připadající obcím a okresům, si tyto mohly vybírat samy a hradit tak své výdaje. V Československé republice veškeré daně a poplatky určovaly a vybíraly státní berní úřady. Obce pak dostávaly měsíční příspěvky stanovené

⁶⁷ Zákon č. 76/1919 Sb. (Zákon ze dne 7. února 1919, kterým se mění a doplňují některá ustanovení dosavadních obecních zřízení a městských statutů v Československé republice; pozn. SPHMCH)

⁶⁸ Neoficiální označení starorakouské měny před inflací, před zavedením šilinku (pozn. SPHMCH)

určitým klíčem. Tímto způsobem byla státu umožněna přímá kontrola obecních příjmů. Protože z důvodu hospodářské krize rapidně klesl výběr daní z příjmů, byl zřízen státní vyrovnávací fond, na který se obce mohly obracet. Příspěvky z tohoto fondu byly ale závislé na všelijakých nově zaváděných poplatcích. Jejich skutečný výnos se často stěží vyrovnal zvýšeným nákladům na související administrativu. Při jejich schvalování se v obecním zastupitelstvu vždy odehrávaly tvrdé boje. Jejich zavedení však bylo při kontrole rozpočtů vyžadováno dohlédacím úřadem, který také škrtal veškeré položky, které se nejevily jako nezbytné. Pravidelně také bývaly vyškrtнутy výdaje na podporu nezaměstnaných navržené komunisty.

Český kapitál na vzestupu

Na podzim roku 1920 se město nacházelo v tíživé finanční situaci. Zatímco obce Horní a Dolní Chrastava své závazky z výstavby škol z let 1880 a 1897 v plné výši uhradily, město Chrastava ještě oba školní úvěry splácelo. Stejně tak byly ještě otevřené dluhy za povodňové škody z roku 1897 a za vydláždění ulic z roku 1912. Při splatnosti 50 let způsobovaly tyto úvěry po celou dobu velmi značné výdaje na úroky. Roční rozpočty z let 1905 – 1920 pokaždé počítaly s nepokrytou částkou. Ta mohla být dle tehdejšího práva vyrovnána poskytnutím daru od Chrastavské spořitelny. Do rezervního fondu musela ze svého čistého zisku odvést jen tolik, aby jeho výše odpovídala nejméně 5 % stavu vkladů. Zbytek mohl být použit pro obecně prospěšné účely. Nový zákon však toto zakazoval. Současně musely být všechny komunální úvěry zkráceny na délku splatnosti 20 let, což způsobilo navýšení splátek. Aby bylo možno sestavit vyrovnaný finanční rozpočet, bylo nevyhnutelné zvýšit sazby poplatků a daní. Tato opatření postihla hlavně živnostníky, kterým nyní byla sazba *živnostenské* daně, nezměněná od 18. století, navýšena z 65 % na 75 %.

Další nová zákonná ustanovení postihla celé obyvatelstvo. Byla provedena *výměna rakouské koruny* na českou. Z označení Kr. se stala Kč. Bankovky v oběhu musely být opatřeny kolkem, což současně znamenalo snížení hodnoty v poměru 1:100. Bankovky bez razítka byly bezcenné. Kolkování probíhalo ve spořitelnách, kterým se také musel nahlásit veškerý majetek. Polovina nominální hodnoty starých rakouských bankovek byla z oběhu stažena, prohlášena za nucenou půjčku, a tyto prostředky mohly být použity jen k úhradě nově zavedené *majetkové daně*.

Z válečných půjček byly částečně odškodněny jen obnosy do 25 000 Kr., a to v podobě vydání tzv. náhradních papírů (státní stavební losy), všechno ostatní propadlo bez náhrady. Toto vedlo nejen ke znehodnocení majetku v držení sudetoněmeckého lidu, nýbrž také ke zničení tisíců existencí; vždyť z 8 miliard Kr. patřících sudetským Němcům bylo 89 % odepsáno.

Český deník „Tribuna“ 17. 5. 1922 napsal: „Je zajímavé, že jeden ředitel banky (myšlen je Dr. Preis ze Živnostenské banky) chtěl v anulování válečné půjčky najít recept, jak počestit německý průmysl. Řekl: Německý průmysl neproplacení válečných půjček nevydrží, a skrze české banky bude nejsnáze počestěn“.

Rozhodující úder proti německým *peněžním ústavům* a velkým podnikům vedl ministr financí Rašín tím, že v roce 1919 zakázal vzájemné převádění *aktiv* mezi zbývajícími částmi bývalé monarchie a Československem. Banky blízké vládě o těchto plánovaných opatřeních věděly, a tak se platebními prostředky zásobily. Německé finanční instituce, filiálky vídeňských velkých bank, jakož i průmyslové a obchodní firmy, které měly významná aktiva u Poštovní spořitelny ve Vídni a u jiných rakouských bank, ztratily nyní možnost se svými vlastními peněžními prostředky disponovat. Očekávaným důsledkem bylo, že si musely brát úvěry

u českých peněžních ústavů, zvláště u Živnostenské banky. Ty byly většinou poskytovány jen za podmínky majetkové spoluúčasti.

Stranický boj o křesla na radnici

Komunální volby v roce 1919 už ukázaly potlačení občanských stran a silný nástup *levicové politiky*. Lze to přičíst na jedné straně zavedení všeobecného rovného volebního práva, na straně druhé politickému vývoji po rozpadu monarchie. Za to, že sociální demokraté tehdy téměř ve všech německých obcích získali většinu, vděčí ale také jejich tehdejší obhajobě práva na sebeurčení. Byla to také jejich strana, která 4. března 1919 vyzývala ke generální stávce a k demonstracím, když byla sudetským Němcům znemožněna účast na rakouských volbách do Národní rady.

Posun doleva pokračoval i nadále a při komunálních volbách v roce 1923 velmi posílila *Komunistická strana*. Tato radikalizace se odehrála na úkor sociálních demokratů.

V následujících volebních letech se mandáty městského zastupitelstva rozdělily následovně:

	1923	1925	1929
Německá volební pospolitost	15	—	—
Komunistická strana	13	8	8
Čeští sociální demokraté	2	2	2
Němečtí sociální demokraté	—	5	5
Německá národní strana	—	7	5
Německá živnostenská strana	—	4	4
Německá křesťanskosociální strana	—	2	3
Německá demokratická svobodomyšlná strana	—	1	2
(Německý) svaz zemědělců	—	1	1
Počet zastupitelů	30	30	30

Byli zvoleni tito starostové:

	1923	1925	1929
Starosta	Eduard Hoffmann (Německá volební pospolitost)	Eduard Hoffmann (Německá národní strana)	Anton Scholze (Německá živnostenská strana)
1. zástupce	Wenzel Friedrich (Komunisté)	Anton Scholze (Německá živnostenská strana)	Heinrich Scholze (Němečtí sociální demokraté)
2. zástupce	Anton Scholze (Německá volební pospolitost)	Reinhold Pfohl (Komunisté)	Josef Fäustel (Komunisté)

A přesto výstavba

V průběhu výstavby státní silnice Liberec – Jablonné v Podještědí měl být v roce 1921 dřevěný *most přes Jeřici* (tzv. Bílokostelecký most) nahrazen mostem železným. Městská rada při té příležitosti navrhla posun mostu dolů po proudu řeky, aby se zlepšilo nepřehledné zaústění do Žitavské ulice, což bylo ale zemským úřadem odmítnuto. Ačkoliv se ve výběrovém řízení o zakázku ucházely také německé stavební firmy z bližšího okolí, stavěla most jedna pražská firma díky nejnižší nabídce, a s sebou si přivedla také české stavební

dělníky. Dodatečné podstatné navýšení nákladů stavby bylo zemským úřadem uznáno – praxe, která – jak se později ukázalo – u německých firem uplatňována nebyla.

Na nátlak pražské školní správy musela být již roku 1919 zřízena v Chrastavě *česká škola*. Dvě třídy se podařilo provizorně umístit v chudobinci ve Vítkovské ulici po jeho přestavbě. Roku 1922 byla zahájena jednání o stavbě nové školy, pro kterou mělo město poskytnout výhodně umístěnou stavební parcelu. V úvahu přicházel pozemek v Soudní ulici, který zčásti patřil řeznickému mistru Langhammerovi a zčásti staviteli Pietschovi. Langhammer jako náhradu za přenechání části jeho zahrady dostal čtyřikrát větší pozemek na takzvané Panské louce⁶⁹ (*Hofewiese*) u nové Vítkovské ulice, zatímco Pietsch si stanovil podmínku, že bude stavbu realizovat. Zadání stavby však proběhlo prostřednictvím státu a zakázka byla opět přidělena české firmě. Anton Scholze jako zástupce rady města při přípravných jednáních požadoval přístavbu tělocvičny, aby se předešlo předvídatelným potížím kvůli společnému využívání stávajících tělocvičen. Ačkoliv český stát u těchto takzvaných menšinových škol postupoval velmi velkoryse, toto bylo odmítnuto. Okresní školní úřad pak nařídil společné užívání tělocvičny v dívčí škole, kterou již také po desítky let využíval Německý tělocvičný spolek. Jedním z mnoha nacionalistických popíchnutí proti německví bylo, když si český učitel prosadil odstranění obrazu ve válce padlého turnera (cvičence) ze sálu. Po pozdějším založení místní organizace českého Sokola cvičili sokolové v tělocvičně chlapecké školy.

Bývalý *dobytkčí trh* po skončení války sloužil k uložení materiálu vybagrovaného z řečiště Jeřice. V roce 1923 byl zplanýrován a upraven do podoby malého parku. Nově rozestavěné lavičky brzy vytvořily oblíbené místo oddychu pro starší obyvatele, zatímco děti se bavily na pískovišti. Dříve „dobyčák“ (*Viehmort*) sloužil jako místo pro houpačky a kolotoče, což zde od nynějška bylo zakázáno, stejně jako silniční provoz. Nový parčík byl pojmenován jako „*Führichovo náměstí*“ (*Führich - Platz*) podle rodného domu známého malíře, který stojí hned vedle.

Začátkem dvacátých let byl průmysl ještě dobrým zaměstnavatelem a na okraji města vznikaly další *obytné budovy*, jako u Vítkovské a Andělohorské ulice, pod vodárnou, na Střeleckém vrchu, a nad domy postavenými pro mistry z továrny Cichorius. V roce 1925 postavilo město na vlastním pozemku u staré Vítkovské ulice za cvičištěm (hřištěm) 5 domků, každý pro 2 rodiny a po 110 000 Kč. V roce 1926 postavil stát v prodloužené Lipové ulici obytnou budovu pro české státní zaměstnance. Kromě těchto veřejných stavebních projektů panoval ve všech částech města také čilý soukromý stavební ruch. Mnoho zaměstnanců a dělníků si přišlo k vlastním domům.

Do roku 1925 spadá vybudování *válečného pomníku* na památku padlým z 1. světové války. Zatímco dělnické strany navrhovaly vysázet hrdinům pod vodárnou na Šibeničním vrchu dubový háj, občanské strany přišly s plánem výstavby pomníku a vznikl tak umělecky hodnotný památník v nově zřízeném parčíku u jižní strany kostela. Potřebné prostředky zajistila finanční sbírka.

Dosud jen vyštěrkovaná *Nádražní ulice* byla příjezdovou cestou k železniční stanici pro všechny okolní obce. Komise pro správní okres Chrastava na základě žádosti vyjádřila připravenost tuto ulici vydláždít, pokud město uhradí obrubníky k chodníkům na obou stranách silnice. Kromě toho měl být přeložen pod pekárnu Gustava Schwertnera otevřený

⁶⁹ Louka nad starým koupalištěm dříve náležející k panskému dvoru, který ležel na Bílokostecké ulici (pozn. SPHMCH)

volně tekoucí a u zahradnictví Storm do Jeřice zaústěný *Jílový potok*. Po dlouhých vyjednáváních s vlastníky pozemků a po následném vodoprávním řízení bylo možno Jílový potok v roce 1926 zaústit do Jeřice nad jezem u továrny König. Původní staré řečiště bylo zatrubněno, do tohoto kanálu byly napojeny přípojky z přilehlých domů a boční cesta z Nádražní ulice klávce přes Jeřici (*Görsbachsteg*) mohla být rozšířena. Také bylo nutné vykoupit pozemky pro chodníky po obou stranách Nádražní ulice. Vozovka byla vydlážděna malými žulovými kostkami a stala se nejlepší ulicí ve městě.

Válečný pomník 1918

V městských *parcích* mezi kostelem a chlapeckou školou a u válečného pomníku, dále pak u Hřbitovní ulice, u Kloboučnickovy lípy, u staré Vítkovské ulice, a u Andělohorské Kostelní cesty byly v roce 1926 postaveny lavičky k odpočinku. Stejně tak dostalo lavičky a květinové záhonky Jahnovo náměstíčko (*Jahnplatz*) u Nádražní ulice, a to se také otevřelo po odstranění stávajícího živého plotu. V roce 1928 byla dlážděnými rigoly k odvádění vody opatřena široká cesta, vedoucí nahoru ke kostelu pod střechou z listoví ohromných starých lip, a pak byla pokryta slínem a pískem z Nisy. Tato směs utvořila vrstvu podobnou betonu, která se projevila jako nesmírně trvanlivá.

V roce 1924 získal Německý tělocvičný spolek velký *sportovní areál* na staré Vítkovské ulici. Po téměř desetileté přestavbě tohoto místa péčí členů spolku, po získání protilehlého svahu pro stavbu diváckých teras (1928), po regulaci Vítkovského potoka (1931) a po stavbě letní tělocvičny (1932) tento tělovýchovný a sportovní areál v roce 1936 při 30. mužské župní tělocvičné slavnosti (*Männnergauturnfest*) splňoval ty nejpřísnější požadavky.

Dosavadní *koupací rybník* u staré Vítkovské ulice již také neodpovídal požadavkům doby. Byl velmi vzdálen, ležel ve stínu, a jeho břehy začaly prosakovat. Pro nové koupaliště přicházely v úvahu tři místa: takzvaný Krauseho rybník (*Krause – Teich*) nad továrnou na záclony Möller, jeden pozemek v Horní Chrastavě u Tandlerova (Chrastavského, Selského) potoka, a tovární rybník bývalé tkalcovny Pollack, která k němu také ještě držela svá vodní práva. Tento posledně jmenovaný se nacházel u staré Vítkovské ulice, několik metrů nad korytem Vítkovského potoka, na jedné straně obklopen stromovím, na straně druhé s velkou loukou. Dostatečný přítok a téměř celodenní sluneční osvit nechaly volbu nakonec padnout na tento pozemek.

V roce 1934 mohla být uzavřena kupní smlouva s firmou Pollack z Vídně. Vypracování projektu zajistil Ing. Josef Goth (Česká Lípa) a spojil jej s druhým úsekem regulace Vítkovského potoka. Náklady na koupaliště představovaly 500 000 Kč a na úpravu potoka 82 000 Kč. Město si sice muselo vzít nový úvěr, na druhou stranu mohlo při stavbě najít práci mnoho nezaměstnaných. Bylo třeba, aby se starosta několikrát vydal do Prahy, než ministerstvo sociální péče převzalo výplatu mezd na zemní práce pro koupaliště, a než Zemská správa uhradila náklady na *regulaci potoka* a schválila rozpočet.

V roce 1935 práce začaly. Bylo zapotřebí vybudovat nový jez na *Vítkovském potoce* a betonové zabezpečení břehu s čerpacími místy k odběru vody pro zahrady vlastníků sousedních pozemků. Levý břeh potoka podél koupaliště dostal 1,5 metru vysokou zeď. Na náspu našly své místo sprchy, kabinky a převlékárny. K vybagrování a utěsnění dna vůči korytu potoka byl ještě povolán stavitel rybníků Thomas z Budyšína. Koupací rybník jako takový byl ve své přední části založen jako čtyřúhelník a na třech stranách lemován silnými betonovými zdmi. Zde se nacházely čtyři závodní plavecké dráhy v délce 50 metrů, a nad 4 metry hlubokým bazénem pro plavce se tyčila věž se skokanskými prkny ve třech různých výškách. Zadní část koupaliště naproti sportovišti se uzavírala do oválné podoby a měla zkosené břehy, vydlážděné přírodním kamenem. Zde se nacházela část pro neplavce, chráněná laťovým plotem, lávkou a břevny, obklopená velkou loukou ke slunění. Následně byla přistavěna také malá restaurace, v prostoru u vstupu a pokladny. Nakonec se ukázalo, že pro její vybavení, jakož i pro postavení laviček u rekreační louky, již v rozpočtu nejsou k dispozici žádné finanční prostředky. Oba starostové, páni Scholzové, šli dobrým příkladem, a každý zaplatil jednu z laviček. Brzy je následovaly spolky i další jednotlivci. Jména dárců prozrazovaly mosazné tabulky na stolech, židlích a lavičkách. O jedné krásné letní neděli se pak za zvuku městské kapely konalo slavnostní otevření nového areálu. Ve spojení s velkým sportovištěm DTV (Německého tělocvičného spolku), ke kterému v roce 1932 přibýlo ještě sportoviště Dělnického tělocvičného spolku, měla nyní Chrastava příkladné sportovní zázemí.

První stavební záměr, kterým se zabývalo roku 1929 nově zvolené zastupitelstvo města pod vedením starosty Antona Scholze, bylo zakrytí Jílového potoka ve Střelecké (dnes Turpišově) ulici. Zpracování projektu i stavební dozor zajistil chrastavský inženýr Otto Stolle, provedení stavby firma Wallerstein z Liberce, která předložila nejlevnější nabídku.

Při zahájení stavby musela být voda z potoka čerpána. Nakonec však elektrická čerpací stanice, postavená u hostince „U Švýcarska“ (*Zur Schweiz*), nemusela být skoro vůbec použita, a to poté, co u můstku přes Jílový potok v Luční ulici byly objeveny zazděné U-nosníky, takže bylo možné pomocí zasunutých prken vodu vzdout a odvést do kanálu pod Libereckou ulicí. Toto zařízení bylo dříve zamýšleno k proplachování kanalizace, avšak zřejmě upadlo v zapomnění.

Rozšířené koryto potoka dostalo nyní dno a strop ze železobetonu a zdi ze žulových kvádrů. Při závěrečném projednání mohla být se stavební firmou ještě dohodnuta sleva ve výši 16 000 Kč, protože za odvoz materiálu vyúčtovala vyšší částku. Díky zakrytí Jílového potoka směrem dolů od náměstí se vzhled města výrazně zkrášlil, a díky rozšíření *Střelecké ulice* byl umožněn příjezd ke spořitelně. Pro průjezd automobilů však tato ulice zůstala uzavřena, a představovala nejkratší spojení z Nádražní ulice na náměstí pro pěší a cyklisty.

V roce 1930 stavební mistr Otto Richter na zakázku města místo původního dřevěného mostu přes Vítkovský potok od Vítkovské ulice ke staré Vítkovské (dnes Sportovní) ulici vybuvoval nový most z betonu.

Roku 1931 Okresní správní komise nahradila také chatrný most přes Vítkovský potok mezi Neumannovým obchodem s potravinami a textilní fabrikou firmy Priller (Jäger) novou širokou betonovou konstrukcí. Bohužel v souvislosti s touto stavbou musely být pokáceny také dvě nádherné lípy na břehu potoka. Město nechalo vozovku na obou stranách mostu vydláždít žulou.

Jelikož stát poskytoval dotace na opevňování přírodních vodních toků, upíral již v roce 1931 starosta Scholze svůj zrak na *regulaci Vítkovského potoka*. Ing. Josef Goth (Česká Lípa) vypracoval projekt, ale navrhl nejprve řešit jen horní část potoka. Pro tento úsek byla odhadována částka 65 000 Kč. Zemský úřad plány po obhlídce schválil.

Koryto potoka bylo roku 1932 v místě nad továrnou firmy Marx napřímeno, stejně tak mezi plochami obou tělocvičných spolků až k místu bývalého jezu továrny Pollack. Dno potoka a spodní části břehových svahů byly vyloženy kameny.

Toto vylepšení nezpůsobilo městu žádné náklady, ale přineslo prospěch jak jemu, tak i Dělnickému a Německému tělocvičnému spolku tím, že zabránilo dalším záplavám sportovišť v prostoru mezi starou a novou Vítkovskou ulicí.

Ve stejném roce chrastavská firma Lux zřídila *centrální vytápění* v dívčí škole. K tomu bylo nutno vybudovat podsklepení, to zajistil stavitel Pietsch.

Na Liberecké ulici u Provazníkovy serpentiny (*Seilerdreh*) vznikla malá *obytná kolonie*, tzv. Müllerovy domky. Jelikož vodojem na Šibeničním vrchu ležel o několik metrů níže, nemohla být tato zástavba připojena na chrastavský vodovod. Aby byla pro případ požáru k dispozici alespoň *voda na hašení*, byla hluboká úžlabina probíhající po pravé straně Liberecké ulice v roce 1932 přehrazena zemním valem s propustmi. Níže, bezprostředně na okraji města, sloužila tato prohlubeň již dlouho jako místo na ukládání suti a jiného materiálu. Nyní byla odkanalizována a dosypána, aby mohla později sloužit jako *stavební plocha*.

V těchto letech začaly být patrné potíže se zásobováním města pitnou vodou. Některé zdroje vyschly, jiné slábly. Kromě toho se zastavěné území rozšířilo a vzrostl počet obyvatel.

Roku 1933 se rozšíření *zásobování vodou* sloužící od r. 1912 ukázalo jako neodkladné. Proutkař sice na Šibeničním vrchu našel zdroj vody, ale ten se při ověřování zkušebním vrtem ukázal jako nedostatečný. Naproti tomu Wilhelm Breuer, sedlák z Horní Chrastavy, nabídl zdroj s vydatností 5 vteřinových litrů, který ležel na jeho polích nad Jílovým potokem. Po biologickém přezkoumání jej město získalo a pověřilo – stejně jako v r. 1911 – výstavbou rozšíření vodovodu firmu Rumpel (Teplice), pod stavebním dohledem inženýra Stolle. Protože zdroj ležel níže než stávající vodojem, musel být na Jílovém potoce nedaleko Möllerova továrního rybníku („Krauseho rybník“) vybudován doplňkový vodojem a voda tam shromážděná byla s pomocí automatického čerpacího zařízení dopravována do stávajícího trubního vedení v Liberecké ulici. Město tím bylo dle předpokladu na dlouhou dobu zbaveno starostí o vodu. Avšak k řešení zbyla ještě otázka nákladů, protože nové zařízení kromě vzniklých výdajů na stavbu vyžadovalo také průběžné provozní náklady, které bylo podle předpisu nutno hradit z poplatků za vodu. Poté co 15 městských komisí zjistilo celkovou obytnou plochu, počet obyvatel, koupelen a splachovacích toalet a počet živnostenských podniků, následovala kalkulace nových sazeb pro vodné. Podniky musely na vlastní náklady osadit vodoměry, majitelé domů dobrovolně.

V roce 1933 se vyplnilo dlouho hýčkané přání referenta pro městské pozemky, místostarosty Heinricha Scholze: koupě 75 ha velkého „Mlýnického lesa“ (*Mühlscheiber Forst*).

V souvislosti s pozemkovou reformou byly také z velké části zestátněny statky hraběte Clam-Gallase. Mezi nimi se nacházela také lesní enkláva u obce Nová Ves (osada Mlýnice), která kvůli své odlehlosti od ostatních státních lesů mohla být obhospodařována jen s obtížemi. Z tohoto důvodu ji pozemkový úřad v Mladé Boleslavi, který byl pověřen zajišťováním pozemkové reformy, vícekrát nabízel okolním obcím. Jejich finanční situace však takový nákup neumožňovala. Chrastavská městská rada roky s pozemkovým úřadem vyjednávala a již několikrát si tento nádherný lesní porost obhlédla. Nakonec Chrastava dostala příslib, že jí les bude za 150 000 Kč přidělen. To představovalo cenu 20 haléřů za čtvereční metr, bez ohledu na stáří porostu, tedy spíše dar. Přesto bylo financování velmi obtížné, protože město už bylo předlužené a nedisponovalo dostatečnou hotovostí.

Nicméně Oblastní ředitelství pro správu státního majetku (*Domänenendirektion*) ve Frýdlantě učinilo návrh, aby město místo kupní ceny převzalo *patronát* nad farou a kostelem v Chrastavě a nad filiálkou v Andělské Hoře. Z výnosů lesa mělo ročně ukládat na vkladní knížku 6 000 Kč jako 4% úročení kupní ceny. K hotovostní úhradě tedy zbyly pouze notářské poplatky a odstupné na penzi pro dosavadního hajného ve výši 5 000 Kč.

Bez ohledu na tuto velkorysou nabídku se nabytí tohoto lesa setkalo se silným odporem některých členů zastupitelstva, ale nakonec bylo přece jen za uvedených podmínek schváleno. Poté, co svůj souhlas udělil i biskupský ordinariát v Litoměřicích, mohl advokát Dr. Stern po letitých svízelných jednáních koupit konečně vyřídit. Město tak značně posílilo svoji hospodářskou sílu a drželo nyní celkem 150 ha lesa.

I přes těžkou finanční situaci usilovalo město také ještě ve třicátých letech ještě o zlepšení dopravní situace a o zkrášlení vzhledu města. A tak roku 1934 proběhla obnova a zpevnění břehů prostřednictvím zdí u *Jílového potoka* mezi náměstím a Libereckou ulicí podél Loudátovy ulice (*Tonbachgasse*).

V roce 1936 mohl být zatrubněn a dosypán „Mlýnský náhon“ (*Mühlgraben*) vedoucí od továrny Rotfarbe, v úseku mezi Ulbrichovou a Jägerovou továrnou. Po uzavření obou těchto provozů náhon ztratil svůj význam. Přilehlé domy díky tomu získaly kanalizaci a Družstevní ulice (*Schroffgasse*) byla podstatně rozšířena. V návaznosti na to byla rovněž odkanalizována a rozšířena odbočka Školní ulice od „staré školy“ k městskému parku. Ve stejném roce doznala vylepšení *Luční ulice* díky zabezpečení břehů Jílového potoka a vybudování chodníku. Obě ulice vedoucí do obytné zóny „*Nová výstavba*“ (*Neubau*) na Jílovém vrchu (*Lehmberg*) byly zpevněny a opatřeny širokými dlážděnými odvodňovacími strouhami.

V městské části Chrastava II nad *Lipovou ulicí* až k průmyslovým závodům Lux, König, Keller vznikla hustě zastavěná obytná čtvrť se dvěma ulicemi souběžnými s Andělohorskou. V roce 1937 byly ulice dostaveny a opatřeny šetřivým povrchem. Roku v ruce s tím proběhlo rozšíření kanalizační sítě a instalace *pouličního osvětlení*. Obě zmiňované ulice zůstaly kupodivu bezejmenné. Souvisí to s napjatými vztahy a s rovností hlasů mezi občanskými a socialistickými stranami v tehdejší městské zastupitelstvu. V okamžiku, kdy bylo navrženo pojmenování jedné z ulic po německém básníkovi, tak druhá strana byla toto ochotna podpořit jen za podmínky, že ta druhá ulice bude pojmenována podle nějakého Čecha nebo komunisty.

V roce 1937 probíhala také výstavba *Polní ulice* vedoucí kolem budovy okresní zdravotní pojišťovny a odboček z Liberecké ulice spolu s nezbytným rozšířením vodovodu, kanalizace a pouličního osvětlení.

Rozsáhlá činnost městské správy vedla v roce 1934 k nutnému rozšíření a přestavbě úředních prostor na radnici, s čímž byla spojena vestavba teplovodního vytápění. Radniční restaurace musela za tím účelem postoupit dva bývalé hostinské pokoje. Zadní polovina přízemí musela být přestavěna, aby bylo možno vytvořit pět nových kanceláří. Současně tu téhož roku bylo umístěno 12 příslušníků tajné české *státní policie*.

Přezkum smluv, uzavřených roku 1898 se společností ELG dodávající elektrickou energii (*Elektrizitätslieferungsgesellschaft*) ukázal, že je třeba je aktualizovat. V roce 1938 měla chrastavská *elektrárna* včetně celé *rozvodné sítě* smluvně přejít na město. K uvedenému okamžiku však byla natolik zastaralá, že by její modernizace znamenala pro město veliké náklady. Nová smlouva, konečně uzavřená po dvouletém vyjednávání (1934 – 36), stanovila bezplatné převzetí k roku 1954, a to včetně nezávadné rozvodné sítě pro Chrastavu a Horní Chrastavu včetně Vysoké a Nové Visky. Současně klesla cena elektrické energie pro městské veřejné osvětlení na polovinu.

Povodňová katastrofa v roce 1897 způsobila městu, jakož i mnohým dalším obcím v údolí Jeřice a Nisy, těžké škody. Se státní podporou byly poté břehy v Chrastavě opět opraveny a částečně byly vybudovány zdi z velkých kamenných kvádrů. Tato opatření však zůstala nedokončena, jelikož na to nevystačily finanční prostředky. A tak i pravý *břeh Jeřice* podél Pobřežní ulice směrem po proudu od železného můstku ještě zůstal nezpevněný a zajištěný jen silnými zatlučenými kůly. Tam pak, v takzvaném „močálu“ (*Bruch*), působily pozdější povodně vždy znovu velké škody, protože tento ohyb byl vystaven celé nárazové vlně našeho

Chrastava, u Jeřice, „Na močálu“

horského potoka, který se po deštích divoce řítí korytem. Údolní přehrady na Mlýnici a na Fojtce sice největší nebezpečí zažehnaly, koryto potoka ale přesto muselo pojmout značné množství vody při upouštění těchto přehrad, a ukázalo se, že při extrémním počasí přesto stále ještě byly možné silné záplavy. Již roku 1925 bylo nutné provést novou

nákladnou pilotáž, která však pořád zůstávala jen flikováním. Bylo zde zapotřebí usilovat o trvalé řešení, přičemž se myslelo na zapojení velkého počtu nezaměstnaných v rámci záchranných (nouzových) prací. Je zásluhou starosty Antona Scholze, že si od vlády vymohl provedení tohoto stavebního projektu během období těžké krize roku 1936.

Obtížná jednání by tu měla být krátce představena, neboť charakterizují tehdejší dobové poměry. Nejdříve musela být na ministerstvo sociální péče podána písemná žádost s fotografiemi a s celkovým popisem problému. V jeho čele stál český sociální demokrat Ing. Nečas, který se velmi zasazoval o řešení situace nezaměstnaných a již roku 1934 se účastnil návštěvy okresu. Kromě toho město stejně znějící žádosti adresovalo na všechny frakce pražského parlamentu. Tato akce měla úspěch do té míry, že se po krátkém čase ohlásila ministerská delegace. Byla vyzvednuta dvěma omnibusy na libereckém nádraží, a pod vedením starosty Scholze uskutečnila cestu chrastavským okresem. Delegace byla složena ze senátorů a poslanců všech parlamentních stran, v čele s ministrem Nečasem. Ten se na cestě dozvěděl o nedávném uzavření firmy Schwab v Machníně – Hamrštejně. Když dorazili do Chrastavy, byl velmi překvapen charitativní vývařovnou, která v té době každodenně podávala jídlo pro 1000 osob. Rovněž liberecký starosta a senátor Kostka byl ohromen tím, že se město z jeho volebního okrsku takto stará o nezaměstnané.

Cílem návštěvy byla také stržená továrna firmy Pollack, následovala Pobřežní ulice coby vlastní předmět podané žádosti, a poté prostory tkalcovny König využívané jako sklad a továrna firmy Klinger s pozastavenou výrobou. U tohoto moderně zařízeného závodu němečtí poslanci otevřeně vyjevili svoji nespokojenost s neúčinnou vládní politikou. Cesta dále vedla přes Bílý Kostel do Hrádku nad Nisou, Loučné, Donína a Chotyně, kde starostové všude ukazovali opuštěné podniky. Kolem druhé hodiny odpoledne byli delegáti pozváni na oběd na nádraží v Chotyni. Jen ministr sociální péče zůstal stát venku před pohostinstvím, obklopen stovkami nezaměstnaných, kteří mu líčili svoji nouzi. Tady byla zastavena výroba největšího zaměstnavatele v obci, firmy Limburger. Teprve kolem 5. hodiny se ministr v Chrastavě dostal k jídlu. Ještě před schůzí v hostinci Kudlich starostu vyzval, aby projekt Jeřice nechal vypracovat. On osobně se na jednání ministerské rady postará o jeho schválení. Shromáždění starostů a představitelů obcí chrastavského okresu pak na jeho přání jmenovalo starosty Chrastavy a Hrádku jako delegáty pro pozdější projednání v Praze. Uvedl, že výhledově také budou vyšší přídělky potravinových lístků a přislíbil, že se zasadí o zlepšení bezútěšné situace celého okresu.

Na následném jednání městská rada schválila zadání vypracování projektu regulace Jeřice chrastavským inženýrem Stollem, a to v úseku od Vítkovské po Bílokošteleckou ulici.

Za několik týdnů následovalo předvolání obou starostů do Prahy na Hradčany. Tam starosta Scholze spatra v hodinovém proslovu přítomnému ministerskému předsedovi Malypetrovi, 3 německým a 3 českým ministrům, jakož i poslancům, kteří se zúčastnili návštěvy spojené s obhlídkou, vylíčil poměry v chrastavské průmyslové oblasti. Následovala delší debata, kterou uzavřel předseda vlády ujištěním, že bude zjednána náprava. Později pak starosta Scholze osobně ministru Nečasovi předal projekt stavebních úprav břehů Jeřice s náklady odhadnutými ve výši půl milionu Kč a celý život si pamatoval jeho slova: „Věřte mi, pane starosto, až budu v ministerské radě referovat o bídě nezaměstnaných, pak budu jednu ruku držet nataženou, abych něčeho dosáhl, zatímco druhou budu mít v kapse zaťatou v pěst, protože ohledně dané situace zde panuje tak mnoho nepochopení.“

Již po krátké době následovalo vypsání soutěže na *regulaci Jeřice* ve státním věstníku. Tím nejdůležitějším bylo pro město ujištění, že bude zatíženo jen 20% podílem na úhradě stavebních nákladů. Hlavní tíhu nesla Zemská správa, mzdy pomocných dělníků platilo

ministerstvo sociální péče z nouzového programu. Nejlevnější nabídku s cenou 360 000 Kč mohl předložit stavitel Preibisch z Mníšku, protože měl k dispozici vlastní žulový lom a vozový park. Pod stavebním dozorem Ing. Stolleho tak byla provedena výstavba nábrežních zdí po obou stranách Jeřice až k Bílokosteleckému mostu, a sice základové zdivo ze zvláště pevné betonové směsi s nástavbou žulových kvádrů v tloušťce 65 cm v dolní části a 30 cm nahoře. Říční dno bylo vydlážděno neopracovanými žulovými kameny a ukotveno dubovými kůly. Pro levobřežní zeď museli vlastníci sousedních pozemků něčím přispět. Na pravé straně byla Pobřežní ulice rozšířena, aby bylo možno svést nákladní dopravu z Vítkovské ulice k nádraží a tím odlehčit Žitavské ulici. Pro tento účel museli sousední vlastníci postoupit část pozemků, a obdrželi za to od města oplocení s betonovým soklem. S výstavbou těchto nábrežních zdí byla Jeřice zregulována z Horní Chrastavy až po státní silnici, a mělo se za to, že již provždy bylo zabráněno zaplavení středu města.

Zánik průmyslu a nezaměstnanost

Asi kolem roku 1930 nastaly pro Chrastavu coby průmyslové město hospodářské potíže. Ty měly svou příčinu ve *světové hospodářské krizi v letech 1929 – 33*, která v Československu nejvíce dopadla na vysoce industrializované německé oblasti a protáhla se až do roku 1938. Při obecně klesajícím počtu zakázek ještě vždy existovala možnost vypomoci si prostřednictvím *státních zakázek* – zvláště pak při zbrojení, které běželo na vysoké obrátky. Tyto zakázky však v našem tehdejší státě zásadně nešly německým firmám. Pro textilní průmysl libereckého okresu by dodávky látek na uniformy a stejnokroje pro poštu, železnici, četnictvo, finanční stráž, policii a vojsko byly zajímavé. V uzavřeném německém sídelním území bydlelo 84,3 % Němců, státní zakázky tam však obdrželi z 81,9 % Češi.

Také česká celní a obchodní politika, která snižovala mezinárodní konkurenceschopnost, postihla převážně německý specializovaný průmysl, který byl vždy orientován na export. Na druhou stranu české podniky byly subvencovány z daní a díky tomu byly ještě v pozici, kdy mohly těžit z exportních příležitostí.

Těžkou ranou pro město byla roku 1930 kompletní *demolice* továrny Pollack, která měla hlavní sídlo ve Vídni. Všechny stroje byly převezeny do blízkosti Budapešti, kde firma zřídila novou tkalcovnu. Její vedení převzal chrastavský specialista Erich Schmöche. Materiál z demolice si odváželi stavbychtiví lidé z celého okolí. Obytné domy pro dělníky byly prodány. Jeden z nich získalo město. Podél Vítkovské ulice, kde kdysi stávala velká tovární hala, se nyní rozprostírala rozsáhlá volná plocha, která ani nemohla být osázena, protože tam ještě zůstala betonová podlaha. Hned po cechovní valše (*Zunftwalke*) nejstarší chrastavský textilní závod, založený již roku 1815, tak přestal existovat. Okolo 500 lidí z města a jeho okolí bylo ze dne na den bez práce, což se citelně projevilo ve všech oblastech. Byl to počátek velké tragédie, která svůj konec našla až v roce 1938.

Chrastavský okres čítal kolem roku 1933 přes 27 000 obyvatel, kteří žili hlavně z četných textilních závodů. Stržení Pollackovy fabriky buď již předcházelo anebo následovalo *propouštění* ve většině ostatních podniků. Úplné ukončení činnosti postihlo nakonec také továrny Jäger (dříve Priller), König a Ulbrich, a nakonec i obrovský Klingerův závod s ca 800 dělníky.

V soudním okrese Chrastava bylo zavřeno na 30 podniků. Každý třetí obyvatel byl nezaměstnaný. 1 495 dělníků pobíralo malou *podporu* podle tzv. gentského systému, na základě kterého se z veřejných prostředků na pomoc v nezaměstnanosti poskytoval příspěvek odborovým organizacím nebo soukromým fondům. 1 898 *nezaměstnaných*

dostávalo částečnou podporu, dalších 3 241 státní potravinové poukazy, takzvané „*Czechovy lístky*“ podle německého sociálnědemokratického ministra pro sociální péči Čecha, v hodnotě 10 Kč týdně pro svobodné a 20 Kč pro sezdané. Kolem 2 000 lidí však stálo před holým nic, jelikož tehdy ještě státní pojištění v nezaměstnanosti nebylo povinné.

Dopady „průmyslové smrti“ byly zničující ve všech oblastech: nezaměstnaní se mohli přetrhnout při hledání příležitostných hodinových prací, typu dřevorubectví a takových podobných. Mnozí z nich ale postupně propadali lhostejnosti a beznaději, postávali na rozích a nevěděli, jak by měli strávit den. Jiní si zkoušeli vylepšit jídelníček nebo si vydělat pár korun sběrem hub, různých plodů a bylin. Výdaje musely být omezeny na to nejnutnější a většinou byly využívány jen na pořízení nejlevnějších potravin. Celý obchodní svět začal tento výpadek brzy pociťovat. Rodiny bez příjmů v mnohých obchodech s potravinami i u řemeslníků dostávaly „na sekýru“. Kdo ještě vydělával, byl pokaždé „pumpnutý“. Vědělo se, že je sotva nějaká naděje se s těmito 5ti nebo 10ti korunovými půjčkami opět někdy shledat. Lavinovitě se šířila *žebrota*, až nakonec musela být omezena jen na určité dny. V pátek, což byl pro žebračky hlavní den, si jeden druhému předávali kliku od dveří. Pod nápoem byly zvláště ty obchody, které nemohly mít uzamčené dveře. Vždy měly připravené nějaké množství měděných 10ti nebo 5ti haléřových mincí. Ty poslední zmíněné však byly u příjemců almužny málo oblíbené, a občas se stávalo, že je dotyčný dárci rozzlobeně hodil pod nohy. Dvaceti haléře byly přijímány s povděkem, takové milodary byly však již brzy, s tím, jak *žebrota* narůstala, pro obchodníky neúnosné. Mnohé krámy vydávaly poukázky, za které se mohly u městské správy vyfasovat potraviny. Ale i ty byly přijímány jen velmi neochotně. Mezi těmito „leštiči klik“ jistě byli také notoričtí pobudové a ochmelkové, ti však byli brzy všude známí. Přesto mnohé prostě trápil hlad a leckdo byl ze srdce vděčný za kousek chleba nebo talíř polévky, stejně jako za pár kousků obnošeného šatstva. Podomní prodavači a pouliční muzikanti dokreslovali obrázek pokračujícího *chudnutí lidu*. Přirozeně narůstaly i případy krádeží, často to však byla vyloženě „loupež do úst“. Nezaměstnané a jejich rodinné příslušníky brzy každý poznal podle jejich ošuntělého oblečení, propadlých tváří a vychrtlých postav. Nejhuře však *podvýživa* postihla děti. Nakonec byly zřizovány veřejné vývařovny s výdejem polévky a potřebné děti dostávaly prostřednictvím okresní sociální péče během školní přestávky ¼ litru mléka a 200 gramů chleba. Mnozí, kteří se ne vlastní vinou ocitli v nouzi, ve svém zoufalství nenacházeli žádné jiné východisko než *sebevraždu*. ČSR tehdy měla čtvrtý nejvyšší počet sebevražd na světě. Rovněž počet narozených dětí velmi silně poklesl.

I když tehdy pod tlakem krize sténal celý svět, tak v rámci Československa byla bída v sudetoněmeckých oblastech obzvlášť velká a dnes sotva představitelná. „12 okresů s největší nezaměstnaností byly ty s německou většinou, zatímco 12 okresů s nejnižší nezaměstnaností nevykazovalo téměř žádné německé obyvatelstvo.“ (Reinhard Pozorny)

Je pochopitelné, když lidé za takových poměrů nechávali ochotně dopřávat sluchu radikálním heslům. Na druhou stranu zde lehce nalézaly své oběti i šikovní snahy o odnárodnění. Jaký otec by odmítl při pomýšlení na svou hladovějící rodinu nabízené pracovní místo, i když to bylo s podmínkou, aby své děti posílal do české školy? Již do roku 1933 se tísnivá situace v naší vlasti natolik vyostřila, že mezi jinými také 19 obcí soudního okresu Chrástava pozvalo členy parlamentu, aby se obeznámili s podmínkami v našich bídou trpících oblastech. Členy této sněmovní komise byli Dr. Holty coby zástupce ministerstva sociální péče, vrchní rada Dr. Ritt z okresního úřadu Liberec, poslanci Bobek (Křesťansko – sociální strana), Windirsch (Německý svaz zemědělců), Roscher (Německá sociálně – demokratická strana),

Nečas (Česká sociálně – demokratická strana), senátoři Eichhorn (Německá živnostenská strana) a Kostka (Německá demokratická svobodomyslná strana).

Cesta vedla z Hrádku nad Nisou přes Chotyni, Bílý Kostel, Andělskou Horu, Machnín a Novou Ves do Chrastavy. Všude bylo možno vidět zavřené továrny. Nezaměstnaní prezentovali svá přání. V Chrastavě starosta členům výboru ukázal továrny Klinger König, pozemek s ruinami bývalé tkalcovny Pollack, a nouzové práce na pilotáži břehu Jeřice. Při závěrečném jednání vyslovil naději, že soudní okres Chrastava bude vyhlášen za krizovou oblast, s čímž by se pojila určitá zlepšení. V režimu nouzových prací bylo navrženo vybudování nábrežní zdi u Jeřice, regulace toku Nisy a výstavba přehrady v Oldřichově v Hájích, a vrchní rada Ritt vše podrobněji vysvětlil. Zůstalo však jen u slibu, že všechna přání budou přednesena ministerstvu. Situace se nelepšila a nespokojenost obyvatelstva rostla. Deputace nezaměstnaných byly na radnici na denním pořádku. Z komunistických odborářských sekretariátů bylo obyvatelstvo neustále podněcováno, ačkoliv bylo známo, že obec byla ve své samosprávné působnosti silně omezena státním dozorem a že nebyla schopna pomáhat z vlastních prostředků.

Na přelomu let 1936/37 měla Chrastava již přes 1 600 nezaměstnaných. Veřejné stravování muselo být rozšířeno a *vývařovny* byly přesunuty do budovy v radničním dvoře. Hlásil se stále větší počet potřebných a brzy bylo denně vydáváno na 1 500 půllitrových porcí polévky, k tomu 200 gramů žitného chleba, k čemuž bylo každý den rozkrájeno 150 bochníků chleba po 2 kg. Nebylo jednoduché sehnat takové množství potravin, neboť město z veřejných prostředků nesmělo na tyto účely nic vynaložit a nedostávalo ani žádné státní příspěvky. Jednalo se o čistě svépomocnou akci na pomoc spoluobčanům trpícím bídou. O tato nouzová opatření se zasadili hlavně 1. starosta Anton Scholze a 2. starosta Heinrich Scholze. Prosili vlastníky firem, jakož i Spořitelnu, o dary, kupovali obilí přímo u vítkovských sedláků, levně sjednávali práce u mlynářů a pekařů a rovněž za nízké ceny odebírali přebývající potraviny od místních obchodníků a od Konzumního spolku.

Starosta také při různých cestách do Prahy vícekrát na ministerstvu sociální péče zajistil mimořádný přiděl potravinových lístků („Czechovy lístky“) v hodnotě 10 000 – 20 000 Kč, které mohly být navíc přidány rodinám bez prostředků.

Na podzim roku 1936 zkontroloval, coby pověřenec okresního úřadu sociální péče, společně s dalším spolupracovníkem, ošacení a obutí *děti* v chrastavských obecných a měšťanských školách. Zjistil, že přes 200 dětí na tom bylo s oblečením tak špatně, že jejich školní docházka by byla s nadcházející zimou nejistá, pokud by se nepodařilo zajistit pomoc. Byly pořízeny dlouhé seznamy s nejnutnější potřebou obuvi, oděvů, svršků, prádla atd., důkladně se prověřovaly rodinné poměry a potřeba. Poté starosta opět požádal ještě fungující chrastavské podniky o podporu. Textilana, Cichorius, Lane, Möller dali ochotně zbytky látek a pletací vlny. Chrastavské konfekční krejčovství Pfohl přislíbilo zhotovení oblečení a kabátů za cenu režijních nákladů, paní Halbigová se chopila braní míry a střihu na tyto svršky. Kolem 100 žen projevilo ochotu se sdružit do společenství šití a pletení, a k tomu ještě darovat nebo shromáždit ovoce a potraviny pro vánoční nadílku, a něco napéct. Také zemědělci a obchodníci byli ještě zvlášť osloveni a požádáni o darování potravin. Nakonec zadal starosta obuvníkům zakázku na ušití 220 párů bot. Děti dostaly orazítkované poukázky a s nimi si zašly nechat vzít míry. Když se přiblížily vánoční svátky, byla celá akce dokončena. V tělocvičně dívčí školy se hromadily kusy oblečení a prádla, ovoce a vánoční pečivo. Pod vánočním stromkem promluvil starosta k dětem a poté rozdál dárky. Spousta šťastných dětských očí a mnohdy slzy rodičů byly tím nejhezčím poděkováním pro všechny dárce a organizátory.

Hosté vánoční oslavy ještě naplnili pokladničky svými peněžními dary, ze kterých tak mohly být vyrovnány krejčovské platy. Otevřený účet však byl ještě u obuvníků. Se slovy: „Boty zaplatím já. Ty chudáci děti mi za to stojí.“, tak starosta Anton Scholze těch 2000 Kč zaplatil ze svého.

Obrana národní existence

Již za doby rakouské monarchie, od doby národního obrození ve druhé polovině 19. století, bylo češství v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na vzestupu. Češi obratnou spoluprací s ostatními neněmeckými národy monarchie dosáhli významných úspěchů v *národnostním boji*. Na tomto místě by mělo být zmíněno alespoň jazykové nařízení ministerského předsedy Badeniho. Češi nebyli zastoupeni pouze v zemských sněmech, nýbrž také v parlamentu (říšské radě) v dostatečné síle, aby si své požadavky prosadili nebo přinejmenším zmařili ty německé.

Silná pozice češství v zemích Koruny se odrážela také v datech z *oblasti tisku*. V historických zemích Čech, Moravy a rakouského Slezska bylo vydáváno:

1848	22	českých a	44 německých novin
1880	155	českých a	167 německých novin
1890	335	českých a	241 německých novin
1914	1251	českých a	613 německých novin

Zatímco v roce 1848 v těchto zemích bylo jen 30 % českých novin, roku 1914 to bylo již 67 %. Český národ měl v roce 1914 více tiskovin, než by odpovídalo jeho 64,5 % podílu obyvatelstva.

Tedy již tehdy se německá národní svébytnost sudetských zemí nacházela v *obranném boji*, který si však široké vrstvy obyvatel v čistě německých oblastech ještě vůbec neuvědomovaly, jelikož jim chyběl bezprostřední kontakt s českým národem a často také zájem o politické dění ve Vídni a v Praze. Tato klamná jistota se náhle rozplynula v okamžiku rozpadu rakousko – uherské monarchie v roce 1918.

Česká politika byla již od začátku nasměrována k tomu, aby národnostní stát spravovala jako stát národní, a aby jej nakonec de facto v takový i přeměnila. Češi se sami cítili být státním národem. I bratrský slovanský národ Slováků musel nejednou hájit svá národní práva, která mu byla přislíbena, o ostatních „*menšinách*“ pak ani nemluvě. Při 13,6 milionu obyvatel však podíl Čechů nepředstavoval ani polovinu obyvatelstva, nýbrž jen 43 %. Němců bylo 23 %, Slováků 22 %, Maďarů 5 %, Židů 4 %, Ukrajinců 3 %, a zcela malý podíl představovali Poláci. Vytvoření „československého“ národa zůstalo jen fikcí.

I když v mnoha jednotlivých případech mohlo soužití Čechů a Němců probíhat bez třenic, ba i harmonicky, a byť existovaly síly jak u českého, tak německého národa, které usilovaly o spolupráci na spravedlivém základě pro blaho svých historických zemí, tak československá vládní politika od roku 1918 do roku 1938 prováděla doslova od prvního do posledního dne existence republiky systematické a nekompromisní *odnárodnění* Němců. Jedinou možnou menšinovou politiku spatřovala v tom, že tyto menšiny potlačí za pomoci hospodářských, politických, administrativně správních a kulturních opatření, a jednoho dne je zcela rozpustí. Brutální vyhnání v letech 1945/46 tak bylo jen posledním důsledkem směru raženého od r. 1918 do r. 1938. Celosvětová politická situace po skončení 2. světové války umožňuje uprostřed Evropy, mezi civilizovanými kulturními národy, toto barbarské radikální řešení německé otázky pro Československo.

Ale i bez tohoto v novodobých dějinách bezpříkladného vývoje by se české vládě za první republiky podařilo německví nechat s klidem zaniknout, pokud by samo usilovně o svou existenci nebojovalo a pokud by nenašlo oporu ve svém velkém mateřském národě. Toto musí být řečeno, ne proto, aby se znovu podněcovala stará nenávist mezi Němci a Čechy, kterou bychom chtěli rádi pohřbit, nýbrž proto, aby bylo možné pochopit události roku 1938. Ty jsou dokonce mnohými Němci vykládány tak, jako by jen sudetští Němci byli původci nepokojů a těmi, kteří nakonec měli nepřímo zapříčinit 2. světovou válku.

Na tomto místě tak musí být kvůli historické pravdě objasněna ona přes dvě desetiletí trvající a pro říšské Němce sotva pochopitelná malá válka, a to na základě statistických údajů a jednotlivých typických místních událostí.

Jak již bylo uvedeno na jiném místě, *finanční opatření* vlády zcela záměrně působila především proti Němcům. Jednalo se o nesplácení válečných půjček, neproplacení válečných dodávek, zablokování zahraničních aktiv, a omezení samosprávy ve finančním sektoru.

Již zde započalo postupné *ničení* vzkvétajícího německého *průmyslu*, které pak v době krize nabralo katastrofický rozsah a přineslo nepředstavitelnou bídu. Roku 1918 bylo z 10 718 průmyslových podniků v ČSR 80 % v německých rukou. Do roku 1928 byl tento podíl stlačen na 60 %, v roce 1938 na 40 %. Od r. 1928 do r. 1938 ztratili Němci 4 111 podniků, zatímco Češi jich 4 552 získali. Sčítání lidu z roku 1920 uvádí 14,8 % německých nádeníků, další z roku 1930 již 53,1 %.

Zvláště obtížná byla situace německých *státních zaměstnanců* ve veřejné správě, na soudech, u pošty, státních drah, policie, četnictva a u finanční stráže. Již v prvním desetiletí po první světové válce se jejich počet snížil o polovinu. Podle klíče vztaheného k počtu obyvatel by jich mělo být kolem 110 000, ale toto číslo kleslo pod 40 000. Úbytek představoval mezi lety 1921 a 1930 v různých odvětvích od 41 % do 70 %. Němci v té době přišli o 33 058 pracovních míst, zatímco počet českých státních úředníků narostl o 33 042.

Požadavek na české *jazykové znalosti* i v čistě německých obcích představoval vhodný nástroj, jak úředníky a zaměstnance propustit, či předčasně penzionovat. Během jazykových zkoušek, které ještě dodatečně museli složit všichni němečtí státní zaměstnanci, nebyli dotazováni jen na věci, které bezprostředně souvisely s pracovními požadavky, nýbrž i na detailní literární a gramatické znalosti. Brzy nebyl mezi 140 poštovními řediteli v celé republice ani jediný Němec. Němci byli mezi roky 1921 a 1933 vytlačeni z celkem 6 667 míst u pošty. U okresních a krajských soudů bylo mezi 1308 zaměstnanci ještě 127 Němců, z 1 357 administrativních pracovníků bylo ještě 20 Němců.

Téměř dvakrát tak vysoké *daňové odvody* na německy mluvících územích nemohly zabránit tomu, že se roku 1937 mezi 200 právníckými koncipienty nacházel již jen jeden jediný Němec. Důstojnická dráha byla Němcům zcela zapovězena. Kdo se chtěl stát státním úředníkem, musel počítat s tím, že bude přeložen na Slovensko nebo na nějaký vnitrozemský provinční post, kde pak samozřejmě bude moci posílat své děti pouze do české školy. 26. dubna 1936 prohlásil sociálnědemokratický poslanec Jaksch v pražském parlamentu: „Ten, kdo chce vymýtiti posledního německého listonoše nebo železničáře, je hrobařem myšlenky na stát v pohraničí. Musíme se jasně vyslovit: Česká politika stojí před vnitřním rozhodnutím, zda je pro sudetské Němce v její státní koncepci místo nebo není.“

Na české straně byli do státních služeb přednostně nabíráni *legionáři*. Během 1. světové války bojovali coby váleční zajatci nebo dezertéři proti Rakousku a Německu. Za jeden legionářský rok jim byly započteny tři roky státní služby, za určitých okolností dokonce pět let. V Horním Vítkově byl jeden příslušník tamní finanční stráže, který měl započteno tolik služebních let, jako byl jeho věk.

Četnické stanice na německých územích byly podstatně posíleny, díky čemuž mohly být do německých obcí přivedeny české rodiny, stejně jako v ostatních státních služebních odvětvích. Za Rakouska měli 4 četníci na starost oblast Chrastavy včetně Andělské Hory s Kryštofovým Údolím a Novinou, Machnín, Karlov, Novou Ves spolu s Mlýnicí a Novou Vískou, Dolní a Horní Vítkov, Bílý Kostel s Panenskou Hůrkou a Pekařkou. Prováděli respektované pochůzky. Bezpečnostní situace byla bezproblémová. Nyní obnášela četnická stanice Chrastava 8 mužů, machnínská a bílokostelecká stanice po dvou mužích a v Kryštofově Údolí byl ve službě jeden muž. Většina z nich neuměla ani slovo německy. Pro ně povinnost dvojazyčnosti neplatila. Díky této neznalosti jazyka při výsleších stále a znovu vznikala nedorozumění. Při přijímání dvou nových městských strážníků v roce 1931 samozřejmě musela být vyžadována znalost českého jazyka slovem i písmem. Roku 1934 byla v Chrastavě a současně i v Hrádku nad Nisou zřízena expozitura neuniformované české *státní policie*. Měla především za úkol sledovat německé obyvatelstvo. Jen 3 z 12 zaměstnanců uměli německy. Každé shromáždění nebo jiná spolková událost musely být nyní hlášeny státní policii, která většinou na akci vyslala dva úředníky. Proslovy byly stenograficky zaznamenávány. Neohlášení akce mohlo vést k rozpuštění spolku, jediné slovo namířené proti státu, často také jen chybný překlad, mohlo vést k ukončení shromáždění. Při všech svátcích se pečlivě dbalo na to, aby byla státní vlajka vyvěšena včas a na přednostním místě. Také při Župní tělocvičné slavnosti v Chrastavě v roce 1936 nastaly vzrušené diskuse kvůli vlajkové výzdobě cvičiště. Lidové *tradice a obyčeje*, jako např. slavnosti slunovratu, se hlídaly obzvláště pečlivě, stejně jako zákaz nošení krojů a uniforem. A tak byly zapovězeny jak bílé podkolenky a dýky u mládežnických spolků, tak vysoké boty při setkáních zemské mládeže. Samozřejmě bylo nenáviděno vše, co ještě připomínalo rakouskou monarchii, černožluté císařské barvy, orlice na pomnících, obrazy císařů. A tak musel být v Chrastavě na Josefském náměstí u Nádražní ulice (*Josefsplatz*, později *Jahnplatz*) odstraněn bronzový reliéf císaře Josefa II. a u válečného pomníku z roku 1866 před kostelem dvojité orlice včetně erbu. Písemný styk státních úřadů s obcemi probíhal v českém *jazyce* spolu s připojeným německým překladem. Státní budovy, železniční stanice, poštovní úřady, i v převážně německy mluvících oblastech nebo v čistě německých obcích, samozřejmě dostávaly české nápisy, a to jenom ty nebo přinejmenším na prvním místě. Místní názvy přitom nebyly jen překládány do češtiny, nýbrž částečně i přejmenovávány na staroslovanská, tedy ještě českým jménům předcházející označení. Měl tak vzniknout dojem, že se jedná svým původem o česká místa, která byla později germanizována. Pohostinství musela mít také české označení „hostinec“.

Pozemková reforma provedená po roce 1918 měla představovat revoluční sociální opatření. V praxi se ale projevila jako násilný vpád českého živlu do německých pomezních oblastí. Jednalo se o vyvlastnění a rozdělení rozsáhlých šlechtických pozemkových majetků. Bylo tak přiděleno 1,8 milionů hektarů takzvaných „zbytkových statků“, z 94 % českým uchazečům. Byli to tzv. „hraničáři“ (*Grenzler*), kteří většinou velmi usilovně plnili svůj národní úkol a cítili se být průkopníky slovanství. Bezprostředním následkem této vlastnické změny bylo, že 42 000 Němců ztratilo své pracovní místo a národnostní složení 94 německých obcí se podstatně změnilo. Na území našeho bývalého grabštejnského panství se vyvlastnění týkalo rodiny Clam – Gallasů. Tam, kde dosud v rozsáhlých poleších působili němečtí lesníci, byli nyní dosazeni Češi. Čeští lesní dělníci z vnitrozemí dokonce vytlačili německé dřevorubce. Jak to potom vypadalo s dříve vzorně obhospodařovanými *poplužními dvory* v Machníně, Bílém Kostele a Nové Vsi, se brzy ukázalo. Pole zpustla, a sousedící sedláci si kvůli rozšiřujícímu se bodláčí stěžovali. Stavby dobytka se snížily, dodávky mléka klesly.

Starosta Anton Scholze si ještě vzpomínal na koňskou přehlídku na chrastavské střelnici, kde vedoucí komise, byl to major, hrozil českému nájemci poplužního dvora v Bílém Kostele, že ho nechá okamžitě zavřít, pokud se opováží mu ještě jednou předvést takto vyhladovělého koně.

Co se hospodářské oblasti týče, bylo pravidlem zadávání *státních zakázek* přednostně především českému průmyslu. Týkalo se to veřejných stavebních prací, zbrojařských zakázek, objednávek pro železnici, poštu aj. Ve veřejných soutěžích získávaly české firmy zakázky díky svým nízkým nabídkám. Pozdější vícenákłady byly velkoryse uhrazeny. Takovým příkladem je v Chrastavě novostavba mostu přes Jeřici na Bílokostelecké ulici. V době krize byly české podniky dotovány. Řízená hospodářská politika, přesuny průmyslu a chytrý systém úvěrů, to vše vedlo k masovému propouštění německých dělníků a zaměstnanců nebo k usazení českých průmyslových podniků následovaných českými pracovníky.

Také v oblasti kultury si stát počínal plánovitě. Již bezprostředně po založení ČSR snížil počet německých *školních tříd* o 4 000. Krok za krokem umisťoval české školy v německých pohraničních oblastech. Nazývat je „menšinovými školami“ nebylo jen klamáním světové veřejnosti, nýbrž doslova výsměch právům přislíbeným menšinám roku 1918. Tady se prostředky vůbec nešetřilo a často se jen pro pár dětí stavěly doslova školní paláce s velkorysým vybavením. Aby se tyto školy zaplnily, byli různě ekonomicky závislí Němci podněcováni k tomu, aby své děti posílali do české školy, z čehož jim plynuly významné výhody a často se vyhnuli propuštění z práce, zatímco se jejich děti odcizovaly německví.

Jestliže v roce 1918 bylo ještě 3 512 německých *obecních škol*, pak do roku 1938 toto číslo kleslo na 3 158. Počet tříd se propadl dokonce z 11 068 na 8 752. Naproti tomu počet českých menšinových škol v letech 1921 až 1938 narostl z původních 428 na 850, a stát na ně ročně vynaložil 400 milionů korun. Tyto školy v roce 1918 navštěvovaly 2,3 % dětí německých rodičů, v roce 1938 ale již 19,1 %.

V Chrastavě byla česká škola zřízena v roce 1919 a nejdříve byla umístěna provizorně, než se v roce 1922 přestěhovala do velké školní budovy v Soudní ulici.

Militantní český tělocvičný spolek „Sokol“ a „Národní jednota“⁷⁰ (v Chrastavě založena v roce 1921) všude sloužily národním zájmům. V mnoha německých městech, např. v Hrádku nad Nisou, byl zřízen „Národní dům“. Na německé straně naproti tomu stály „Německý tělocvičný spolek“, „Svaz Němců v Čechách“ a „Německý kulturní svaz“, jako ochránci německé národní svébytnosti.

Zástupci českých *politických stran* vstoupili do obecní správy a často se spojovali s komunisty, když se hlasovalo proti občansko – národním stranám.

Německá jazyková oblast se tak pozvolna stále více měnila ve vícejazyčnou. Doba konečného řešení menšinové otázky v českém pojetí byla již nadohled.

Po léta se sudetští Němci prostřednictvím účasti svých takzvaných aktivistických stran (sociální demokraté, křesťanští socialisté a Německý svaz zemědělců) v pražské vládě legální cestou snažili o spravedlivé vyrovnání s Čechy, a i na jejich straně existovalo dost rozumných hlasů. Bohužel se nedokázaly prosadit a neodvratně byla nastoupena cesta radikalizace.

„A když pak Československá republika vždy obzvláště zdůrazňovala, že je demokratickým státním zřízením, pak bylo při pohledu na veškeré toto bezpráví pochopitelné, že mladá sudetoněmecká generace viděla pojem demokracie poněkud ve zkresleném světle.“

⁷⁰ Pravděpodobně Národní jednota severočeská (pozn. SPHMCH)

(https://cs.wikipedia.org/wiki/N%C3%A1rodn%C3%AD_jednota_severo%C4%8Desk%C3%A1)

Mezi dvěma osudovými roky

*Dělo by se toho na zemi velmi málo zlého,
kdyby zlo nemohlo být nikdy
činěno ve jménu dobra.*

Marie von Ebner-Eschenbach

Nad ČSR se stahují mračna

Dokud bylo Německo slabé a samo trpělo pod tíživými následky Versaillského mírového diktátu a hospodářské krize, sotva existovala pro sudetské Němce nějaká naděje na zlepšení jejich situace, zejména pak, když se česká strana uzavřela před jakoukoliv snahou o národní vyrovnání.

Národně socialistické převzetí moci v Německé říši roku 1933 zapůsobilo také na sudetské Němce ve smyslu politické radikalizace. Česká vláda učinila protiopatření a zakázala Německou národně socialistickou stranu dělnickou (DNSAP) a Německou národní stranu (DNP). Obě strany se předtím ještě včas rozpustily. A tak nyní měla vzniknout nová sjednocující strana, aby mohla co možná nejlépe sjednotit všechna sudetoněmecká stranická hnutí v boji za sebeprosazení. Na všeobecné naléhání nacionálních sil byla založena Konrádem Henleinem v říjnu 1933 pod názvem „*Sudetoněmecká vlastenecká fronta*“ (SHF). Roku 1934 vyhlásila v České Lípě svůj stranický program, který se vyznačoval umírněným státoprávním smýšlením a který nabízel možnost porozumění s českým národem. Češi se pokusili proti této nové straně zakročit, avšak nenašli žádný podpůrný materiál. Jak vyplývá i z českých pramenů, do roku 1938 skutečně neexistovaly žádné vztahy k zahraničí, zejména pak k Německu, které by dovolily podezření z velezrady.

SHF nacházela stále větší ohlas. Bezprostředně před parlamentními volbami v květnu 1935 musela strana změnit svůj název na „*Sudetoněmeckou stranu*“ (SdP). Se svými 1 249 530 hlasy se stala nejsilnější stranou ve státě před českými agrárníky. Ti přesto získali 45 mandátů, Henleinova strana 44. Proti nim stálo ještě 22 mandátů takzvaných německých aktivistů. Ti vytvořili spolu s Čechy koaliční vládu bez účasti SdP a komunistů. Na podzim roku 1935 prezident Masaryk abdikoval a doporučili volbu Beneše, ke které také skutečně došlo. Ten uzavřel spojenecké smlouvy s Francií a sovětským Ruskem. Prostřednictvím tzv. „Malé dohody“ byla ČSR spojena s balkánskými státy. Toto všechno bylo jednoznačně směřováno proti Německu, které se však ukázalo být v sudetoněmeckém problému zcela nezainteresované. Světová veřejnost byla na tento problém mnohem více upozorňována prostřednictvím Anglie. Jeden americký účastník mírové konference z roku 1919 zveřejnil svůj zápisník. Díky němu se respekt k Benešovi, a s ním i sympatie pro ČSR, začaly v Anglii otřásat. Byly navázány kontakty Sudetoněmecké strany na Anglii a Henlein zde mohl pronést velmi respektované přednášky. „V britské veřejnosti začalo od roku 1936 narůstat přesvědčení, že je Beneš lhář, že vznik Československa byl chybou, a že představuje nebezpečí pro světový mír, takže jen přiznáním podstatných ústupků pro sudetské Němce může být toto nebezpečí zažehnáno.“ (E. Franzel). Bez Anglie se však nechtěla ČSR zastat ani Francie, a bez Francie to v souladu s uzavřenou smlouvou nemusel udělat ani Sovětský svaz. Během tohoto pro ČSR nepříznivého zahraničněpolitického vývoje se doma přiosťřila policejní opatření proti Němcům. Také hospodářská krize, v Německu již překonaná, v ČSR přetrvávala a neustupovala. Sudetoněmecká strana opakovaně protestovala u Společenství

národů a také v pražském parlamentu předkládala návrhy na ochranu německv, které též neunikly světové pozornosti.

Roku 1937 Beneš konečně německým vládním stranám přislíbil nějaké národnostní ústupky, které se však už prakticky neprojeví. „Mezitím se nad ČSR zatáhla mračna, která se již malými ústupky nedala zažehnat.“ (E. Franzel).

Konrad Henlein se po zatčení a spáchání sebevraždy Heinze Ruthase stále více a více dostával pod vliv radikálních živlů v rámci sudetoněmecké národnostní skupiny. Berlín se až do jara 1938 choval vůči sudetským Němcům chladně, někdy dokonce odmítavě. Pak se ale strhla lavina, kdy 12. března 1938 došlo k *anšlusu Rakouska*. O co široké kruhy společnosti od roku 1848 usilovaly, se naplnilo. Nečinnost světových mocností pak nechala sudetské Němce doufat, že i jejich hodina právě udeřila. ČSR se mimoto dostala do strategicky velice nevýhodné pozice. Jejich pevnostní linie chránila pouze hranice s Německem, nikoli proti Rakousku. Vnitropolitický vývoj nyní nabral razantní tempo:

Březen 1938 Vzestup Německé křesťansko – sociální strany lidové a Německého svazu zemědělců v SdP, nyní s 55 mandáty nejsilnější frakce parlamentu.

8 sociálních demokratů opouští pražskou vládní koalici.

28. 3. Henlein poprvé u Hitlera, ten však žádný termín pro řešení sudetské otázky nesděljuje.

24. 4. Henlein vyhlašuje 8 bodů Karlovarského programu, ten je ze strany Čechů odmítnut i přes loajální základ pro jednání.

1. 5. Hitler a Beneš si vyměňují blahopřejné telegramy.

15. 5. Henlein v Anglii.

21. 5. Českou vládou vyhlášena částečná mobilizace bezprostředně před komunálními volbami.

22. 5. SdP získává 90% voličských hlasů na německých územích.

30. 5. Tajný pokyn Hitlera k vojenskému zničení ČSR počátkem října.

Jednání SdP s vládou v Praze. Neslýchaná štvance v českém tisku. Tlak západních mocností na dohodu. Vyslání anglické delegace vedené lordem Runcimanem do ČSR. Delegace doporučuje odtržení německých území.

6. 9. Henlein odjíždí na stranický sněm NSDAP do Norimberku.

Tzv. „Čtvrtý Benešův plán“, který deklaruje vůli ke splnění všech sudetoněmeckých přání, přichází příliš pozdě. (Tak jako tak, Beneš v Londýně v roce 1940 prohlásil, že tento plán nebyl myšlen upřímně.) Těžké střety mezi Němci a Čechy v Moravské Ostravě.

10. 9. Optimistický proslov Beneše v rozhlasovém vysílání.

12. 9. Hitler ve své řeči na stranickém sjezdu požaduje právo na sebeurčení.

Další nepokoje, vyhlášení stanného práva na území 13 okresů, přerušení jednání, Henlein v Aši svolává: „Chceme domů do říše!“. Vydán rozkaz k jeho zatčení, útěk do Německa, samorozpuštění SdP, výzva k utvoření Sudetoněmeckého dobrovolnického sboru (Sudetoněmecký Freikorps). Mnozí prchají přes hranice, aby unikli povolávacímu rozkazu do české armády, přitom mnoho mrtvých, avšak nekoná se žádné sudetoněmecké povstání.

15. 9. Anglický premiér Chamberlain na návštěvě u Hitlera na Obersalzbergu.

21. 9. Přijat ultimativní požadavek Anglie a Francie na postoupení Sudet ze strany ČSR.

22. 9. Levicový puč v Praze, generál Syrový se stává předsedou vlády namísto Slováků Milana Hodži. Postoupení území odmítnuto.

- 23. 9. Chamberlain v Godesbergu. Jednání o formálních náležitostech postoupení území s Hitlerem, který však zároveň požaduje řešení otázky národnostních menšin Slováků, Maďarů a Poláků, a hrozí vstupem vojsk během několika málo dní.
- 23. 9. Vyhlášení české všeobecné mobilizace, mobilizuje rovněž France, Anglie alarmuje lodní flotilu, sešikování německých vojsk.
- 25. 9. Odmítnutí požadavků memoranda z Godesbergu ze strany ČSR.
- 26. 9. Hitler ve své řeči ve Sportovním paláci v Berlíně oznamuje 1. říjen za termín vstupu vojsk.
- 28. 9. Chamberlain během svého projevu v Dolní sněmovně informuje o italském návrhu na zprostředkování.
- 29. 9. Chamberlain, Daladier, Mussolini a Hitler v *Mnichově*.
Dohoda čtyř mocností stanovuje předání německých hraničních území v 5 etapách v termínu 1. – 10. října. „Sudetští Němci, o jejichž osudu se jednalo, nebyli vůbec přítomni.“ Českých vyjednavců se už také nikdo neptal.
- 30. 9. Přijetí Mnichovské dohody českou vládou.
- 1. – 10. 10. Vstup německého wehrmachtu na území Sudet.
- 5. 10. Benešova demise.

Pokud je dnes sudetoněmecké národnostní skupině předhazováno, že měla Hitlera s jásotem vítat a vrhnout se mu do náruče, měli bychom na tom možná opravit jen jedno slovo: Ano, sudetští Němci tleskali, ale ne Hitlerovi, nýbrž Německu. A to, že jako tehdejší hlavu státu Německo reprezentoval, je jiná stránka věci. Skutečně se vrhli do otevřené náruče Německa, tak jako se ztracené a týrané dítě vrhá do otevřené ochranné náruče své matky.

Jaká jiná odloučená národnostní skupina jakéhokoli národa na světě by se v podobné situaci zachovala jinak? Kdo by v tomto okamžiku popřel pokrevní pouto 1000leté historie a společného jazyka? V okamžiku, kdy se mu po dlouholetém bezpráví, majíc před očima svůj jistojistý zánik, naskytla jedinečná šance se mírovou cestou i na státní úrovni spojit s velkým mateřským národem? A která národnostní skupina by jako objekt v této celosvětově politické situaci sjednocení odmítla, pokud by takovou možnost měla?

Skutečně až do poslední chvíle stále byla mezi politickými silami sudetských Němců silná skupina, která nechtěla připojení k říši, nýbrž usilovala o *opravdovou autonomii* uvnitř českého státu. Avšak roku 1938 neměli sudetští Němci svůj osud již ve svých rukou. Stali se předmětem velmocenské politiky, stejně jako na konci 1. světové války. Ostatně dění roku 1938 představovalo důsledky chyb z roku 1918.

Jak Chrastava prožívala přičlenění

Také naše město bylo zataženo do víru událostí. Vysoký počet nezaměstnaných byl kromě štípanců české národnostní politiky hlavní příčinou nespokojenosti. Dělníci už před rokem 1938 příležitostně nacházeli práci v Sasku, a jako nepředpojatí pozorovatelé referovali o působivém hospodářském rozmachu v Říši. Jednotlivci také tu a tam navštěvovali projevy a shromáždění NSDAP za hranicemi. Již župní mužská tělocvičná slavnost v roce 1936 v Chrastavě, byť za nejprísnější kontroly ze strany české policie, se stala nejen sportovní, nýbrž kromě toho i národní manifestací. Ještě silnější dojem u sudetoněmeckých účastníků, včetně těch z našeho města, zanechala Německá tělocvičná a sportovní slavnost ve Vratislavi roku 1938. Pokud starší generace byla stále velmi ovlivněna příslušností korunních zemí

k Rakousku, pak především mládež velmi silně směřovala svůj pohled na Německo. Sudetoněmecká vlastenecká fronta (později SdP) i u nás brzy získávala stále více členů. To se ukazovalo zvláště při každoročních *manifestacích* k 1. máji, při kterých se sice až do roku 1938 disciplinovaně a v poklidu konaly průvody komunistů a sociálních demokratů, ale početně oproti těm pořádaným Sudetoněmeckou stranou stále více upadaly. *Komunální volby* z 22. května 1938 přinesly, jak se dalo předvídat, také v Chrastavě velmi silnou většinu SdP. Dosavadní občanské strany již nekandidovaly. SdP vyzvala starostu Scholze, aby se stal jedničkou kandidátky, ale současně mu bylo vysvětleno, že již s ním není uvažováno na pozici 1. starosty, nýbrž už jen jako se zástupcem starosty. Ten poté svou kandidaturu odmítl. Ve volbách SdP z 30 zastupitelských mandátů jich získala 22, zbylých 8 připadlo komunistické straně. Starostou se stal advokát Dr. Friedrich Hübner, 1. zástupcem Karl Lux, druhým Edwin Selinger (komunista). Ze všech předchozích zastupitelů z původní občanské skupiny zůstal v úřadu už jen jeden.

Český bunkr

Mezi Němci a Čechy nedošlo v našem městě k žádným střetům. Přesto byla situace Chrastavy obtížná, jelikož se nacházela mezi českou *linií bunkrů* a státní hranicí, tedy svým způsobem v zemi nikoho. Čím více narůstalo nebezpečí války, o to ustaraněji sledovali Chrastavští každé vyostření situace. Na budování české pevnostní linie se pracovalo s velkým důrazem již řadu let. Procházela Bedřichoveckým lesem, od Bedřichovky probíhala mezi Machnínem a Chrastavou přes pole, aby pak opět mizela na vrcholcích v obecním lese. Betonové bunkry byly stavěny ve dvou, místy ve třech úrovních, ve směru k hranicím byly kvůli maskování opatřeny šikmým zatravněným pešunkem, a na obou stranách měly střílny pro kulomety. Kromě těchto početných polních opevnění, určených tak pro jednu pěchotní skupinu s lehkými zbraněmi, byly ještě na strategicky důležitých bodech těžké bunkry. Spojovací ochranné zákopy byly zčásti dokončeny až v posledních týdnech. Drátěné překážky a protitankové zátarasy zajišťovaly hlavní silnice, např. na „Hamburské výšině“. Již během první částečné mobilizace 21. května 1938 byla na pevnostní linii posádka, v plné válečné síle pak byla v září. Silniční spojení mezi Chrastavou a Libercem bylo v některých dnech přerušeno. Byly prováděny kontroly. Samozřejmě bylo zakázáno, aby se civilisté k bunkrům přibližovali, nebo aby zemědělci obdělávali svá pole v bezprostřední blízkosti. Na Bedřichovce taková betonová kostka stála přímo na zahradě zemědělské usedlosti. Jak se situace stále vyhrcovala, byla během probdělých nocí plných úzkosti za městem slyšet nervózní střelba hlídkujících vojáků. Každému bylo jasné, že Chrastava bude v případě války jak pod německou, tak také pod českou palbou. Cennosti byly uloženy do bezpečí, a sklepy

byly provizorně zařízeny jako kryty. Mnoho žen a dětí využilo příležitost, aby vlaky Říšské dráhy odjelo do Saska nebo ještě dál do vnitrozemí říše vyhledat ochranu. Mezitím česká ženijní četa rozmístila na všech mostech trhaviny a zajistila vojenskou ostrahu, přičemž nejbližší domy musely být vyklizeny. Ve dne v noci městem burácely projíždějící vojenské nákladáky. Po *vyhlášení mobilizace* bylo také omezeno vycházení. Všechny rozhlasové přijímače musely být odevzdány a byly odeslány až do Kladna. Díky absenci tohoto důležitého zpravodajského prostředku byla otevřena brána pro šíření nepravd a fám. Jen některým se podařilo uschovat si stará rádia a při vší opatrnosti je za pomoci autobaterií využívat. „Liberecké noviny“ (*Reichenberger Zeitung*) měly často v důsledku cenzury bílé fleky. Jednoho dne se rozšířila fáma, že ten den budou mosty vyhozeny do vzduchu, a tak se ve všech domech otevřela okna, aby se alespoň uchránily okenní tabulky. Později se při zneškodňování náloží ukázalo, že by stačily nejen ke zničení mostů, ale i velkého počtu okolních domů.

Celkově se vojenské jednotky chovaly v Chrastavě disciplinovaně. Přesto však došlo k několika menším *přehmatům*. V československé armádě sloužili samozřejmě také Slováci, Maďaři a Němci, kteří zčásti opatrně navazovali kontakty s obyvatelstvem. Také čeští záložáci nebyli většinou ani trochu agresivní, ale spíše znepokojení. Tato armáda by v případě války sotva byla nějakým spolehlivým prostředkem. Mobilizaci se kromě toho vyhnuli mnozí němečtí rezervisté, také z Chrastavy, díky útěku přes „zelenou hranici“. Ta ovšem byla bedlivě hlídána českou finanční stráží, národní gardou a členy Sokola, ba dokonce i ze strany Němců, členů tzv. „Rudé obrany“. Železniční spojení zajišťované saskými Státními dráhami bylo částečně přerušeno. Mnoho říšskoněmeckých drážních úředníků se stáhlo do Saska. Také železniční tratě byly hlídány českou armádou, a byl zákaz na ně vstupovat. Tehdy byl pod železničním podjezdem v Závětrí pod Panenskou Hůrkou (*Windgebreche*) při přecházení kolejí zastřelen chrastavský Karl Jakowitz.

30. září se nesnesitelné napětí konečně uvolnilo. Lidé si vydechli, protože nebezpečí války zase pominulo. Prohlášení o *připojení* k Německé říši bylo pro mnoho z nich jen stěží uchopitelné. Nikoho tehdy ve všeobecné radosti a vzrušení nenapadlo se jakkoliv mstít, ať už Čechům, či lidem jinak politicky smýšlejícím. Čeští ženisté odstraňovali nálože z mostů, přičemž v širokém okolí musela být přijata veškerá bezpečnostní opatření. Z města uprchlo vojsko, četnictvo, státní policie a finanční stráž, s nimi ale také část ostatního českého obyvatelstva, jakož i někteří němečtí komunisté a sociální demokraté, nakonec pak národní gardisté a Sokolové nasazení k ostraze hranic. Nikdo jim nebránil vzít si s sebou svůj majetek, a mohli zde i zůstat.

Chrastava patřila do zóny I, která sahala k Machnínu, a byla 1. října obsazena německým *wehrmacht*. Hodně lidí šlo na Bílokosteleckou ulici naproti vojákům, kteří byli očekáváni ze směru od Žitavy, byli však zklamáni, jelikož tito v průběhu dne dorazili od Frýdlantu. Nejdříve se jako předvoj objevilo motorizované komando s megafony. Později následovaly další jednotky, takže na náměstí brzy panoval čilý ruch. V průběhu následujících dní se pak od Žitavy za znění pochodové hudby dostavily také oddíly pěchoty. Vpochodování vojsk se uskutečnilo s precizností a disciplínou, pro německý *wehrmacht* charakteristickou a u nás tehdy velmi obdivovanou.

Možná člověk musí být Němcem ze zahraničí, mimo říši, aby pochopil, že ten jásot, se kterým byl německý *wehrmacht* také u nás po 20 letech cizovlády přivítán, nebyl žádnou demonstrací nacionálního socialismu, nýbrž jen a pouze němectví jako takového, a bylo jedno, pod kterou formou vlády.

Všechny společenské vrstvy obyvatelstva nabízely ubytování pro vojáky, hostili je, a rozmazlovali je tím nejlepším. Brzy se tu objevila i malá policejní stanice, aby převzala funkci četnictva. Již 2. října přijela na náměstí „*Pomocná kolona Bavorsko*“ (*Hilfzug Bayern*), šlo o konvoj nákladních vozidel určených k nasazení v případě katastrof a velkých akcí. Po dlouhé hodiny zdarma obyvatelstvu rozdávali vydatný Eintopf, což přišlo vhod zejména rodinám nezaměstnaných. Před chutnou hrachovou polévkou kapituloval i kdejaký vytrvalý „*internacionalista*“. Ve stejný den bylo oznámeno, že má Hitler 3. října navštívit těžká opevnění na „Šébru“ směrem od Varnsdorfu do Jablonného v Podještědí, a poté bude také projíždět Chrastavou. Brzy byly horečnaté přípravy k přivítání v plném proudu. Zdobily se domy, vyvěsovaly se vlajky, ale byla přijata i určitá bezpečnostní opatření, jako uvěznění známých komunistických funkcionářů v Lidovém domě v Žitavské ulici.

Kolem 11 hodiny vjel Hitler stoje v otevřeném voze na náměstí, kde se kromě vojenských jednotek seřadily také školní děti a velká část obyvatelstva. Před radnicí přijal hlášení velícího generála, načež mu byli představeni starostové obcí chrastavského okresu a funkcionáři SdP. Po zápisu do Zlaté knihy města spolu se svým doprovodem poobědval v hostinci „U Černého koně“.

Mezitím také jednotky wehrmachtu povolané z okolních obcí nastoupily k vojenské přehlídce, která byla za zvuku vojenských pochodů zahájena ve 14.30. Po 15. hodině Hitler odjel dále směrem na Frýdlant.

Následující dny, až do obsazení IV. zóny na jazykové hranici, byly pro Chrastavu opravdu živé a přinášely znovu další průchody a střídání vojsk. Brzy k nám také dorazila spousta zvědavých a koupěchtivých civilistů ze sousedního Saska, zčásti dokonce v celých zájezdech. Také uprchlé ženy a děti se navrátily zpět. Mnohá tehdy uzavřená přátelství s hostitelskými rodinami ve „*staré říši*“, jak byla od nynějška nazývána, přetrvala i nadále, což se pak osvědčilo i ve dnech vyhnání po roce 1945.

Život se pozvolna navracel k normálu. Franzel ve svých Sudetoněmeckých dějinách právem poznamenává: „Bylo by opravdu přespříliš, chtít po sudetských Němcích, aby nyní truchlili po státě, který jim až do posledního okamžiku odpíral nárok na rovnoprávnost, ponižoval je, vysmíval se jim a stále a znovu je klamal.“

Sotva jeden mírový rok v Říši

Nikdo tehdy nemohl tušit, že bude našemu městu a světu dopřán sotva jeden rok míru. Všichni byli šťastní, že unikli tlaku české nadvlády, a že se mohli podílet na novém vzestupu německého národa, na jeho hospodářském rozkvětu a rostoucím celosvětovém významu. Ožívaly obchody, velkou měrou díky nakupujícím ze staré říše, jakož i díky zakázkám, které odtud přicházely.

Zpočátku nedala opatření k začlenění a glajchšaltování nikomu ani vydechnout. Po první vlně nadšení však přinesla mnohá zklamání, a to díky přerušení oblíbených tradic, a v jednotlivých případech i kvůli lidským pokleskům. Ideální obraz „Říše“, který ve svém srdci nosil Němec v zahraničí, doznával nyní často při setkání se s reálnými skutečnostmi nahořklé úpravy, nebo se zcela beznadějně rozpadl na střepy.

Do roku 1938 byla už říšská marka přepočítávána na 8 korun. Nařízení o zavedení říšské marky v sudetoněmeckých územích ze dne 10. října 1938 stanovilo hodnotu československé koruny na 12 říšských feniků (1 RM = 8,3 Kč). Hospodářství nyní dostalo silný impuls. Nezaměstnaní byli v krátké době opět začleněni do výdělečného života. Mnoho z nich našlo uplatnění na nově vytvořených úřednických postech. Stávající tovární provozy mohly opět

zahájit svou výrobu. A tak koupila textilní firma Melchior z Nürtingenu bývalou továrnu Altschul a rozšířila ji na jeden z nejmodernějších závodů. Firma Bunzl & Biach byla arizována⁷¹ a převzata firmou Kontropa. Takového rozsahu, jaký tu měl před 1. světovou válkou v dobách svého rozkvětu, však chrastavský průmysl již nikdy dosáhnout nemohl. Stržená fabrika firmy Pollack již obnovena nebyla, továrny Jäger, Ulbrich a König a Valcha (*Walke*) byly využívány jen jako sklady.

O stále ještě potřebné rodiny se namísto dosavadní sociální péče starala NSV⁷². Od října do prosince sem nepřetržitě přijížděly nákladními vozy s dodávkami potravin, prádla a oblečení. Vše bylo uskladněno v budově bývalého řeznictví konzumního družstva v Nádražní ulici a rozdělováno dobrovolníky. Tato sociální opatření zavedl bývalý starosta Anton Scholze coby tehdejší tajemník Okresního úřadu péče o mládež. Mnoho rodin tak mohlo před příchodem zimy pokrýt potřeby nahromaděné dlouhými roky nezaměstnanosti, a bylo tak ochráněno před nejhorší nouzí. Jejich dřívější stranická příslušnost přitom byla nepodstatná.

Řada mladých mužů se hlásila k dobrovolnému výkonu služby v pracovních oddílech a ve wehrmachtu, částečně také proto, aby se mohli stát vojáky z povolání. Mnozí při tom zakusili hořkou zkušenost s tím, jak neskonale velká byla jak neznalost, tak i nepochopení ze strany „vnitrozemských“ Němců v chápání problémů Němců v pohraničí. Pozdějším brancům se stávalo, že pro narukované domnělé „Čechoslováky“ byly v armádě organizovány jazykové kurzy němčiny. Také některé výstřelky pruského kasárenského drilu příliš nepřispívaly k zachování si idealistických představ o německém wehrmachtu u sudetských Němců, kteří si všeobecně byli vědomi svých povinností a byli připraveni ke službě.

Jelikož Německá říše už byla toho času státem jedné strany, proběhlo také u nás rozpuštění politických stran, a byla zřízena místní skupina NSDAP. Zpravidla do ní byli přijati členové SdP. Politické změny se těžce dotkly funkcionářů komunistické a sociálnědemokratické strany. Někteří z nich emigrovali, jiní byli na kratší či delší dobu uvězněni. Ohledně toho ale nejsou pro Chrastavu k dispozici žádné údaje. Ale také sudetoněmecké národní kruhy, které měly jiné politické názory než nacionální socialisté, potkalo toto prokletí. A tak byli i příslušníci „Svazu kamarádství“⁷³ zatýkáni, jiní byli politicky odstaveni. Židé pozorovali antisemitské postoje nového režimu s rostoucími obavami již od roku 1938, a včas opouštěli říšské území, většinou i s opuštěním svého majetku, tak jako v Chrastavě rodina továrníka Löwy a advokáta Dr. Sterna. Češi, kteří zde zůstali, nepociťovali žádné hospodářské znevýhodnění. Likvidována byla německá a česká konzumní družstva, a také filiálka obuvnické továrny Baťa. Česká škola byla přebudována na německou mateřskou školkou. Jeden velmi neradostný, a později pro zúčastněné závažný incident, se udál při návratu bývalého českého řídícího učitele, který přijel na návštěvu. Coby dřívější exponent nacionálního češství Benešova směru si získal řadu nepřátel. Jakmile byl poznán, musel snášet potupu, byl na krátkou dobu uvězněn a poté vyhoštěn do Čech.

Z německojazyčných území bývalého Československa přešly Jižní Morava a Šumava s Českým lesem bezprostředně pod správu příhraniční sousedící Staroříšské župy. Z ostatních částí

⁷¹ Arizace znamenala v nacistickém Německu a jím ovládaných zemích vyvlastnění majetku osob, které byly židovského původu a jeho převedení do rukou nežidovských (tzv. árijských) správců a posléze majitelů. (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Arizace>)

⁷² Národně socialistická organizace sociální péče - jednalo se o organizační složku NSDAP, s názvem NS-Volkswohlfahrt, tj. „prosperita lidu“. (pozn. překladatele).

⁷³ „Kameradschaftsbund“, sdružoval sudetoněmecké intelektuální kruhy. (pozn. SPHMCH)

byla vytvořena *Říšská župa Sudety* s Konrádem Henleinem coby říšským místodržícím a župním představeným, a území bylo rozčleněno do 3 vládních obvodů: Opava, Ústí nad Labem a Cheb (se sídlem v Karlových Varech). Župní hlavní město Liberec získalo ohromný úřednický aparát, který byl z velké části obsazen staroříšskými Němci. Kvůli jejich občas opravdu pramalé empatii to obyvatelstvo přijalo s nelibostí.

Ještě na podzim 1938 získali všichni sudetští Němci prostřednictvím hromadného aktu nabytí občanství *německou státní příslušnost*, a to na základě „Smlouvy mezi Německou říší a Československou republikou v otázkách státní příslušnosti a práva její volby“ ze dne 20. 11. 1938.

Také *organizace místní správy* se změnila podle říšskoněmeckého vzoru. V květnu 1938 zvolenému starostovi Dr. Hübnerovi bylo nyní k ruce místo původních radních 5 tzv. „přidělců“. Místo původního městského zastupitelstva bylo jmenováno 10 radních. Jako vedoucí městského úřadu působil nadále Alfons Knesche jako vrchní inspektor. Jeho spolupracovníky byli dva inspektoři a tajemník. Městská policie přešla s výjimkou vedoucího ohlašovacího úřadu ke státní policii, přičemž oba starší nadstrážmistři Engel a Sänze odešli do důchodu.

Nově byl zaveden městský *matriční úřad*, jehož práci dosud vykonávaly farní úřady. Dosavadní okresní soud se přeměnil na *obvodní (úřední) soud* a oba němečtí soudci Dr. Schwanda a Dr. Otto přešli na pozici soudního rady. Daňový úřad působící v budově soudu byl brzy přemístěn do Liberce jako „finanční úřad“, zatímco do jeho prostor se nastěhoval *úřad práce*.

Rovněž i veškerý místní rozmanitý spolkový život byl zglajchšaltován podle jednotného říšského vzoru a byl uspořádán přísně centralisticky. Začínalo to u mládeže, která do té doby nebyla vůbec organizována, nebo se zčásti dobrovolně scházela v mládežnických spolcích, např. u „Mladých turnerů“. Nyní však mladí ve věku od 10. do 18. let vykonávali službu v mládežnické organizaci Hitlerjugend. Další věková kategorie byla v našem městě organizována ve dvou oddílech SA⁷⁴, a také v jedné jednotce SS⁷⁵ a v jednom sboru NSKK⁷⁶. Také NSFK (Letecký sbor)⁷⁷ zde měl své malé zastoupení. Ženy byly organizovány v NS-Frauenschaft⁷⁸. Vlastní místní organizace NSDAP sestávala z 8 buněk sdružujících 24 bloků.

Všechny *spolky* byly rozpuštěny a jejich majetek byl zkonfiskován. Tělocvičný spolek přešel pod Říšský svaz pro tělesnou výchovu, Pěvecký spolek pod NS-Sängerbund (Nacionálněsocialistický pěvecký svaz), Sdružení veteránů bylo začleněno do Říšského vojenského svazu. Pro studenty existoval namísto dosavadních sdružení Národně socialistický svaz studentstva, místo učitelských spolků působil NSLB⁷⁹, řemeslnické cechy nyní podléhaly Okresním řemeslnickým komorám, sedláci spadali pod místní rolnické vůdce. Odbory nahradila Německá pracovní fronta (*Deutsche Arbeitsfront*). Sociální péči zajišťovala NSV⁸⁰, a to např. zavedením tzv. Eintopf nedělí, prostřednictvím potravinových darů a sbírek WHW⁸¹, z jejichž prostředků v Chrastavě měsíčně rozdělovala cenné poukázky v hodnotě

⁷⁴ Sturmabteilung – tzv. „úderný oddíl“

⁷⁵ Schutzstaffel – tzv. „ochranný oddíl“

⁷⁶ Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps – Národně socialistický motoristický sbor

⁷⁷ Nationalsozialistisches Fliegerkorps – Národně socialistický letecký sbor

⁷⁸ Nationalsozialistische Frauenschaft – Národně socialistická ženská liga

⁷⁹ Nationalsozialistischer Lehrerbund – Národně socialistický svaz učitelů

⁸⁰ Nationalsozialistische Volkswohlfahrt – Národně socialistická organizace sociální péče

⁸¹ Winterhilfswerk des Deutschen Volkes – zimní dobročinnost německého národa (pozn. překladatele)

až 12 000 marek potřebným, především rodinám s hodně dětmi. Později ještě došlo k založení Říšského svazu protivzdušné obrany (*Reichsluftschutzbund*).

Všechny *organizace* měly povinnost vykonávat různé služby, svolávat schůze a veřejná shromáždění, takže brzy bylo státem podchyceno veškeré obyvatelstvo a jeho názory mohly být snáze ovlivňovány. Samozřejmě také rozhlas a tisk byly řízeny shora. Místo nezávislého deníku „*Reichenberger Zeitung*“ byly nyní vydávány noviny „*Die Zeit*“, dosavadní stranický tisk SdP (Sudetoněmecké strany). Do jejich rukou přešla také tiskárna bratří Stiepelů v Liberci.

V tomto roce doznala *podoba města* změny do té míry, že se Žitavská ulice ve své spodní části až k Bílokosteckému mostu narovнала a rozšířila. Starý hostinec „U města Vídně“ (*Stadt Wien*) a za ním následující domy padly za oběť krumpáčům.

Mezitím se situace ve zbytku Československa, pro sudetské Němce zabývající se svými vlastními záležitostmi téměř bez povšimnutí, rapidně zhoršila. Beneš se svým milionovým jměním a s movitým majetkem odešel do zahraničí. Na Slovensku čím dál zřetelnější silné snahy o osamostatnění, podporované Hitlerem, vedly k jeho odtržení. Nakonec v ranních hodinách 15. března 1939, poté, co den předtím neměl prezident Hácha v Berlíně žádnou jinou volbu, než svou zemi předat pod ochranu říše, do Prahy vstoupila německá vojska. Vznikl *Říšský protektorát Čechy a Morava*. V oněch vzrušených dnech naším městem stále a znovu projížděly motorizované jednotky. I když byl tento vývoj událostí sledován s překvapením a s obavami, díky dosavadním úspěchům Hitlera a cílevědomé propagandě se v nejširších kruzích obyvatelstva utvořila určitá víra v úspěch a poslání. Smysl pro míru a pro odhad reakce se vytratil.

A tak o půl roku později způsobil začátek vojenského tažení na Polsko jako úvodní dějství 2. světové války hořké rozčarování.

Opět válka

Naše město se v období od roku 1939 až do začátku roku 1943 nacházelo v nejhlubším zázemí a zůstalo tak uchráněno od letecké války. Nálada mezi obyvatelstvem byla, s ohledem na úspěchy v Polsku, Norsku a ve Francii, v letech 1939 a 1940 ještě optimistická. Až tažení proti Rusku s jeho pozdějšími nezdary u Moskvy a Stalingradu daly prostor pochybovačům. Po průlomů ze strany Rudé armády, po úspěšné invazi na západě a na jihu, a také po nelítostných leteckých náletech na německá města, začalo být zřejmé i ohrožení naší oblasti. Díky pokračujícímu úbytku veškerých životně důležitých potřeb, velkému počtu zde zaměstnaných válečných zajatců a zahraničních dělníků, kvůli nárůstu vlastních ztrát, a nakonec i pod vlivem nepopsatelné zbídačenosti slezských uprchlíků, narůstaly také v našem městě více a více obavy z budoucnosti. Bylo stále těžší uvěřit ve slibované konečné vítězství za pomoci zázračných zbraní. Latentní nebezpečí navíc představovali Češi v zádech. Ale ani pesimisté si nedokázali představit, co se mělo roku 1945 skutečně stát. Vyhnání z vlasti nakonec také znemožnilo zjistit počet pohřešovaných a na všech frontách padlých Chrastaváků. Podle paměti se do 1. čtvrtletí roku 1945 uvádělo 317 válečných obětí. V tomto počtu nejsou zahrnuti žádní pohřešovaní. Kromě toho byly ještě velmi velké ztráty v posledních válečných měsících a také počty mrtvých v zajateckých táborech. Počet obětí 2. světové války tak nepochybně může být minimálně dvojnásobný v porovnání s tou první, na kterou upomíná náš válečný pomník se jmény 222 padlých.

Začátek války roku 1939 přinesl kromě povolávacích rozkazů pro vojáky také okamžitá přísná opatření pro civilní obyvatelstvo: zatemňování, systém hospodaření s potravinami, oblečením, pohonnými hmotami, otopem a stavebním materiálem, který byl velmi dobře připraven a organizován, takže velké nákupy do zásoby již nebyly možné.

V prosinci 1939 muselo město vyklidit chlapeckou školu a přestavět ji na tábor pro etnické Němce *přesídlené z Volyně*⁸². V suterénu byly zřízeny kuchyně a koupelny, ve školních třídách byly umístěny patrové postele se slamníky a dekami. Mezi Vánoci a Novým rokem se konal první transport, po kterém pak v lednu následovala hlavní skupina. Škola byla nakonec obsazena 520 ubytovanými, většinou celými rodinami. K volyňským Němcům se připojilo 140 Ukrajinců, aby se vyhnuli sovětské nadvládě, když po vojenském tažení na Polsko anektovalo Rusko některé části východního Polska.

Pro tyto venkovské lidi, kteří nebyli zvyklí na středoevropský způsob života, bylo zpočátku těžké osvojit si zacházení se sanitárním zařízením a sít se s nutnými povinnými tábory předpisy. Správce tábora Anton Scholze a personál museli být zvláště v prvních týdnech ve dne v noci na nohou, a potíže měli i s dorozuměním, které bylo možné jen s pomocí tlumočnicků.

Volyňští Němci zůstali v chlapecké škole do 30. června 1941 a pak byli přemístěni do oblasti Povartí (*Warthegau*) na bývalé polské selské usedlosti. Pro další ubytování přesídlenců si německý úřad Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi, Středisko na podporu etnických Němců) v roce 1940 pronajal tovární budovu valchy (*Walke*) a přestavěl ji pro příslušné účely. Zavřené pohostinství „Lesní domov“ (*Zum Waldheim*) sloužilo jako sklad zásob. Valcha přijala ca 600 přesídlenců z *Besarábie*⁸³, kteří byli následně opětovně střídáni novými příchozími, když jejich předchůdci obdrželi usedlosti v Povartí. Středisko na podporu etnických Němců v Berlíně nechalo školní budovu důkladně opravit, takže v ní mohla být brzy opět zahájena výuka. Chlapci v mezidobí společně s dívkami užívali budovu školy na náměstí.

Začátkem roku 1940 byl tehdejší chrastavský uvolněný *starosta* Dr. Friedrich Hübner povolán do funkce zemského rady okresu Liberec. Změnou stanov se změnil i výkon funkce chrastavského starosty opět na čestný (neuvolněný, neplacený). Tuto pozici převzal dosavadní zástupce (místostarosta) Karl Lux.

Ve stejném roce musely proběhnout změny v uspořádání prostor v *radnici*. Pět místností po předchozí státní policii převzal Úřad pro výživu, z dalšího přeskupování budiž jen zmíněno, že radniční restaurace musela být zrušena, aby uvolnila místo pro reprezentativní prostory nově zřízeného matričního úřadu.

Finanční situace města se zlepšila díky tomu, že říšská vláda umožnila všechny staré *obecní úvěry a půjčky*. Další výhodou bylo ukončení patronátu nad kostelem a farou. Tento byl převzat jako součást koupě Mlýnického lesa. Les nyní městu nepůsobil žádnou zátěž, s výjimkou výplaty hajného, a naopak se z něj stal dobrý zdroj příjmů.

Na podzim roku 1940 nechalo město vydláždit poslední úsek *Nádražní ulice* od odbočky Andělohorské ulice až k vlakovému nádraží a po obou stranách nechalo vybudovat chodníky. Tyto práce nemohly být dříve provedeny, protože nikdy nedošlo ke shodě s Německou říšskou dráhou, coby vlastníkem dotčených pozemků.

⁸² Volyně (Wolhynien): Severozápadní ukrajinské území mezi řekami Pripjat a Bug. Od roku 1939 pod SSSR, předtím byla západní část polská.

⁸³ Besarábie: území mezi řekami Prut, Dněstr, Dunaj a Černým mořem. Velice úrodné území. 1918 – 1940 rumunské, 1940 – 1941 ruské, ca 80 000 Němců přesídleno do Říše. V roce 1944 znovu pod SSSR. (pozn. SPHMCH)

Ještě v téže roce byla v lokalitě pod vodárnou na Šibeničním vrchu uvolněna plocha pro výstavbu 15 jednogeneračních rodinných domů se zahradami a s možností chovu drobných domácích zvířat, a zástavba byla zahájena. I přes válečná omezení umožnilo dobré zásobování stavebním materiálem postupovat s pracemi podle plánu.

V letech 1941/42 bylo toto sídliště dále rozšířeno a síť ulic získala zpevněné povrchy. Kromě toho v pokračování Lipové ulice vznikly čtyři obytné bloky, každý po 8 bytech, pojmenované „Nový domov“.

Městský stavební úřad měl být v tu dobu uspořádán na novém základě, a za tím účelem město zaměstnalo stavitele Ing. Rudolfa Müllera.

Cizí řeči ve městě

Roku 1941 začalo přemísťování *válečného průmyslu* do naší oblasti. A tak si akciová společnost Siemens AG pronajala některé sály bývalé Klingerovy továrny, a poté fa. Götewend celý závod k výrobě elektrospotřebičů. Koncem roku 1942 převzala celý závod firma Spreewerke Potsdam, nadále ho rozšiřovala, a až do konce války zde na plné obrátky pracovala na zbrojních dodávkách. Nejdříve provizorní ubytovny, poté masivní betonové stavby u silnice na Panenskou Hůrku (U Nisy, *Frauenberger Weg*), nakonec poskytovaly ubytování pro více než 1 000 *zahraničních dělníků* různých národností, kteří byli všichni zaměstnáni ve Spreewerku. Dřívější továrna Cichorius roku 1943 přešla z vlastnictví firmy Schnabel – Altpaka (Stará Paka) na Tanvaldský strojírenský podnik (*Thannwalder Maschinenfabrik*) a byla rovněž přestavěna na zbrojní výrobu. Také do tkalcovny záclon firmy Möller se nastěhoval válečný podnik, který mimo jiné vyráběl nafukovací čluny.

Situace se surovinami byla s pokračující válkou stále obtížnější. Pomoci měly různé sbírky použitých surovin a starého materiálu, prováděné většinou mládeží. Kromě žádaných barevných kovů se sbíralo také staré železo, papír, textil, též kosti a lahve. Školy se navíc zabývaly sběrem a sušením léčivých bylin pro farmaceutický průmysl. Neobyčejnou obětavost naše vlast prokázala během kruté zimy 1941/1942. Pro německé vojáky, bojující za mrazivé ruské zimy na východní frontě a nedostatečně vybavené na zimní válku, obyvatelstvo obětovalo všelijaké teplé prádlo a oblečení, kožichy, i lyžařské vybavení. Strana také vícekrát vyzývala k darům pro přesídlené Němce v táborech.

Mezitím se všude začal projevovat *nedostatek mužské pracovní síly*. Tento nedostatek mělo kompenzovat nasazení žen v různých povoláních, např. u pošty a železnice, a také v továrnách. Tyto práce částečně prováděly dobrovolně, nebo se jednalo o závazek válečné služby.

V zemědělství a průmyslu byl nasazen také velký počet *válečných zajatců* – polských, srbských, francouzských a přibývajících ruských. Později přišlo do města velmi mnoho *zahraničních civilních pracovníků*, mezi nimi také ženy. Z velké části se nechávali naverbovat na práci v Německu, aby tak unikli velmi špatné situaci se zásobováním a nezaměstnaností na obsazených územích. Byli však mezi nimi i lidé nasazení na nucené práce.

Roku 1942 obdržel architekt Ing. Josef Effenberger z Mníšku zakázku za 14 000 marek na zpracování nového dlouhodobého *územního plánu města*. Zastavovací plán pocházející z let 1894/95 byl zastaralý, mnohokrát měněný, a především už nevyhovoval očekávaným požadavkům na dopravu.

Otcové města si hodně lámali hlavu nad prostory pro *mládež*. Dosud chyběl vhodný prostor, kde by mohli trávit klubovní večery. Provizorně a na přechodnou dobu byly postupně využívány prostory v Lidovém domě (*Arbeiterheim*, Dělnický dům), starý dům továrníka

Löwyho, ke stržení určený bývalý hostinec „Město Vídeň“ (*Stadt Wien*) a jeden prostor v Malé Kostelní ulici. Když v lednu 1942 vyhořel hostinec „U lesního rohu“ (*Zum Jägerhorn*) ve Vítkovské ulici, získalo tento pozemek město a pověřilo městského architekta (stavitele) Müllera zajištěním projektu *domova mládeže*. V úzké spolupráci s vedením mládeže v Liberci město v průběhu roku 1943 vybudovalo příkladné mládežnické zařízení.

Další *vojenské odvody*, které se mimo jiné týkaly i městského stavitele, si také opět vynutily reorganizaci v *městské správě*. Anton Scholze převzal agendu bytové politiky, komplikovanou díky pokračujícímu přílivu kvalifikovaných pracovních sil a zahraničních dělníků (a už také kvůli evakuovaným obyvatelům – z Berlína, Porýní a Vestfálska), a k tomu ještě stavební referát. Poté, co začátkem května 1943 musel narukovat také starosta Karl Lux, byl Anton Scholze podruhé pověřen úřadem starosty, a to při zachování jeho dosavadních agend, včetně vedení úřadu Národně socialistické organizace sociální péče (*Volkswohlfahrt*). Přemíra práce a odpovědnosti spočívala na jeho bedrech.

I přes těžkosti způsobené válkou mohlo město provést ještě několik dalších *stavebních opatření*. V jednom domě v Luční ulici, získaném z pozůstalosti, zřídilo byty pro městské zaměstnance. Ve staré škole mohly být dvě místnosti přebudovány na městskou knihovnu. Ta byla doposud umístěna v budově bývalé firmy Pollack. Obstarání dřeva pro zařízení knihovny, stejně jako domova mládeže, bylo kvůli přísnému *hospodaření se stavebním materiálem* možné jen díky šikovnému využívání kvót na kácení v městských lesích. Také jinde byly nutné všelijaké triky, třeba při opatrování přidělu železa, lístků na odběr záclon a podobně. Vkusné a účelné vybavení knihovny a domova mládeže pak získalo velké uznání dozorových úřadů i obyvatelstva.

Roku 1943 Středisko na podporu etnických Němců zřídilo v Chrastavě další *přesídlenecký tábor*. Tentokrát byli do bývalé továrny firmy König v Dolní Chrastavě posláni obyvatelé z *Lotrinska*.

Tábor pro etnické Němce z Besarábie v budově továrny Walke (Valcha) byl provozovaný do roku 1943. Poté byla přesídlovací akce ukončena a budova následně sloužila německému wehrmachtu jako sklad výstroje a vybavení pro námořnictvo a pro tropické podmínky.

Počet obyvatel města ve 4. roce války díky obyvatelům v táborech, zahraničním dělníkům, válečným zajatcům, evakuovaným lidem a díky množství techniků ze Spreewerku skokově narostl a přesáhl 7000. Zvláště pro ty posledně jmenované musely být vždy nalezeny soukromé byty, což se až na jeden jediný případ dařilo i bez *konfiskace*. Občané prokazovali porozumění a byli ochotni se dobrovolně sestěhovat.

Kromě potřeby bytů rovněž značně stoupla spotřeba vody. Vodovod, vybudovaný roku 1912 a rozšířený v roce 1933, byl kapacitně přetěžován. Proto město pořídilo v bílokostelecké místní části Pekařka vodní zdroj, který při zkušebních měřeních dával 22 vteřinových litrů. Protože se ale nacházel ve vrstvě naplaveného písku, předpokládaly se významné potíže při jeho jímání. Přesto byly podniknuty přípravné práce. Město kromě toho vstoupilo do vodohospodářského sdružení, které chtělo vybudovat *vodovod* přes Chrastavu do Liberce, a zajistilo si odběr v objemu 10 vteřinových litrů. Z něho měla být zásobena Müllerova kolonie na Liberecké ulici, později také na ni navazující stavební pozemky, a výše položená místní část u Václavické ulice. V Chrastavě již vícekrát působící vodohospodářská stavební firma Rumpel si nejdříve vyžádala zajištění poukázek na železo pro výrobu trubního materiálu. Výhradně za tímto účelem jel starosta Scholze spolu se zemským radou Vogtem, který měl těžké válečné zranění, na příslušná ministerstva do Berlína, aby pak osobně v Chomutově v Mannesmannově válcovně trub za těžce získané poukázky zadal objednávku. Další vývoj války však bohužel provedení stavby zabránil.

Válečné události si rovněž vynutily zřízení *stanice Červeného kříže* ve „staré škole“ v roce 1944. Zaprvé měla sloužit jako stanice první pomoci při leteckých útocích. K těm mohlo vzhledem k neustálým přeletům velkých formací bombardérů dojít také v Chrastavě, přinejmenším v podobě nouzových či náhodných shozů, ale také kvůli stále se rozšiřujícímu Spreewerku. Zadruhé měla stanice Červeného kříže také sloužit jako porodnice a pro péči v šestinedělí. Do té doby byly ženy cizinky, žijící v dělnické kolonii, za tímto účelem posílány do Liberce. Z důvodu tamní neustálé přeplněnosti úřední lékař poté, co si prostory prohlédl, tlačil na toto řešení v místě. Zdravotní péče tu byla zajištěna oběma lékaři, Dr. Posnerem a Dr. Alexowským, který byl současně vedoucím Červeného kříže, a porodní asistentkou. Stanice disponovala 5 místnostmi a měla k dispozici stálé telefonické připojení, obsluhované personálem Červeného kříže.

Poté, co již na jaře tohoto roku bylo v bílokostelecké továrně firmy Jäger ubytováno 1000 *židovských žen* určených na práci v továrně Spreewerk, muselo město zajistit místo pro dalších 500. K tomuto účelu byly pod vodárnou na Andělohorské Kostelní cestě (*Engelsberger Kirchweg*; Ještědská ulice) postaveny tři baráky. Byly pod dozorem SS se ženskou ostrahou. Ženy pracovaly v bývalé továrně Cichorius na výrobě plynových masek. Již předtím byl postaven barák pro *zahraniční dělníky* firmy Thost. Dělníci firmy Lux a firmy Melchior bydleli v sálech bývalých hostinců. Sál Střelnice (*Schützenhaus*) sloužil jako ubytovna pro ruské dobrovolníky z oddílů *Vlasovců*. Ti absolvovali výcvik v okolí města. Zjišťovací hlášení obyvatelstva prováděné dvakrát měsíčně ukázalo, že v Chrastavě tehdy žili příslušníci 18 různých národů.

Na podzim roku 1944 bylo ještě třeba ubytovat *důstojníky* štábů dvou ženijních praporů. Kladli si na tu dobu ne zrovna odpovídající nároky na bydlení a museli být nejdříve přivedeni k rozumu jedním důstojníkem s těžkým válečným zraněním, který působil na místním velitelství. Jejich úkolem bylo zpracování plánů obrany města a jeho okolí.

Ve stejnou dobu musely být vyklizeny prostory dívčí školy pro 400 evakuovaných *etnických Němců ze Slovenska*, a pro dívky a chlapce byla znovu zahájena školní výuka na směny v chlapecké škole. Prázdná Jägerova továrna byla využívána jako výstrojní sklad pro námořnictvo.

Mezitím se válka přenesla hluboko na území německé vlasti. Chrastava sama o sobě měla častější *letecké poplachy*. Hlídky protivzdušné obrany musely dbát na zvlášť pečlivé zatemnění, které bylo v cizineckých táborech většinou zanedbáváno. Často tak i u nás houkala v noci siréna, když byl z Liberce telefonicky nahlášen alarm.

Po slezských uprchlících – Rudá armáda

V zimě 1944/45 započala východopruská a slezská tragédie. Za krutého mrazu táhly v lednu 1945 naším krajem první slezské *uprchlické kolony*. Řídící místo ve Frýdlantu rozdělovalo proud zubožených lidí do tří směrů: přes Bogatynii – Žitavu do Budyšína, přes Mníšek – Liberec do České Lípy, a přes Novou Ves – Chrastavu do Jablonného v Podještědí.

Městu Chrastava a obci Horní Chrastava tak vyvstal velký lidský a organizační úkol, ve kterém však obstály, protože každý jednotlivec se o to zasadil veškerými svými silami. Frýdlantskému uprchlickému řídícímu místu byly Žitava, Liberec a Chrastava podřízené, a dostávaly odtud zprávy, kolik lidí a tažných zvířat a v jakém čase dorazí s další kolonou. Města měla povinnost jim poskytnout stravu a nocleh na jednu noc, a pak telefonicky vyrozumět místo dalšího přenocování – pro nás Jablonné v Podještědí. Poskytnutí ubytování v noclehárnách příslušelo starostovi, stravování a zajištění krmiva pro zvířata bylo v gesci úředníků NSV (Národně

socialistické organizace sociální péče). Pekaři, řezníci a obchodníci dodávali vždy do 14 hodin potravin do táborové kuchyně ve sklepě chlapecké školy, kde dobrovolnice ze sdružení Frauenschaft (Národně socialistická ženská liga) vařily eintopf a krájely chléb. Kolony vozů přijížděly většinou od pozdního odpoledne do večera. Ženy na ně čekaly na náměstí a ukazovaly jim, u koho v soukromí mají zajištěné ubytování.

Chlapci ve věku 12 až 14 let odváděli muže s tažnými zvířaty k sedlákům ve městě a v Horní Chrastavě. Současně byly vydávány přidělové lístky na slámu, seno a oves. Ženy a děti v chlapecké škole s vděkem a často se slzami v očích snědly poskytnuté jídlo. Často se u nich jednalo o první teplé jídlo po 4 až 5 dnech. Muži byli zaopatřeni až po ustájení a nakrmení svých koní. Vozy se svým posledním majetkem mohli odstavit ve dvore chlapecké a dívčí školy, jakož i na velké louce hornochrastavského mlýna (majitel Funke). Všichni vůdci kolon měli stejný dotaz: Zda už konečně budou venku z hor. Přijížděli většinou z roviny a jejich těžké povozy opatřené železnými obručemi neměly žádné brzdové špalky. Jízda po cestách z kopce tak byla velmi nebezpečná, protože brzdit se dalo jen za pomoci klacků (pák). Mnozí také prosili, aby si směli ještě alespoň jeden den odpočinout. K tomu však nesmělo být nikdy svoleno, protože se valily stále nové kolony. Také naši kováři museli mnohokrát ještě v noci okovat koně. Často byla na cestách celá vesnická společenství, kterým samozřejmě chyběli muži v branném věku. Kolony se tak skládaly téměř bez výjimky ze starců, dětí a žen. Některé z nich byly těsně před porodem, a musely tak být umístěny v naší stanici Červeného kříže. Po 9 dnech byly posílány do ubytování v soukromí, aby se opět uvolnily postele na stanici. Často trvalo 4 týdny, než dorazila zpráva o konečném cíli kolony někde na Chebsku. Pak některá ze sester matku s dítětem na toto místo odvezla. Ubytovaní jedné takové šestinedělky v soukromém bytě vedlo k tomu, že starosta Scholze byl v listopadu 1948 zatčen v Halle, v březnu 1949 byl odsouzen k trestu vězení v délce dva a půl roku, a z věznice v Brandenburgu byl propuštěn až v září 1951. Aniž to tušil, zabavil pro tuto ženu pokoj manželky jednoho komunistického agenta, který v Chrastavě žil pod falešným jménem. Když pak tento agent se sprostými nadávkami na radnici protestoval, byl na několik dní zatčen. Společně s jiným chrastavským komunistou starostu, který v tu dobu působil jako tajemník v jedné německé obci v sovětské zóně, ze msty udali.

Přesuny obyvatel ze *Slezska* trvaly asi 3 měsíce, až do března 1945. Kolony čítaly v průměru 400 osob a 200 tažných zvířat, několikrát však bylo třeba ubytovat také 700 uprchlíků se 400 koňmi. To pak musely být jako odstavné plochy využity ještě velký stan na střelnici a hřiště, a jako dozor byli povoláni příslušníci SA.

Osud těchto kolon byl ve většině případů dvojnásob trpký, protože byly později na konci války často ještě vydrancovány ze strany Čechů nebo Rusů, když se opět pokoušely dostat do svých slezských domovů. Mnoho rodin tak bylo na vždy rozděleno, děti se ztrácely, a tisíce lidí nalezlo bezejmenný hrob na krajích silnic. Hrozný osud čekal jistě i na ty kolony, které byly ještě během válečných vyjednávání poslány zpět, aby zajistily obdělávání polí za německou frontou, kterou však v tu dobu již stejně nebylo možné udržet.

Tyto měsíce se zdály být pro Chrastavu těmi nejtěžšími za celou válku. Nikdo však nemohl tušit, co občany města čeká, a že oni sami budou brzy bloudit po okresech jako bezdomovci. Skličující zážitky nepřestávaly na obyvatelstvo působit. Když pak v březnu nastal ruský průlom u města Lubáň a později následoval úspěšný německý protiúder, bylo ze směru od Frýdlantu a Seidenbergu (Zawidów) slyšet neustálé dunění děl. I při četných nočních leteckých popláchích byly z dálky slyšet detonace bomb. Zahraniční dělníky zachvátil narůstající neklid. Na konci března dosáhl *početní stav obyvatelstva* rekordní výše 8300, a v tom na 23 cizích národností. Obec Horní Chrastava v tu dobu čítala přibližně 1700

obyvatel, za normálního stavu přitom okolo 1000. Chrastava tehdy oplakávala již na 300 padlých; údaje o pohřešovaných chybějí. Goebbels volal k totální válce. Všude byly vylepovány plakáty: „Vítězství nebo Sibiř!“. Zprávy o krutostech Rudé armády vyvolávaly zděšení. Poslední naděje se upínaly na slibované zázračné zbraně, které však nepřicházely. Byla zřízena *domobrana* (*Volkssturm*; německá národní milice). Její součástí byli všichni ještě k vojenské službě způsobilí muži do 60 let a dosud ještě nepovolaní 17ti letí. Z velké části už neměli žádné uniformy, a velitelé těchto jednotek byli většinou účastníci 1. světové války. Byli vyzbrojeni rychle vyvinutými, primitivními, často nefungujícími puškami (*Volkssturmgewehr*), které mj. vyráběl také chrastavský Spreewerk. Kromě toho dostali také malý počet kulometů a instruktáž k pancéřovým pěším. Chrastava postavila jeden prapor, který ale nebyl kompletní, a také nebyl nikdy nasazen. Sestával se z 3 rot, ke kterým patřily Chrastava, Horní Chrastava, Nová Ves, Vítkov, Bílý Kostel, Andělská Hora a Kryštofovo Údolí. Místní velitelé jednotek domobrany spatřovali svůj úkol hlavně v ochraně obyvatel před zahraničními dělníky a procházejícími jednotkami Vlasovců. Na základě rozkazu musely také být na silnicích umístěny protitankové zátarasy, k čemuž mimo jiné našly své využití kamenné kvádry připravené pro dálniční most v Dolní Chrastavě. Na vyvýšených místech u obecního lesa byly vyhloubeny zákopy. Obyvatelé byli v rámci tzv. „národní oběti“ vyzváni, aby odevzdali všechny předměty, využitelné k vystrojení domobrany, jako batohy, chlebníky, polní lahve, kuchyňské nádobí. Byla to už zoufalá opatření, a každému ozřejmovala vážnost situace. Nakonec byly všechny obecní úřady instruovány, aby připravily evakuaci obyvatel, a městský spisový materiál uschovaly do bezpečí.

Vydání takového rozhodnutí byla na spadnutí, jelikož Rusové už stáli za osadou Vysoký. Polní maršál Schörner v Liberci 6.5. prohlásil, že je schopný frontu ještě několik dní udržet, aby bylo možno *evakuaci* obyvatel provést. Městská rada to projednala, usnesla se však zůstat, žádná opatření k evakuaci neprovádět, a město nebránit. Činnost domobrany tím byla ukončena a 7. května odevzdala své zbraně. Mezitím se začalo projevovat rozpouštění *wehrmachtu*. Nespočet nákladních vozidel, naložených výstrojí a týlovým zabezpečením, projíždělo městem. Nakonec se v Chrastavě objevila 15ti členná jednotka polního četnictva pod velením nadporučíka, která prováděla přísné kontroly, aby zamezila opuštění vojska.

V průběhu dubna byla také přerušena výuka v chlapecké škole. Nastěhovala se tam stavební rota z Organizace Todt⁸⁴. Krátce nato však byla převelena do Horní Chrastavy, aby uvolnila místo pro pěší prapor. Jeho velitel, s hodností majora, již po pár dnech panovačně požadoval vyklizení přilehlých domů pro další důstojníky. Po vyostřené výměně názorů na radnici starosta tento požadavek odmítl.

Ten stejný major ještě 7. května nařídil vyhloubení kulometných hnízd kolem kostela a školy, což se však nakonec po konzultaci s velitelstvím v Liberci neuskutečnilo.

Za těchto okolností se město také pokusilo zdarma získat části námořnické výstroje uskladněné v pěti patrech Jägerovy továrny k rozdělení mezi obyvatelstvo. Odpovědný důstojník však prohlásil, že musí nejdříve vyčkat na vydání rozkazu. 5. května pak nechal ošacení rozdělit.

Dopoledne 8. května ještě dorazil vagón chleba určeného pro armádu. Dva rotmistři, kteří ještě setrvali v chlapecké škole, nicméně prohlásili, že byl jejich vojákům vydán,

⁸⁴ Organizace Todt (německy Organisation Todt, zkratka OT) byla paramilitární jednotka určená k výstavbě strategických objektů v nacistickém Německu. Vznikla v roce 1938. (Wikipedia.org)

a že zbylým chlebem může disponovat starosta. Ten prostřednictvím hlášení v tlapačích vyzval obyvatele, aby si toto vítané vylepšení skrovných přidělů potravin vyzvedli.

Stejný den pak rozhlasem proběhlo oznámení o *kapitulaci* Německa. V časných ranních hodinách 9. května, kolem 3. hodiny, bylo však ještě ze směru od Zhořelce slyšet dunění kanónů, a v poledne ruské letouny shazovaly bomby na Liberec.

Mezitím dal polní maršál Schörner německé armádě stojící ve Slezsku rozkaz k ústupu, aby se vyhnula ruskému zajetí, a aby se v západních Čechách na Chebsku dostala do zajetí amerického. Od dočasně zvažovaného plánu na „Pevnost Čechy“ se upustilo. Bylo by to sice z geografického pohledu myslitelné, ale vojensky to nebylo vůbec připravené, a také kvůli nanejvýš nejistému faktoru českého obyvatelstva ve vnitrozemí více než pochybné.

Důsledkem bylo, že se trosky této německé armády valily zpět, částečně bez odevzdání výstroje a výzbroje, a procházely v těchto dnech také Chrastavou. Přitom na všech krajnicích a zahradách zůstávaly ležet kusy výstroje a zbraně. Obyvatelé si je zčásti brali nebo odklízeli, později však byly v obrovském množství shromážděny a nakupeny v dolnochrastavském Spreewerku.

Plni strachu nyní lidé očekávali příchod *Rusů*. Češi a bývalí němečtí komunisté na tuto situaci asi již dlouho čekali, a okamžitě vzali otěže do ruky. Hráli si na pány města a nařídili, aby různí funkcionáři NSDAP zametli náměstí a hlavní ulice. Kromě toho rozhodli, že k příchodu *Rusů* mají být na všech domech vyvěšeny vlajky a z rudých praporů odstraněny symboly s hákovým křížem.

Poslední vedoucí stranické pobočky pak o několik dní později na hřbitově sám ukončil svůj život.

Odpoledne 9. května kolem 14.30 pak *Rudá armáda* vstoupila do našeho města. Jednotky přišly přímo z fronty, byly ve vítězném opojení, a vojáci byli z větší části v podnapilém stavu. Zahraniční dělníci a Židovky vycházeli ze svých táborů a krátce nato táhli společně se zástupy vojáků ulicemi města, aby si z domů brali vše, co se jim líbilo.

Zejména začal hon na ženy a dívky. Ale ani osvobozeným Židovkám se nedařilo lépe. Ruští důstojníci si sami vybírali ubytování, byli však zdrženlivější, a v dalších dnech po příchodu vojska se snažili o udržení disciplíny.

Když starosta ráno 10. května navštívil radnici, čekaly na něj zástupy zoufalých žen a dívek. V jejich tvářích bylo vidět, co prožily. Okamžitě byli vyrozuměni oba lékaři. Jejich informace byla zdrcující. Ruské vojenské velení již všechny lékaře libereckého okresu telefonicky instruovalo, že během prvních třech dní po *znásilnění* nesmějí nic podnikat.

Téhož rána se zjistilo, že také zmizela motorová požární stříkačka, mechanický požární žebřík, zdravotnické auto a sanitka včetně veškerého vybavení hasičské zbrojnice. Z kanceláří radnice Rusové odnesli všechny psací a počítačové stroje.

Kolem 11. hodiny se na radnici objevil ruský major v doprovodu tří *Čechů*. Starosta jim ukázal kanceláře s chybějícími stroji, informoval o znásilňování žen a o stavu hasičské zbrojnice. Následně otevřel svůj psací stůl, odevzdal služební revolver a klíče od radnice přítomnému českému krejčovskému mistru Šedovi se slovy: „Poté, co je zde má činnost u konce, Vás žádám, abyste se postaral o blaho obyvatelstva.“ Všichni tři Češi se snažili jednat se vsí zdvořilostí a požádali starostu, aby každý den na radnici přesto ještě zašel, což on v zájmu německých obyvatel také učinil.

V následujících týdnech nebylo možno proti počínání těch *Čechů*, kteří byli rodilými Chrastaváky, cokoli namítat. Avšak brzy se do správy města vmísili bývalí němečtí *komunisté*. V tu chvíli byla oznamována všelijaká nařízení: rudé prapory směli vyvěšovat pouze

příslušníci komunistické strany. Češi měli vyvěšovat modro-bílo-červené vlajky. Z domů Němců směly viset již jen bílé prapory, k čemuž byla využívána prostěradla.

Němci museli odevzdat zbraně, uniformy, dalekohledy, fotoaparáty a rozhlasové přijímače. Kromě toho museli okamžitě začít na rukávu nosit *bílé pásky*. Příděly potravin pokračovaly i nadále, byť ve velmi omezeném rozsahu a se speciálním znevýhodněním Němců.

Aby mohli získat potravinové lístky, se obyvatelé města dle zásady „Kdo nepracuje, ať nejí“ museli podrobit *registraci* na pracovním úřadě, který byl pod českým vedením.

Kromě sebevraždy místního vedoucího NSDAP došlo v těchto dnech i k dalším *úmrťm*.

9. května ubodal ruský voják 73letého důchodce Antona Scholze z Chrastavy III, protože mu nechtěl vydat hodinky. Následujícího dne byl svými zahraničními dělníky zastřelen ředitel továrny Thost Ing. Stärz. O život přišel také penzionovaný železničář Thomas z Bílokoštecké ulice.

Bohužel se brzy ukázalo, že hůře než Češi a Rusové se nyní začali chovat někteří Němci. Pochopitelné by to bylo u bývalých členů komunistické strany nebo u politicky pronásledovaných. Našli se však i jiní občané, kteří teď až s udivující obratností převlékli svůj kabát. To oni zvláště ponižujícím způsobem nařizovali vykonávat práce členům bývalého sdružení Frauenschaft, kteří byli vždy činní jen ve prospěch společnosti. Museli uklízet baráky po zahraničních dělnících, které se nacházely v nepopsatelném stavu, a chlapeckou školu, zpusťšenou a znečišťenou díky několikadennímu obsazení Rusy. Tam dokonce zmizel líh ze sklenic s vypreparovanými zvířaty. Starosta musel spolu s ředitelem školy a s několika pomocníky uklízet barbarsky poničený kabinet s učebními pomůckami. Ze stolů v učebně výtvarné výchovy se po uřezání nohou stal taneční parket. Jednu neděli byli všichni bývalí členové strany nasazeni k zarovnání *střeleckých zákopů* pod městským lesem.

Už pár dní po příchodu ruských vojsk se vrátili ti Češi, kteří Chrastavu opustili v roce 1938. Za nimi následovali tzv. „*partyzáni*“ z českého vnitrozemí. Nosili na sobě žluté uniformy bývalého německého Afrikakorpsu, ukořistěné z nějakého skladu, ozdobené modro-bílo-červenou páskou na rukávu.

Jejich označení coby partyzánů bylo však zavádějící, jelikož se žádných bojů během války neúčastnili, nýbrž se až po německém kolapsu vyzbrojili ze zanechaných zásob, a nyní dokazovali svou moc nad bezbrannými. Tak se účastnili i drancování v různých obchodech a byli na přechodnou dobu nasazeni jako strážní mužstvo v bývalém závodě *Spreewerk*. Ten sloužil jako sběrný tábor pro ukořistěné věci. Až do konce května 1945 tu byla shromažďována poslední produkce továrny jako takové a k tomu obrovské množství různých zbraní, munice a trhavin určených pro německý wehrmacht. Vše roztřídit a později naložit bylo úkolem pro jeden z německých pracovních oddílů. Sestával z mužů veškerých stranických seskupení, počínaje Hitlerjugendem, jakož i z propuštěných a vracejících se příslušníků wehrmachtu, kteří se museli hlásit na základě vylepeného rozkazu ruského velitelství. Vojenský štáb praporu nově vznikající československé armády měl sídlo v bývalé Klingerově jídelně (*Klinger – Speisehaus*). Podléhala mu jednotlivá strážní mužstva, přičemž on sám byl kontrolován ruskými důstojníky.

Německé pracovní síly se mohly v poledne a přes noc vrátit do svých domovů. Mnozí z nich mohli považovat za štěstí, že v průběhu vyhošťování směli opustit nové Československo, zatímco později jiní coby váleční zajatci byli nasazeni k práci do dolů.

Brzy se také ukázalo, že čeští starousedlíci se sami ocitli pod karabáčem radikálních živlů, komunistů a takzvaných partyzánů, a s Němci už nesměli mluvit. Jakékoliv *poštovní spojení* bylo v důsledku všeobecného kolapsu nejdříve přerušeno a mezi ruskými a západními okupačními zónami zůstalo přerušené ještě dlouho. Na novém státním území ČSR však pošta

s německými nápisy nebyla v podstatě doručována vůbec. Pod ochranou Rusů požadoval Beneš, který se vrátil přes Moskvu a Košice zpět, původní státní území někdejší republiky. Jen na východě bylo samozřejmě umožněno postoupení Zakarpatské Ukrajiny ve prospěch SSSR, čímž ČSR získala přímou hranici s Ruskem.

V trýznivé nevědomosti zůstaly ty rodiny, kterým se ještě příslušníci nevrátili z wehrmachtu. Chrástavou v průběhu měsíce května za velkého vedra pochodovaly dlouhé kolony německých *válečných zajatců*. Ruské doprovodné čety ani jednou nedovolily poskytnout jim vodu.

V následujících týdnech se poměrně zřídka objevovala malá ruská *okupační jednotka*. Jednoho dne po oslavě osvobození s ohňostrojem odešla skupina zahraničních dělníků.

Občané se stáhli do svých domovů, stále ještě zatemňovali svá okna, žili z potravinových přidělů, pro Němce krácených, což postihlo zvláště malé děti kvůli omezeným přidělům nízkotučného mléka.

Atmosféra se vyznačovala *strachem, nedůvěrou a sklíčeností*. Žádné oficiální zpravodajství nebylo k dispozici. Rozhlasové přístroje byly zabaveny, německé noviny neexistovaly. Jako první česká tiskovina byly v Liberci vydávány noviny „Stráž severu“, zlý *štvavý plátek* proti všemu německému. O to více se otevíraly brány všem různým fámám. Začátkem června se začalo proslýchat, že by Němci měli být z Československa vyhoštěni. Zpočátku se to mělo týkat jen stranických funkcionářů, pak členů strany, a nakonec všech příslušníků dřívější Sudetoněmecké strany SdP. Ale nikdo nemohl a ani nechtěl věřit tomu, že by se to mělo dotknout území s uzavřenou populací, ve kterém by takové opatření postihlo více než 90 % obyvatel. Dokonce když ráno 16. června 1945 první *vyhošťování* začalo, nebylo ještě možné si představit, že by taková nelidskost měla z půdy, majetku a domova vyhnat celou národnostní skupinu 3 ½ milionu lidí.

Ztráta domova

Kdo národ oloupí o domov, ten nechť je Bohem zatracen.

Nechť nenalezne již nikdy mír, ač by ho hledal sebevíc.

Ať mu jeho počínání nepřinese žádné štěstí, úrodu ani úspěch.

Neboť uloupení vlasti je více než vražda, a nelze jej odpustit.

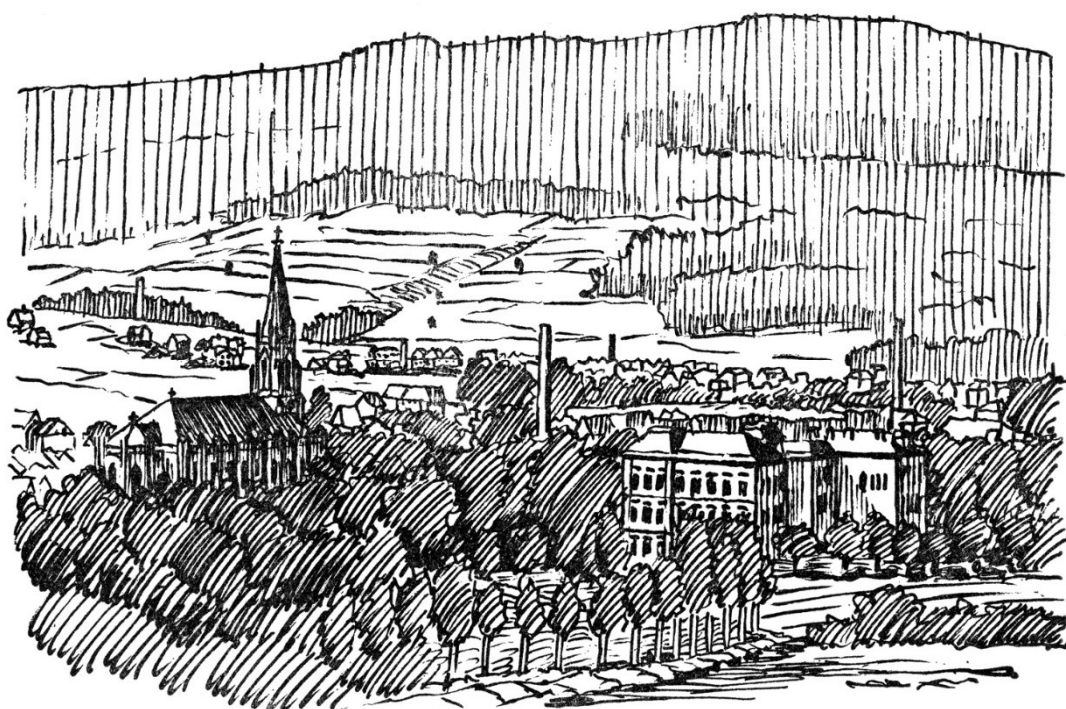
Dr. Emanuel Reichenberger

Příprava na vyhnání

Vyhánění a vražedné tažení proti veškerému německému Čech a Moravy započaté na konci války představuje největší katastrofu v dějinách sudetských Němců a také v 700leté historii našeho města. Proti tomu blednou dokonce i hrůzy 30leté války a doby husitství. Emil Franzel k tomu ve své knize „Sudetoněmecké dějiny“ píše: „Aby pomstili, dle jejich údajů kolem 70 000, při poněkud objektivnějším odhadu možná 10 000 Čechů, kteří se stali obětí nacistického režimu, povraždili v průběhu několika měsíců většinou bestialním způsobem přibližně čtvrt milionu Němců“.

Události této takzvané „revoluce“ nemohly být v této podobě odůvodněny ani ospravedlněny obdobím příslušnosti k Německé říši; ani v Sudetech ani v Protektorátu nebyl Čechům z důvodu jejich národní příslušnosti zkriven ani vlásek, ledaže by porušovali platné válkou zpřísněné zákony. Ale i tak je nepostihl žádný jiný trest, než by potkal německého občana porušujícího zákon či politického oponenta vládnoucího režimu.

Výjimečný případ odvetné akce „Lidice“ – jakkoli lidsky politováníhodný – byl bez jakýchkoliv zábran propagandisticky využit. Česká *krevní msta* v roce 1945 ale v žádném případě nepřišla, stejně jako vyhnání Němců, spontánně, nýbrž byla pečlivě připravena a podněcována. Jak mezitím konstatovali švédští a čeští exiloví historici, hlavní vinu na tom nese dřívější československý prezident Beneš. Je také charakterizován jako osobně mstivý člověk. Aby si pro svůj plán *masového vyhnání* získal spojence, neostýchal se – stejně jako již v roce 1918 – dopustit politického podvodu. V roce 1942 navrhl britskému ministerstvu zahraničí vyhoštění nacistů a neloajálních živlů. Když k tomu získal souhlas, požádal sovětskou vládu o svolení vyhnat všechny Němce, přičemž ujišťoval, že s tímto plánem již souhlasila britská vláda. Rusové tehdy odmítli. V červnu 1943 Beneš při jedné návštěvě Roosevelta tvrdil, že jak Velká Británie, tak SSSR jsou s vyhnáním Němců srozuměni. Americký prezident odpověděl, že v tom případě se tedy odsouhlasenému plánu spojenců nechce stavět na odpor. S tímto souhlasem pak Beneš potvrzení masového vyhnání prosadil v Moskvě.

Chrastava od Kloboučnickovy lípy

V rozhlasovém projevu 27. 10. 1943 prohlásil: „*Konec války bude v naší zemi psán krví.*“ Před Českou národní radou v Londýně 3. 2. 1944 řekl: „*Převrat musí být násilný, musí dojít k důraznému zúčtování národa s Němci a fašistickými násilníky.*“ Stále více nekontrolovatelně a bez zábran zněly výzvy k vraždění Němců, apelující na nejnižší lidské pud a na nejhorší spodinu národa: „*Až přijde náš den, zazní celým národem starodávný husitský bojovný pokřik: Bijte je, zabíjejte je, nikoho nenechte na živu. Každý nechť se nyní poohlédne po vhodné zbraň, která Němcům co nejvíce ublíží. Pokud není po ruce žádná střelná zbraň, měla by být připravena a ukryta jakákoliv jiná zbraň, se kterou se dá řezat, bodat nebo udeřit.*“ (Výzva českého exilového generála Ingrá ze dne 3. 11. 1944).

Londýnský a moskevský rozhlas 26. 2. 1945 vysílal nenávistný popěvek české národní fronty: „*Chopte se těch zpropadených Němců, bijte okupanty, trestejte zrádce, umlčte zbabělce a záškodníky národního boje.*“

Neblaze proslulá jsou také Benešova slova, která z Košic provolával ke svým krajanům, když znovu vstoupil na československou půdu: „Vezměte Němcům všechno! Nechte jim jen kapesník, do kterého mohou plakat!“

Pod českou krutovládou

Jeho rozkazů bylo uposlechnuto. Nejširší kruhy českého národa se hrdě odvolávaly na svou husitskou tradici a spatřovaly v loupežích a vraždách záslužné činy, pokud byly páčány jen na Němcích. Malá menšina slušných lidí byla odsouzena k mlčení, nebo sama trpěla či zemřela.

Toto se dělo uprostřed Evropy – ne jako zvěrstva německých koncentračních táborů s vyloučením veřejnosti, nýbrž na ulicích světových měst před očima světa, který tvrdil, že se vydal proti *nelidskosti* bojovat. Stále a znovu se objevují zprávy o tom, jak v Praze, Liberci a na dalších místech sami ruští velitelé, důstojníci i vojáci zasahují, aby učinili přítrž vražedným orgiím a bití ze strany Čechů.

Co se přesto odehrálo ve dnech 1. – 7. května 1945 v Praze, ve městě připomínajícím lazaret se 60 000 zraněnými Němci a Maďary, co se stalo v Brně, v Malé pevnosti Terezín, a co se událo 30. července 1945 v Ústí nad Labem, zůstane v Evropě asi bezprecedentní. „Během několika měsíců bylo prolito více krve, než kolik jí zde protékalo za 2000 let, a bylo toho více zničeno, než kolik mají na svědomí války, požáry a sám čas v jednom tisíciletí.“ (Franzel)

Téměř 10 % sudetoněmeckého obyvatelstva, k tomu nespočet příslušníků wehrmachtu ze všech vrstev německého národa, zemřelo většinou strašlivou smrtí. A jelikož mužská část sudetoněmecké populace v branném věku byla z velké části ve válce, představuje děsivý počet 241 000 mrtvých v důsledku vyhnání především ženy, děti a starce. Také „*Sudetoněmecká bílá kniha*“ (Sudetendeutsche Weißbuch) může vylíčit jen nepatrnou část onoho utrpení a ohavností páchaných zvrácenými mozky se souhlasem státu. Mrtví musejí mlčet. Svůj hlas budou uplatňovat až před jiným tribunálem. A také svět mlčí, a dokonce i pro naše německé takzvané „veřejné mínění“ jsou vzpomínky na tyto události krajně nepohodlné, neboť to nejspíš musí v odhalování německé viny pokud možno předčít zbytek světa.

Je však třeba trvat na tom, že vítězné státy tehdy z pohledu dějin ztratily jakékoli morální právo soudit válečnými zločiny spáchané Němci – jakkoli tyto v žádném případě nemohou být zlehčovány či omlouvány.

Co dalšího by se kromě toho nejhoršího ještě muselo zažalovat, by znovu naplnilo celé svazky knih – znásilnění, zneuctění, potupa, zoufalství a beznaděj vedoucí až k sebevraždám, hlad, materiální ztráty a vykořisťování pracovní síly. Zanechaný majetek sudetských Němců představoval v květnu 1945 hodnotu ve výši 19,4 miliard dolarů.

Také v Chrastavě byly týdny a měsíce po kapitulaci obdobím strachu a hrůzy, byť díky bohu nedošlo k žádným zvláště vážným násilnostem. Chrastavští Češi se chovali umírněně. Ale brzy se také u nás objevili příslušníci RG (Revoluční gardy), kteří se rádi nazývali „partyzány“ a většinou pocházeli z českého vnitrozemí. Ve *skladu ukořistěného majetku* „Spreewerk“ se pokusili zavést nový styl dozoru nad Němci, se sprostými nadávkami, údery pažbou, bitím, prací v poklusu a s další šikanou. Je třeba poděkovat starému střelmistrovi ze Spreewerku a jednomu rozumně smýšlejícímu českému nadporučíkovi, že tyto metody zarazili už po prvním dni. Bylo by to také nezodpovědné, s ohledem na rizika při třídění a nakládání tržavin a rozbušek, pancéřových pěstí, min atd. Jistě právě díky tomu došlo k velkému neštěstí v Chotyni, kde do povětří vyletěla bývalá čokoládovna firmy Körber.

Obvinili samozřejmě tamní Němce a veškeré obyvatelstvo bylo během velmi krátké doby vyhnáno přes saské hranice.

V Chrastavě byl také – jako všude – zřízen „Národní výbor“, který nyní spravoval město. Měl neomezené pravomoci. Tovární provozy a větší obchody jím byly brzy vyvlastněny, převedeny do státního vlastnictví, a řízeny národním správcem. Německých odborníků a bývalých majitelů bylo zpočátku ještě třeba k udržení podniků v provozu. Poté začali z českého vnitrozemí do německých končin houfně proudit „zlatokopové“, aby se zde obohatili a ukořistili zlato, šperky, drahé kovy, domy, obchody a byty. Bohužel také někteří Němci v sobě v této době najednou objevili antifašistický postoj poté, co předtím 6 let těžili ze systému. Němečtí spoluobčané se nyní začali chovat jako páni a svým *udavačstvím* přivedli za mříže také nejednoho Chrastaváka. Už v městské soudní věznici zatčení zažili hlad, bití a nejbrutálnější zacházení bez řádného soudního procesu. Ještě hůř na tom byli ti, kteří byli dopraveni k libereckému krajskému soudu. Na denním pořádku zde bylo nejtěžší bití, mučení, nadávky, strádání a svévolné zabíjení. Mohlo trvat měsíce nebo také roky, než se proces dostal před „lidový soud“, a k odsouzení Němců často vedla lživá obvinění a falešné svědecké výpovědi. Mnoho jich zemřelo utýráním, vyčerpáním či na úplavici. Nikdo nedokáže přesně uvést počet zoufalých sebevražd, které vyhladily celé rodiny. Ačkoli „vítězové“ tolik pranýřovali německé *koncentrační tábory*, tak sami takové tábory okamžitě zřizovali. V českém koncentračním táboře v Liberci se už v srpnu 1945 nacházelo 7 645 zatčených, a v listopadu již 11 500.

Pro zbývající německé obyvatelstvo byly zavedeny vlastní potravinové lístky, na základě kterých byly přidělována necelá polovina českých dávek. Maso, máslo, sýr nebyly pro Němce dostupné vůbec, odstředěné mléko až po několika měsících. Od 10. června 1945 museli všichni Němci na rukávu nosit *bílé pásky*, vyjma komunistů, kteří měli červenou pásku. Zákaz německého jazyka na veřejnosti a v obchodech, který brzy následoval, samozřejmě postihl všechny Němce. O svatodušních svátcích 1945 byli z Liberce vyhnáni všichni *říšští Němci*, kteří se přistěhovali po roce 1938. Ubohý pochod, převážně žen a dětí, hlídáný Čechy s biči a puškami, prošel Chrastavou směrem k hranici. Malé zavazadlo, které bylo možno vzít s sebou, se cestou většinou ztratilo.

Vyhoštění Chrastaváků

16. června začalo vyhánění také v Chrastavě a Horní Chrastavě. Kromě kolujících fám nikdo nevěděl, zda se tato opatření provádějí svévolně, zda je kryjí velké mocnosti, a jakého okruhu lidí by se měla týkat. Nejdříve přišly na řadu rodiny, jejichž členové zastávali nějakou funkci ve správních orgánech nebo organizacích. Ale již následující noc byli ulice po ulici vyhošťováni hlavně obchodníci a vlastníci domů, jejichž majetek zajímal „zlatokopy“. Ozbrojení „financové“ (celní ochrana hranic) spolu s četníky klepali v noci na domovní dveře, předložili písemný „Rozkaz k opuštění ČSR“, a dotčené rodiny po 20 minutách odvedli. Bylo povoleno zabalit si s sebou 30 kg zavazadlo.

Lidé se potáceli ze svých domovů, bledí a vyděšení. V dívčí škole museli vystát frontu na *kontrolu zavazadel*. Byly jim zde ještě odebrány veškeré cennosti, peníze, hodinky, prsteny, spořitelní knížky, dokumenty, konzervy a podobně, a také nové oblečení a prádlo. Takto ukradený majetek se kupil na hromadách, celá procedura trvala mnoho hodin. Už se rozednívalo, když armádní nákladní auta odvážely nešťastný lidský náklad. Ve stoje, namačkáni na sebe, jsme byli převezeni k saským hranicím. Vozy byly vyprazdňovány za pomoci úderů pažbou, tak rychle, že mnozí si své kufříky už nemohli vzít.

Bylo to přichystáno tak, že české nákladáky zastavily přímo před bránou *cizineckého tábora*. Ubytování, většinou Poláci, se pokaždé jako supi vrhli na příjíždějící transporty, aby Němcům pokud možno ještě něco sebrali. Kdo posledních 100 metrů k hraniční závoři neběžel dost rychle, ten ještě zde o svůj kufr přišel. Na 300 nejváženějších chrastavských a hornochrastavských měšťanských rodin se tak časně ráno, třesouce se zimou, zcela omráčeno neuvěřitelností své situace, ocitlo na okraji Žitavy ve dvoře jednoho velkého statku, mezi nimi také starosta Anton Scholze.

Ještě brutálněji než v Chrastavě to probíhalo v Horní Chrastavě. Cennosti a vkladní knížky musely být již několik dní před tím, než vyhošťování začalo, odevzdány na obecním úřadě (národním výboru), samozřejmě bez jakéhokoliv potvrzení. Večer 16. června byly rodiny, určené k vyhnání, povolány na 21. hodinu s 30 kg zavazadlem do dvora bývalého hornochrastavského mlýna (ve vlastnictví rodiny Funke). Tam pak všichni stáli dvě hodiny pod dozorem kreatur z „revolučních gard“, a byli soustavně sekýrováni, uráženi a bití holemi. Ve 23 hodin museli všichni na obecní úřad ke kontrole zavazadel. Ta spočívala v tom, že Češi obsah kufru vysypali na ulici. Všechno, co ještě vypadalo dobře nebo nově, zde Němcům odebrali. Někteří dokonce museli sundat i oblečené kabáty. Kolem půlnoci se ožebráčený zástup vydal na pochod, a za soustavného bití byl hnán až k hranici. V Grabštejnském lese čeští revoluční gardisté z řady vyvěkli nezletilou dívku a znásilnili ji. Vysloužilému účetnímu Eduardu Bürgerovi prostřelili stehno. Teprve překročení hranice u Žitavy přineslo vysvobození z tohoto pekla.

Ze Žitavy pak následovala jízda na otevřených nákladních vagonech dále do *Horní Lužice*: Eibau, Taubenheim, Oppach. Malé obce, a prostí lidé, kteří vyhnance přijali, a podělili se s nimi o to málo místa a jídla, které sami měli – ale to šlo jen na několik dní. Pak opět dál do Schirgiswalde. Tam železniční transport končil a cesta vedla dál s mezitím získanými malými žebříňáky, po rozpálených prašných cestách, za bouřek a lijáků, až do míst mezi Budyšínem a Bischofswerdou. V této zemědělské části země byla možnost získat ubytování a stravu asi nejpravděpodobnější. Starostové malých vesniček byli postaveni před nelehké úkoly, ale pomáhali, jak mohli. Kdo mohl pracovat, přiložil ruku k dílu: u sedláka, v kamenolomu, nebo ve své profesi. Příděly jídla přinejmenším zabránily hladovění. Nejdříve se nikdo nechtěl z pohraničí vzdalovat. Všichni věřili a doufali v to, že tato vyhánění jsou nezákonná. Až konference v Postupimi, jejíž závěry byly oznámeny 3. srpna, veškeré naděje zmařila. S vyhoštěním souhlasily i západní mocnosti, požadovaly ovšem „humánní“ provedení. Zpočátku se většina vyhnaných hromadila na území bývalého Svobodného státu Sasko. Kvůli potížím se zásobováním potravinami bylo však Sasko nuceno postarat se,

aby lidé bez domova do konce srpna mohli pokračovat dál. Pouze ten, kdo měl stálé pracovní místo a povolení k pobytu, směl ještě zůstat. Transporty tedy začaly nanovo, většinou nákladními vlaky do Meklenburska, Durynska a do Provincie Sasko (*Provinz Sachsen*). Tam byly mezitím zřízeny tábory a postupně bylo organizováno ubytování v bytech a zajišťována pracovní místa. Chrastavští se začali rozptylovat, ztráceli se navzájem z dohledu. Mnozí přešli přes „zelenou hranici“, tehdy ještě demarkační linii mezi okupačními pásmy, do jižního nebo západního Německa.

2. srpna 1945 bylo Němcům, kteří zůstali v ČSR, odebráno československé státní občanství. Od podzimu 1945 pak už neprobíhaly žádné „divoké“ odsuny. Mnoho Němců ale bylo v jejich domovských obcích přesto vypuzeno z jejich bytů a domů, a umístěno do hromadných bytů nebo táborů. Pro okres Liberec byl příslušný *sběrný tábor* od roku 1946 ve Stráži nad Nisou. 6. února 1946 opustil Liberec první „spořádaný“ *deportační transport* o 1 200 lidech ve 40 nákladních vagónech. Z Chrastavy do Stráže nad Nisou vždy přicházely skupiny několika stovek lidí. S sebou si směli vzít 1000 říšských marek v hotovosti a 30 kg zavazadlo. Kufr byl zkontrolován a šperky, cennosti a vyšší obnosy peněz byly zabaveny. Pobyt v táboře trval různě dlouho, několik dní nebo také týdnů podle toho, jak byly transporty znovu sestaveny. K fungování tábora běžně patřily nástupy ke kontrole počtů. Ženy, děti a staří lidé museli nastoupit k vycházce uzavřeným táborem, jako v nějaké věznici. Práceschopní lidé byli každý den odvázeni za prací mimo tábor, např. na těžbu dřeva. Stravy bylo tak, aby stačila k životu. Někdy byli vyhledáváni mladí lidé bez rodinných příslušníků a odvázeni do vnitrozemí Čech na měsíce dlouhé polní práce za velice tvrdých podmínek. Každý z vypravovaných transportů čítal kolem 1 200 osob z různých míst. Vedly po železnici přes Ústí nad Labem a Cheb nejdříve do Bavorska, kde byly v Bambergu dále rozdělovány. Odtud byl větší počet Chrastaváků poslán do Eischstättu a Höchstädtu an der Aisch. Tam pak následovalo rozdělení po okolí. Transport trval 2 – 3 dny. Na podzim 1946 byl odsun v podstatě ukončen. Ten, kdo v Chrastavě ještě zůstal, měl nějaký vztah s češtvím (čeští manželé) nebo odborné osvědčení pro práci v továrně. Mnoho lidí z tohoto okruhu se ještě chtělo vystěhovat, protože život v jejich městě byl za změněných okolností sotva k vydržení.

Povolení k vystěhování bylo však udělováno jen velmi vzácně. Průkaz specialisty oproti tomu mohl být velmi jednoduše odebrán, jakmile dotyčného odborníka již nebylo zapotřebí. Ten pak musel vykonávat podřadnou práci. Téměř všichni zůstavší Němci byli ze svých bytů vystěhováni a posláni do jiných horších. Používání německého jazyka nebylo sice oficiálně zakázáno, avšak na veřejnosti bylo téměř nemožné. Veškerý společenský život mezi Němci ustal, německé noviny ještě nebyly, a poštovní spojení s vyhoštěnými Němci rovněž neexistovalo. Žilo se ve strachu, starostech a také v bídě, protože situace v zásobování byla velmi špatná, stejně jako ve všech komunisticky ovládaných zemích. Jednotlivým osobám nebo rodinám se však pořád dařilo získat svolení k vycestování. Podle odhadů mohlo v době mezi lety 1946 – 48 v Chrastavě žít ještě na 500 Němců.

Západní mocnosti, v tomto případě Američané, prováděly určitou kontrolu nad průběhem pozdějšího vyhošťování. Transporty posílané do Bavorska (okupační zóna USA) byly přijímány jen tehdy, pokud rodiny byly pohromadě a pokud deportovaní disponovali hotovostí. V této době probíhalo také vysídlení „antifašistů“, kterým byl oproti ostatním odsunutým dán k dispozici železniční čtvrtvagon s možností vzít si sebou movitý majetek, mezi tím také nábytek a postele. Antifa – transporty vyrážely z Liberce mj. do oblastí Riesa / Sasko, Heiligenstadt / Durynsko a Kempten / Allgäu. Komunisté téměř bez výjimky dávali přednost přesídlení do sovětské okupační zóny Německa, kde ovšem spousta z nich zažila nejtrpčí

zklamání v jejich životě. Každé generalizování je špatné, a tak musíme konstatovat, že i mezi nimi byli idealisté, a že jen část z nich využila obratu k tomu, aby vůči svým spoluobčanům vystupovala podle a hanebně, zatímco ostatní se bez ohledu na stranickou příslušnost chovali prostě lidsky a byli tou katastrofou sudetoněmeckého obyvatelstva otřeseni. Němečtí sociální demokraté byli z větší části vysídleni do západních zón. V roce 1946 se pokusili zachránit a dostat na západ co možná nejvíce svých krajanů, a pomoci jim využít výhody „antifa – vysídlování“. Ačkoliv Německá sociálně demokratická strana měla v Chrastavě roku 1938 sotva 40 zapsaných členů, bylo v roce 1946 možné do Bavorska přepravit téměř 400 osob se čtvrtvagónem jejich věcí. Vděk je také třeba vyjádřit některým chrastavským Čechům, kteří se – zčásti v odpovědné pozici – pokoušeli svým starým německým spoluobčanům pomoci, jak jen to bylo v této nešťastné situaci vůbec možné, a kteří se tak sami vystavili velkému nebezpečí. Jejich jména zde nemůžeme zveřejnit, abychom je nebo jejich blízké neohrozili.

Nucené práce v Čechách

Jednu z nejtemnějších kapitol této doby představovaly *deportace* v rámci ČSR mezi lety 1945 a 1948. Přibližně 140 000 sudetských Němců, mezi nimi mnoho žen a dívek, bylo zavlčeno na nucené práce do vnitrozemí Čech a Moravy. Jen část mohla ČSR opustit. Mnoho jich dlouhá léta žilo v otroctví. Německý červený kříž se pokoušel těmto nešťastníkům pomoci a přivést rodiny dohromady.

Deportace začaly již v červnu 1945 z iniciativy místních úřadů, v letech 1946 a 1947 byly systematictější a prováděny na delší vzdálenosti. Tam, kde ve vnitrozemí chyběly pracovní síly, protože „zlatokopové“ odešli do sudetoněmeckých oblastí, tam byly přivezeni nuceně nasazení Němci, aby bez platu prováděli ty nejhorší a nejtěžší práce. Teprve od komunistického převzetí moci v únoru 1948 začaly být deportace řízeny centrálně. Světová veřejnost o této otrocké práci téměř nevěděla.

Němci byli na *nucené práce* nasazováni v zemědělství, průmyslu a hornictví. Odvody často probíhaly náhodně, bez ohledu na práceschopnost. Bylo odváženo mnoho žen a dokonce i dětí. Většinou si tito pracovní otroci nesměli s sebou nic vzít, kolikrát ani prádlo a oblečení. Měli jen to, co právě nosili na sobě. V některých českých cílových destinacích těchto transportů se konaly regulérní trhy s otroky. Lidé byli ze strany sedláků nebo správců oceňováni a ohmatáváni jako dobytek, a prodáváni nebo pronajímáni. Na svých pracovních místech podléhali trvalé policejní kontrole. Mnozí z těchto nešťastníků byli vybráni a deportováni ještě z táborů krátce před odjezdem vysídlovacích transportů a své příbuzné již nikdy neviděli.

Jedna taková *deportace* se konala také v Chrastavě a Horní Chrastavě. Transport čítající asi 50 dívek a žen pocházejících z vážených měšťanských rodin vyrazil 9. června 1945 z chrastavského nádraží v otevřených nákladních vagónech do českého vnitrozemí. Osud všech dotčených byl nejistý. V Turnově byli rozděleni a s koňskými spřeženími odváženi k jednotlivým sedlákům. Ubytování bylo různorodé. Zčásti na špinavých postelích, zčásti na slámě nebo holé zemi, sužování myšmi a krysami. Chudá strava měla akorát tak udržet práceschopnost. Máslo, nebo salám a maso, ty pro Němce nebyly.

Obzvláště těžká byla *nejistota* ohledně osudu blízkých, neboť poštovní spojení neexistovalo. Stále a znovu museli snášet nadávky, ponižování a napadání ze strany Čechů a Rusů.

Ženy, které nebyly na takovou činnost zvyklé, musely provádět těžkou *polní práci* při sklizni obilí, brambor a řepy. Některé musely zůstat i přes zimu, několika málo šťastnějším

se podařilo utéct, nebo po mnoho pokusech získat dočasnou dovolenou nebo propuštění ze zvláštních osobních nebo rodinných důvodů.

Nakonec byly životní podmínky pro Němce, kteří v zemi ještě zůstali nebo zde byli zadržováni, tak ponižující a nesnesitelné, že byl rád každý, kdo směl vlast opustit. Už to nebyl jejich domov; vzali jim jejich přátele a sousedy, jejich majetek a jejich lidská práva. Avšak nyní bylo vyhošťování zastaveno a jen v ojedinělých případech se podařilo získat povolení k „přesídlení“. Bylo totiž zapotřebí pracovních sil. Po únorovém puči roku 1948 byla Němcům také opětovně přiznána některá občanská práva. Objevily se i nějaké německé noviny, samozřejmě komunistické; na veřejnosti se opět smělo mluvit německy. Ale ten starý domov už to nebyl. Ten nám byl ze strany Čechů tak jako tak uloupen, poté, co jsme my a naši předci po 700 let pracovali pro blaho této země.

Pokud se po právu bráníme tvrzením o kolektivní vině německého národa na zločinech nacistického vedení, musíme také se stejnou rozhodností odmítnout kolektivní vinu českého národa z krutostí páchaných roku 1945, i když nesmíme ignorovat fakt, že na nacionalistických výbuších nenávisti v Praze nebo Ústí nad Labem – abychom jmenovali jen dva vyčnívající příklady – se podílely podstatně širší vrstvy obyvatelstva, než tomu bylo v případě v tajnosti držených zvěrstev koncentračních táborů. Nechceme ale také zapomenout na to, že stejně zaslepená nenávist, která postihla Němce, dopadla také na české „kolaboranty“, takže mnoho z nich ztratilo život, zdraví, svobodu, domov a majetek. Jako zrádci byli ocejchováni všichni ti, kteří se za doby protektorátu často upřímně snažili, za podmínek daných tehdejšími mocenskými poměry, udělat pro svůj národ to nejlepší a dosáhnout porozumění na základě národního partnerství mezi Němci a Čechy.

Nechť se také nezapomíná na to, že mezi Čechy byli lidé s dobrým a soucitným srdcem, a to i v našem rodném městě Chrastavě! V době, kdy projevení lidskosti bylo podezřelé a nápadné, tito lidé nehledě na vlastní ohrožení pomáhali pronásledovanému bližnímu, i když jím byl Němec. Pravdivě svědčili, i když se nenávistná lež před lidovým soudním dvorem stala národní povinností. Nevíme, kolik z nich muselo za tuto lidskost, která v oné pohnuté době znamenala opravdové hrdinství, zaplatit těžkou újmou na těle, na životě a majetku. I z Chrastavy však známe ty (jejich jména zde s ohledem na okolnosti nesmíme uvést), před jejichž slušností a poctivostí se skláníme!

Věřili v nedělitelné právo a v lidskost bez rozdílů. A to, že existovala, v nás nadále nechává žít víru v lidstvo. Oni budou tvořit základní kameny evropského partnerství. Bludný kruh nenávisti mezi celými národy a národnostními skupinami je nutno prolomit. Na nenávisti nelze žádnou budoucnost pro naše národy založit. Proto také my Chrastavští nechceme volat po odplatě, neboť by úhrnem opět postihla tisíce nevinných.

Kéž se nám podaří přeskočit krvavý stín našich společných dějin. Ať žije Evropa!

Po vyhnání

Naše éra by se dalo pojmenovat stoletím vyhnaných. V letech 1906 – 1960 ztratilo svůj domov kolem 60 milionů lidí. Mezi nimi tvoří nejsilnější skupinu 12,8 milionů Němců z východu. Přibližně 9,3 milionů z nich žije ve Spolkové republice Německo, kolem 3,8 milionu v sovětské okupační zóně. 2,1 milionu jich při vyhnání přišlo o život, nebo se od té doby pohřešují. Těmi vyhnanými jsou Němci z Jugoslávie, Rumunska, Maďarska, Polska, z Pobaltí, východního Pruska, Gdaňsku, východního Pomořanska, východního Braniborska, Slezska a – hned vedle Slezanů největší skupina vyhnanců – kolem 3 milionů sudetských Němců z ČSR.

Pokud v roce 1945 odhadneme počet Němců usazených v Chrastavě na 4 600 a v roce 1965 ještě tak kolem 100, vyplyne z toho počet vyhnaných zhruba 4 500. Jedno celé město – jedno z mnoha – se během roku a půl dalo na pochod, s ruksakem na zádech nebo s kufříkem v ruce (jen malé procento potkalo štěstí mít k dispozici čtvrtvagón)! Kamsi do neznáma. Do válkou zničeného, nepřitelem obsazeného, hladovějícího zbytku Německa. Trpká ironie hesla „Národ bez prostoru“ (*Volk ohne Raum*), které se stalo symbolem politické bezuzdnosti!

Stejně ojedinělou a bezprecedentní událostí v dějinách, jakou je samo masové vyhánění, zůstává skutečnost, že se podařilo těchto 12,8 milionů vyhoštěných přijmout, začlenit, a nenechat je přeměnit ve výbušninu či naplaveninu bez kořenů. Spolková vláda, jednotlivé země a obce Spolkové republiky Německo doposud shromáždily celkem přes 70 miliard DM na integraci vyhnanců do jejich nové vlasti. Sami vyhnání z vlasti však s sebou přinesli svůj životní elán, neochvějnou vůli pracovat, svoje často vynikající schopnosti a znalosti ve všech možných profesích, jakož i své západně – demokratické pojetí státu, a toto vše bez váhání položili na misku vah. Dosáhnout úspěchu známého jako „německý hospodářský zázrak“ však bylo možno jen díky globální politické situaci, která rozptýlila a rozbila počáteční jednomyslnou zničující vůli vítězných mocností k velkému konfliktu mezi východem a západem.

Práce, výkony a profesní úspěchy vyhnanců z vlasti lze snadno vysledovat také na jednotlivých osudech našich Chrastaváků. Vedle mnoha trpkých zkušeností „uprchlíků“, jak byli z počátku běžně označováni, existuje také mnoho zářných příkladů vstřícnosti, porozumění a spolupráce. I když osud vyhnance zprvu roztrousil bez možnosti volby, tak si brzy našli vhodná pracovní místa a bydliště. I když byly vysídlovací transporty z Československa nejprve vypravovány do Saska, a následně do Bavorska, tak následovaly další přesuny – někdy řízené, často na vlastní pěst – ve východní zóně do Meklenburska, Durynska a do Provincie Sasko, v západních zónách do Bádenska-Württemberska, Hesenska a do Porýní. Po odsunech tedy již od roku 1945 až do padesátých let následovala silná *vnitřní migrace*, která ve velkém měřítku dále směřovala na západ. Mnoho našich krajanů znovu opustilo sovětskou okupační zónu, aby uniklo tamním politickým a hospodářským poměrům. Venkovské oblasti mohly zpočátku uspokojit požadavky na ubytování a stravu – nejprostší potřeby prvních poválečných let. Kdo však znovu hledal práci v oboru, kterému se vyučil, musel zamířit do hustěji osídlených průmyslových oblastí, do měst s jejich rozmanitým obchodním i duchovním životem. Stát podporoval vnitřní přesídlování např. z Bavorska do Bádenska-Württemberska a Severního Porýní-Vestfálska. Zatímco většina našich krajanů žila až do měnové reformy v roce 1948 v těch nejchudších poměrech, tak nyní začal hospodářský vzestup, jaký nikdy nebyl považován za možný, a který také našim Chrastavákům opět přinesl uznání a majetek. Opatření tzv. *Vyrovnaní břemen* (*Lastenausgleich*), asi největšího sociálního společenského počínu v rámci jednoho státu, k tomuto vzestupu výraznou měrou přispělo, a to prostřednictvím výplat náhrad za zařízení domácnosti, stavebních půjček, vyplácením výživného a hlavního odškodnění. Na tomto poli velmi mnoho ku prospěchu všech vyhnaných učinil rodilý Chrastavák, ředitel spořitelny na penzi, *Emil Breuer*. I kdyby se tu a tam některým jednotlivcům zdálo, že podpora byla nedostatečná, je třeba mít na paměti, že naši spoluobčané v sovětské okupační zóně postižení stejným osudem vyšli zcela naprázdno.

Pozvolna začalo i shromažďování krajanů. Otec dr. h. c. *Emmanuel J. Reichenberger* byl jedním z prvních, kdo pozvedl svůj hlas za vyhnané z vlasti. Narodil se roku 1888 ve Vilsecku u Ambergu / Horní Falc, v roce 1912 byl v Litoměřicích vysvěcen za kněze,

působil jako kaplan Rochlicích, jako farář ve Václavicích, a v roce 1938 odešel do USA. Po konci války odvážně bojoval proti tvrzení o německé kolektivní vině a proti Morgenthauově plánu⁸⁵. Prolomil hradbu mlčení, kterou světová veřejnost postavila kolem barbarského vyhnání a zvěstev spáchaných na Němcích. Cestoval západním Německem, hovořil na mnoha setkáních vyhnanců, zveřejnil nespočet novinových článků a již v roce 1948 vydal „Východoněmecké pašije“ (*Ostdeutsche Passion*; utrpení) jako vůbec první knihu o vyhnání.

Jiným velkým pomocníkem a shromažďovatelem po odsunu byl *Dr. Rudolf Lodgman von Auen*. Narodil se roku 1877 v Hradci Králové a podílel se na politickém životě již v době rakouské monarchie. Roku 1917 předal císaři Karlovi memorandum, které se zabývalo reformou monarchie na federalisticko – autonomních principech. Po první světové válce působil jako ministerský předseda (hejtman) zemské vlády Německých Čech (Deutschbömen) a byl členem rakouské mírové delegace v St. Germain, zároveň se zasazoval o právo Němců na sebeurčení. Ve dvacátých letech se z politického života stáhl. Tehdy se vzdal předsednické funkce v Německé národní straně (DNP).

A nyní byl svým krajanům opět k dispozici a roku 1947 byl zvolen mluvčím sudetoněmeckého *Landsmanšaftu*. V roce 1950 podnikl první konstruktivní pokus o nové uspořádání německo – českých vztahů z evropské perspektivy, když uzavřel dohodu s českou exilovou skupinou generála Lva Prchaly. Roztříštěnost sudetoněmecké národní skupiny však veškeré pokusy o shromažďování mimořádně ztěžovala. Podle československých zdrojů bylo po roce 1945 z ČSR „odsunuto“ 3,038 milionu Němců. Na základě sčítání lidu z roku 1950 jich z toho 1,9 milionu žilo ve spolkových zemích. Pro sovětskou okupační zónu se odhaduje 800 000, v Rakousku 140 000, ve Švédsku 4 000, a pro zbytek Evropy a zámoří 10 000. Zhruba 150 000 mohlo zůstat v ČSR. Kolem 300 000 čítají zmařené životy při vyhnání, válečné ztráty (dle celoněmeckého průměru) pak 160 000 životů.

V sovětské okupační zóně bylo a stále je jakékoliv setkávání, jakákoli forma krajanské organizace jakož i použití pojmu „vyhnání z vlasti“ zakázáno. Také v západních zónách, v pozdější Spolkové republice, bylo zpočátku skoro nemožné o sudetoněmecké otázce diskutovat. Až prostřednictvím *Sudetoněmeckých dní* si získala pozornost veřejnosti. Od roku 1950 se sudetští Němci každoročně na svatodušní svátky sdružují k působivé manifestaci za „právo na vlast“.

Taktéž v roce 1950 byla ve Stuttgartu u příležitosti konání „Dne vlasti“ vyhlášena „*Charta Němců vyhnaných z vlasti*“.

V ní je požadováno zřeknutí se pomsty a odplaty, právo na vlast, přiznání rovných práv jakožto státních příslušníků, spravedlivé rozdělení válečných břemen a řešení problému obyvatel vyhnaných z vlasti.

Jelikož největší část sudetských Němců usídlených ve Spolkové republice zůstala na území Bavorska (kolem 1 milionu), a protože také Čechy a Bavorsko odedávna spojovaly vzájemné vztahy, převzala tato spolková země roku 1954 *záštitu* nad sudetoněmeckou krajanskou národní skupinou, a to následným prohlášením:

„S ohledem na staletí trvající historické a kulturní vazby mezi bavorskými a českými zeměmi a na příbuzenské vztahy původních Bavorů, Franků a Švábů k Němcům v Čechách, na Moravě

Sudety

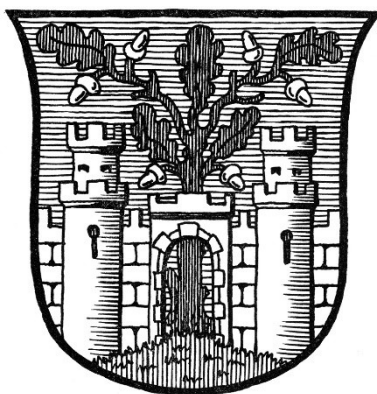
⁸⁵ Morgenthauův plán byla koncepce budoucí podoby a okupace Německa po válce předložená ministrem financí USA Henrym Morgenthauem v září 1944. (pozn. SPHMCH)

a ve Slezsku, a jakožto vyjádření uznání Svobodného státu Bavorsko a bavorského obyvatelstva za zásluhy spoluobčanů ze Sudet, převzala Bavorská zemská vláda u příležitosti konání pátého Sudetoněmeckého dne o letnicích roku 1954 v Mnichově záštitu nad sudetoněmeckou národní skupinou.“

Kromě Landsmanšaftu se skupiny stejně smýšlejících sudetských Němců sdružovaly v *Ackermannově obci* (*Ackermann – Gemeinde*), *Seligerově obci* (*Seliger – Gemeinde*) a ve spolku *Witiko – Bund*. K semknutí docházelo také všude na okresních a místních úrovních. A tak byl roku 1948 ve městě Friedensfels / Horní Falc vydán první liberecký *Dopis z vlasti* (*Heimatbrief*), vydaný redaktorem Franzem Rubnerem. Začal rovněž se shromažďováním adres, které se následně vyvinulo v *Domovskou kartotéku* (*Heimatkartei*). V Bayreuthu se na jeho popud ve stejném roce sešlo na 300 vyhnanců pocházejících z města a okresu Liberec k prvnímu krajanskému setkání. V roce 1950 ve městě Detmold / Severní Porýní – Vestfálsko poprvé od roku 1938 opět vycházejí „*Liberecké noviny*“ (*Reichenberger Zeitung*) a brzy se stávají silným pojítkem pro naše krajany. Také bezpočet dalších Dopisů z vlasti a Listů z domoviny usiloval o sdružování a informování krajanů stížených stejným osudem z různých krajů Sudetoněmecké župy. V roce 1950 došlo k založení *Libereckého archivu* pod vedením vynikajícího odborníka, již doma známého vychovatele a spisovatele Josefa Preußlera. Roku 1955 převzal *Augsburg* – hlavní město bavorského správního obvodu Švábsko – *patronát* (*Patenschaft*) nad Libercem, městem a celým jeho správním územím. Augsburská kancelář pro Domovský okres Liberec (*Heimatkreis Reichenberg*) má dnes ve své kartotéce evidováno 25 000 jmen. Prostřednictvím 24 komunitních opatrovníků (*Gemeindebetreuer*) je zaznamenáno 45 000 adres. Naši krajané pocházející z města Liberce a bývalého politického okresu Liberec se sdružili do 19 *společenství* (klubů, spolků - tzv. *gild*).

Také chrastavští krajané, kteří bydleli poblíž, se mezitím potkávali v malých skupinkách. V *Eichstättu*, v bavorském okresním městě, ve starobylém biskupském městě francké Jury, se vytvořilo první krystalizující jádro. Byl to zde především Josef *Frick*, v Chrastavě majitel obchodu s textilem na náměstí a předseda cyklistického spolku „*Pfeil*“ (Šíp), který vedl velmi rozsáhlou korespondenci, a který poprvé pozval Chrastaváky z blízkého i vzdálenějšího okolí k setkání. On sám žil se svou chotí v Erlinghofenu, malé jurské vesničce v blízkosti Eichstättu. V letech 1950, 51, 52 se kolem krajana Fricka v Eichstättu sešlo mnoho chrastavských rodáků. Setkání se konala v den *Chrastavských církevních a střeleckých slavností*, v neděli po 10. srpnu (svátek sv. Vavřince).

Jaká to byla radost, být znovu mezi starými známými, dozvědět se něco o osudu přátel a mít možnost hovořit „chrastavsky“ (*kratzersch*)!

Eichstätt

V roce 1953 byl ustanoven realizační výbor pro tato setkávání. Čestné předsednictví převzal Josef Frick, který se o soustředění našich Chrastaváků obzvláště zasloužil, předsedou byl Adolf Sedlatschek. Setkání (*Treffen*) tohoto roku mělo velmi početnou účast. Přibližně 800 lidí zaplnilo velký sál hostince „Krone“. Při zasedání realizačního výboru byla založena „*Chrastavská gilda*“ (*Kratzauer Gilde*). Jejímí členy byli bývalí městští zastupitelé a spolkoví funkcionáři, jakož i všichni ti, kteří se zasadili o setkávání v Eichstättu a tím o udržování vlastenecké svébytnosti. Předsednictvo vedl bývalý starosta Anton Scholze, který v roce 1951 přišel z východní zóny, jeho zástupcem byl rovněž bývalý starosta Karl Lux. Během tohoto setkání město Eichstätt převzalo nad Chrastavou *patronát*. Toto bylo následně během domovského večera 4. krajského shromáždění slavnostně stvrzeno předáním listiny. Eichstättský primátor Dr. Hutter ji vložil do rukou někdejších chrastavských starostů, pánů Scholze a Luxe.

Ve dnech 14. a 15. srpna 1954 se v Eichstättu konalo 5. Chrastavské slavnostní setkání. Sešlo se okolo 400 účastníků, mimo jinými také mnoho z východní zóny, a několik z Rakouska a Anglie. Jako čestný host byl přítomen hudební ředitel Emil Kühnel, narozený v Chrastavě.

6. Eichstättské setkání ve dnech 13. – 15. srpna 1955 opět sdružilo na 500 Chrastaváků. Čestným hostem byl Msgr. Zischek, kapitulní kanovník v Litoměřicích. Ze setkávání se již začala stávat tradice. Největší část návštěvníků přicestovala v sobotu a městský dopravní úřad jim přidělil ubytování. Ten den se také vždy v sále Městského sklípku vyzdobeném obrázky, chrastavským praporem a městským znakem konal domovský večer, doprovázený různými přednáškami a hudební produkcí. Slavnostní bohoslužbu v neděli dopoledne sloužil náš bývalý městský farář Anton Böhm v kostele Andělů strážných. Členové našeho tehdejšího chrámového sboru zazpívali Německou mši od Franze Schuberta. Následně se chrastavští „slavnostní hosté“ vydali tichým průvodem k uctění památky zesnulých s položením věnce u válečného pomníku na náměstí Domplatz. Následně proběhlo zasedání gildy v hostinci Löwenbräu. Tento lokál, pronajatý naším krajanem Karlem Raabem, byl také pro všechny ostatní stálým místem k setkávání. Nedělní odpoledne zůstávalo vyhrazeno pro velké shledání v sále nebo na zahradě Městského sklípku. Zde pak byla příležitost k osobním setkáním a k rozhovorům, a mnohdy tekly slzy, když si dlouho postrádání či pohřešování sousedé a přátelé, známí a příbuzní padli do náruče. Většina účastníků pak musela Eichstätt v neděli večer opět opustit. Kdo však setrval až do pondělí, ten se mohl zúčastnit prohlídek města nebo výletů do okolí, např. do Solnhofenu.

Na 8. setkání ve dnech 17. a 18. srpna 1957 se dostavilo asi 600 návštěvníků, tehdy naposledy také ti ze sovětsky obsazeného středního Německa.

V roce 1958 se Chrastavští setkali jen při Sudetoněmeckém dni o svatodušních svátcích ve Stuttgartu. Ústřední postavou jednoho menšího setkání konaného v listopadu v Kempten se stal kovářský mistr Heinrich Scholze, dlouholetý radní města a místostarosta, který se ve svých 86 letech z Chrastavy dobrovolně vystěhoval.

Při 9. setkání 15. a 16. srpna 1959 v Eichstättu vidělo opět kolem 400 Chrastaváků své přátele z vlasti. Tentokrát však už u toho nebyli žádní hosté z východní zóny. Toto eichstättské setkání bylo bohužel prozatím posledním, jelikož se změnily poměry díky odchodu mnoha Chrastaváků z tohoto na průmysl chudého území, a ani v místě ani nikde v blízkosti nebyl žádný organizační štáb.

Městu Eichstätt, které také jednu ze svých ulic pojmenovalo podle Chrastavy, budiž na tomto místě za jeho pohostinnost a za veškerou podporu poskytnutou chrastavským vyhnancům vyjádřeno srdečné poděkování.

Roku 1960 se Chrastava ve dnech 20. a 21. srpna připojila k účasti na Libereckém setkání v Augsburgu, avšak ukázalo se, že tato forma nemá takovou přitažlivost, jako „Chrastavská slavnost“ v Eichstättu.

Protože mnoho Chrastavských našlo svůj druhý domov v Kempten a v jeho okolí, zvolili si roku 1961 tuto metropoli bavorského regionu Allgäu za místo setkání. Kolem 300 krajanů se tam sešlo ve dnech 29. a 30. července.

Bývalý starosta Anton Scholze si vybral za své bydliště město Böblingen a působil tam také jako městský radní, a protože se navíc v oblasti kolem Stuttgartu usadil větší počet Chrastaváků, mělo se jednou setkání krajanů konat tam. Antona Scholze však bohužel 5. 1. 1962 z jeho neustále, a především pro své přátele z vlasti činorodého života, v jeho 77 letech vytrhla smrt. Krátce předtím dokončil čistopis Dějin města Chrastavy v letech 1905 – 1945. A tak mohlo přibližně 200 krajanů, kteří se 20. a 21. října 1962 v Böblingen sešli, jej už jen vzpomenout u stále ještě čerstvého hrobu. Předsednický post v Kratzauer Gilde po něm převzal Dr. Franz Gahler. Rovněž böblingenské setkání v „Domě vlasti“ se svým hudebním vystoupením a s příspěvkem ke stoletému výročí činnosti chrastavského tělocvičného spolku rozvinulo téměř až do velké rodinné oslavy. Na podzim roku 1963 našlo opět zhruba 100 Chrastavských cestu do Böblingenu a společně zavzpomínali na své nezapomenutelné rodné město. Rozšířený výbor gildy se zabýval zejména vydáním knihy o vlasti.

Rok 1964 proběhl bez společného setkání, a roku 1965 se poprvé konalo chrastavské setkání 25. a 26. září ve městě Aalen. Tam se řešilo hlavně financování této vlastivědné knihy. Kromě toho mohla být z podkladů pro knihu vytvořena série fotografií o našem městě. Je třeba doufat, že i v budoucnu zůstane soudržnost Chrastaváků zachována, a že se neomezí pouze na starší generaci.

Důležitý organizační předpoklad pro to představuje *vedení domovské kartotéky* pro Chrastavu a Horní Chrastavu. Alfred Herkner s ní začal v roce 1948 a vedl ji s neustálým rozšiřováním do roku 1960. Poté ji od roku 1961 převzala paní *Marie Jahn* v Böblingenu, která ji má na starosti dodnes.

Domovská kartotéka obsahuje adresy 1143 rodin z Chrastavy a Horní Chrastavy. Ve Spolkové republice je trvalému pobytu hlášeno 637 chrastavských a 113 hornochrastavských rodin, v sovětské okupační zóně 304 chrastavských a 64 hornochrastavských rodin. 20 rodin žije v Rakousku, 3 v Anglii, 2 v zámoří. Větší počet Chrastaváků ještě bydlí v Eichstättu a jeho okolí, další velká skupina pak na území kolem Stuttgartu. V Kemptenu žije přes 30 rodin, v jeho okolí dalších 60. Ty zbylé jsou do široka rozesety. Tato domovská kartotéka se pro všechny stala poutem, které je i v tomto rozptýlení spojuje. Zaznamenávají se v ní narození a úmrtí, sňatky, rodinné oslavy a jubilea, profesní úspěchy, a změny bydliště. Naplňuje téměř stejný účel jako doma ve vlasti přihlašovací a matriční úřad. Již často dokázala pomoci při vyrovnání břemen a pro důchodové účely, a celkově umožnila zprostředkovat nenahraditelné podklady nebo výpovědi svědků. Prostřednictvím našeho domovského listu, novin „Reichenberger Zeitung“, informuje celou chrastavskou rodinu. A tak v ní naše rodné město a jeho odloučení obyvatelé přece jen ještě dále žijí jako jeden organismus.

Nakonec je třeba připomenout ještě jedno místo, které uchovává vzpomínky na naše rodné město: je to *Neutraubling* u Regensburgu (Řezna). 96% obyvatel tohoto nového sídla jsou vyhnanci z vlasti. Jejich duchovním se stal náš bývalý farář *Anton Böhm*. V roce 1951 začal spolu s několika zedníky vlastníma rukama stavět kostel pro svoji komunitu. 16. října 1955 se konalo vysvěcení, kterého se účastnili také zástupci Kratzauer Gilde. Moderní světlý interiér domu Páně mj. na pravém bočním oltáři zobrazuje dojemné ztvárnění Panny Marie jako „matky vyhnaných“. Mezi jmény rodných obcí jeho farníků je na stěně zaznamenána také Chrastava. Podlahu kostelní lodi zdobí z mozaiky složené znaky východních německých měst, mezi nimi také ten náš.

Kdo do tohoto domu Páně vstoupí, ten je zachvácen žalem a ovanut dechem historie. Stojí blízko Řezna. Odtud putovali první křesťanští poslové víry do Čech. Zde se nechalo roku 845 pokřtít prvních 14 slovanských knížat z Čech; 1100 let před vyhnáním Němců.